

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ

AYINTÂB

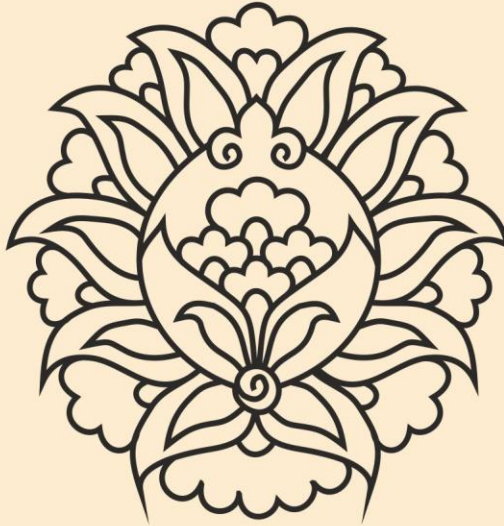
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Gaziantep University
Journal of AYINTÂB Studies

Cilt/Volume : 7

Sayı/Issue : 2

Aralık/December
GAZİANTEP 2024

e-ISSN: 2667-6257

GAÜN AAD

**Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb
Araştırmaları Dergisi**

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ

Gaziantep University

AYINTÂB

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of AYINTÂB Studies

Aralık/December-2024

Cilt/Volume: 7

Sayı/Issue: 2

GAÜN AAD

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

HEDEF ve KAPSAM

Aims and Scope

Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD) yılda iki sayı çıkar ve çifte-kör hakemlik sürecinden geçen bilimsel makalelerin yayımlandığı uluslararası ve hakemli bir akademik dergidir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD), Türkiye'nin önde gelen araştırma üniversitelerinden biri olan Gaziantep Üniversitesi tarafından yayınlanmaktadır.

Derginin amacı teorik ve araştırma odaklı çalışmalarını desteklemek, araştırmalarda kaliteyi arttırmak ve ulusal ve uluslararası akademik araştırmaların karşılıklı paylaşımını teşvik etmektir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD), bilginin serbest dolaşımı ve yaygınlaştırılması için çalışan açık erişimli bir dergidir. Ayıntâb Araştırmaları Dergisi (AAD) büyük oranda akademisyenlerin katkı sağladığı çok disiplinli bir yayın olmasına rağmen, alanında uzman olan veya lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan öğrencilerden gelen yayınları da teşvik etmektedir. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

AYINTÂB ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN ALANLARI

Journal of Ayintab Studies Publication Areas

Arkeoloji, Antropoloji, Coğrafya, Felsefe, Folklor, Gastronomi, Göç, Hukuk, İktisat, İlahiyat, İletişim, İşletme, Mimari, Nümizmatik, Sanat Tarihi, Sosyoloji, Tarih, Turizm, Türk Dili ve Edebiyatı ve Uluslararası Ticaret ve Lojistik..

e-ISSN: 2667-6257

Derginin uluslararası yayın kurulu vardır.

Telif Hakkı / Copyright

Derginin tüm telif hakkı dergi yöneticilerine aittir.

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Cilt/Volume: 7

Sayı/Issue: 2

Dergi Sahibi
Owner

Prof. Dr. Sait Mesut DOĞAN

Baş Editör
Editor-in-Chief

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

Editör
Editor

Prof. Dr. Fettah KUZU
Yüksek Lisans Turgay HORTOĞLU

İngilizce Dil Editörü
English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİR

Dizgi ve Kapak Tasarımı
Typesetting and Cover Design

Yüksek Lisans Turgay HORTOĞLU

İletişim
Communication

Adres: Gaziantep Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
27310

Gaziantep, TÜRKİYE

Tel/Phone: 0 342 318 1820

Fax: 0 342 360 10 32

E-mail: ayintab@gantep.edu.tr

Editör e-mail

agunduz@gantep.edu.tr

fettahkuzu@hotmail.com

turgayhortoglu.akdeniz@gmail.com

Web:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gunaad>

GAZİANTEP-2024

ALAN EDİTÖRLERİ / Section Editors

Arkeoloji: Dr. Öğr. Üyesi Timur DEMİR (Gaziantep Üniversitesi)

Antropoloji: Doç. Dr. Kadriye Şahin (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Coğrafya: Doç. Dr. Gülşen KUM (Gaziantep Üniversitesi)

Felsefe: Doç. Dr. Sever IŞIK (Gaziantep Üniversitesi)

Folklor: Prof. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Gastronomi: Prof. Dr. Atınç OLCAY (Gaziantep Üniversitesi)

Göç: Prof. Dr. Yücel KARADAŞ (Gaziantep Üniversitesi)

Hukuk: Dr. Öğr. Üyesi Lider BAL (Gaziantep Üniversitesi)

İktisat: Prof. Dr. Mustafa METE (Gaziantep Üniversitesi)

İlahiyat: Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ (Gaziantep Üniversitesi)

İletişim: Doç. Dr. Mehmet Düzgün (Milli Eğitim Bakanlığı Gaziantep)

İşletme: Dr. Öğr. Üyesi Ercan İNCE (Iğdır Üniversitesi)

Mimari: Doç. Dr. Serkan KILIÇ (Akdeniz Üniversitesi)

Nüvizmatik: Doç. Dr. Ufuk ÇÖRTÜK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Sanat Tarihi: Yüksek Lisans Turgay HORTOĞLU (Gaziantep Üniversitesi)

Sosyoloji: Prof. Dr. Muhammet Ruhay YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Tarih: Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi)

Tarih: Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi)

Turizm: Doç. Dr. Metin SÜRME (Gaziantep Üniversitesi)

Türk Dili ve Ed.: Prof. Dr. Fettah KUZU (Gaziantep Üniversitesi)

Türk Dili ve Ed.: Doç. Dr. Mehmet Mustafa KARACA (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Uluslararası Ticaret ve Lojistik: Doç. Dr. Hüseyin ASLAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN (Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Aleksandar ANDREEVIÇ (Edukons Üniversitesi/Sırbistan)

Prof. Dr. Atınç Olcay (Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Sütçü İmam Üniversitesi)

Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR (Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail KIVRIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Anita GLIGOROVA (Fon Üniversitesi/Makedonya)

Doç. Dr. Haydar ÇORUH (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK (Bitlis Eren Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Eyyüp AY (Gaziantep Üniversitesi)

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

DANIŞMA KURULU *Advisory Board*

Doç. Dr. Cenk BERKANT (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Sanat Tarihi Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN (Gaziantep Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü)

Dr. Öğr. Gör. Hacer TUNCER (Akdeniz Üniversitesi / Sanat Tarihi Bölümü)

DİZİNLEME *Indexing*

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi Dergipark sisteminde yayımlanmakta olup Index of Academic Documents, Asos İndeks, Acarindex, Academindex indekslerinde taranmaktadır.

ASOS
indeks

Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Cilt/Volume: 7

Sayı/Issue: 2

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees Of The Issue

- Prof. Dr. Ersin Kaya SANDAL / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / Coğrafya
Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / Tarih
Prof. Dr. İbrahim SOLAK / Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / Tarih
Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ / Gaziantep Üniversitesi / Coğrafya
Prof. Dr. Metin KOPAR / Adıyaman Üniversitesi / Tarih
Doç. Dr. Ali Tan / Mersin Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Aslı BALI / Mersin Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Gülşah Gaye FİDAN / Gaziantep Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Hasan KARACA / Gaziantep Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Mehmet Mustafa KARACA / Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Muhammet Nuri TUNÇ / Adıyaman Üniversitesi / Tarih
Doç. Dr. Sertan ALİBEKİROĞLU / Gaziantep Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Süleyman FİDAN / Gaziantep Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ / Gaziantep Üniversitesi / Tarih
Dr. Öğr. Üyesi Atiye GÜNER / Hasan Kalyoncu Üniversitesi / Görsel İletişim Tasarımı
Dr. Öğr. Üyesi Buket AKDEMİR DİLEK / Hasan Kalyoncu Üniversitesi / Radyo, Televizyon ve Sinema
Dr. Öğr. Üyesi Sibel KARADENİZ YAĞMUR / Gaziantep Üniversitesi / Konservatuvar
Dr. Zeliha AÇAR / Gaziantep Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Cilt/Volume: 7

Sayı/Issue: 2

İÇİNDEKİLER / Content

COĞRAFYA / GEOGRAPHY

Kent Yüzey Özelliklerinin Kentsel Isı Adası Oluşumuna Etkisi: Gaziantep Örneği.....75-102

The Impact of Urban Surface Characteristics on the Formation of Urban Heat Islands: The Case of Gaziantep

Ömer ŞEN - Mehmet YALÇIN

Araştırma Makalesi

İLETİŞİM / COMMUNICATION

Kültürü Belgeleme Aracı Olarak Video Sanatı ve Örnek Bir Uygulama.....103-116

Video Art as a Tool for Documenting Culture and a Sample Application

Mehmet VANLIOĞLU

Araştırma Makalesi

TARİH / HISTORY

Bağdat Valisi Kölemen Süleyman Paşa'nın Eşi Adile Hatun'un Yönetimdeki Rolü ve İdareye Etkisi.....117-127

The Role of Adile Hatun, the Wife of the Governor of Baghdad, Mamluk Suleyman Pasha, in Administration and Her Impact on Governance

Murat ÇELİKDEMİR - Avni Ömer LÜTFİOĞLU

Araştırma Makalesi

Hürriyet Gazetesi'ne Göre Ziya Paşa'nın Osmanlı Maliyesi İle İlgili Görüşleri 128-144

Ziya Pasha's Opinions on Ottoman Finance According to Hürriyet Newspaper

Mehtap ÖZBEY

Araştırma Makalesi

Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI / TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Altay Türklerinde Özelliklerine Göre Hayvan Adlandırmaları.....145-152

Naming of Animals According to Their Characteristics in Altay Turks

Murat Kağan ATALAY

Araştırma Makalesi

Kabile Bölgesinde Etnogenezi: Türklerin Ortaya Çıkışı.....153-189

Ethnogenesis in Tribal Territory: The Emergence of the Turks

Samet KARABACAK

Çeviri Makalesi

Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Antep İşi Nakış Geleneği.....190-204

Antep Embroidery Tradition In The Context Of Intangible Cultural Heritage

Türkan ALPAY

Araştırma Makalesi

Taşlıcalı Yahyâ'nın Divanında Zaman Mefhumu.....205-225

The Notion of Time in Taşlıcalı Yahyâ's Divan

Mehmet KESKİN

Araştırma Makalesi

EDİTÖRDEN

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi 2018 yılında Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Prof. Dr. Ahmet Gündüz tarafından kurulmuş ve günümüze kadar 14 sayı yayımlamıştır. Prof. Dr. Fettah Kuzu derginin kuruluşundan itibaren Editör olarak görev almıştır. Yüksek Lisans öğrencisi olan Turgay Hortoğlu ise 2023 yılından itibaren Editör olarak görev yapmaktadır. Tüm editörler derginin yayın sürecinin her aşamasında, akademik bilgi üretimine katkı sağlamak bilinci ile titiz ve fedakârca gayret göstermektedirler.

Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi 2024 yılı son sayısında Coğrafya alanında bir, İletişim alanında bir, Tarih alanında iki ve Türk Dili ve Edebiyatı alanında dört makale yer almaktadır.

Coğrafya alanında Ömer Şen ve Mehmet Yalçın tarafından hazırlanan çalışmada kentleşme ile ortaya çıkan kent ikliminin, kentsel ısı adası ve negatif kentsel ısı adası oluşumlarına neden olduğunu Gaziantep ili ve merkez ilçeler olan Şehitkamil ve Şahinbey ilçeleri özelinde incelemişlerdir. Kentsel alan düzenlenmesi ve dönüşümlerinde kentsel iklim faktörünün öncelikli olması gerektiğini önermişlerdir.

İletişim alanında Mehmet Vanlıoğlu tarafından yapılan çalışmada Video sanatı ile kültürü belgeleme çalışmasında Gaziantep’lilerce sık sık kullanılan “Antep’imizin bir tek denizi eksik” sözlerinin görsel olarak belgelenmesi sağlanmıştır.

Tarih alanında Murat Çelikdemir ve Avni Ömer Lütfioğlu tarafından yapılan çalışmada Bağdat Valisi Ahmet Paşa’nın azatlı kölesi ve damadı olan kendisinden sonraki Bağdat Valisi Süleyman Paşa’nın eşi ve Ahmet Paşa’nın kızı Adile Hatun’un Bağdat yönetimine etkisi incelenmiştir.

Tarih alanında diğer çalışma Mehtap Özbey tarafından yapılmış, Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından 1868 yılında Londra’da çıkarılmaya başlanan Hürriyet Gazetesi’ndeki Ziya Paşa’nın Osmanlı Maliyesi üzerine fikir ve düşünceleri bir araya toplanmıştır.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında Murat Kaan Atalay tarafından yapılan çalışmada Altay Türklerinde hayvan adlandırmaları incelenmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında ikinci çalışmada Samet Karabacak, Peter B. Golden’a ait yayını Türkçeye çevirmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında üçüncü çalışma Türkan Alpay tarafından yapılmış, Somut olmayan bir kültürel miras olan Antep işi nakış geleneğinin UNESCO tarafından koruma altına alınmasının gerekliliği önerilmiştir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında son çalışma Mehmet Keskin tarafından yapılmış Taşlıcalı Yahya divanındaki zaman mefhumunun insanın ruhsal uyanışı ve hakikat arayışını yansıtan metafor üzerinde durulmuştur.

Bu sayının hazırlanmasında büyük emekleri olan baş editör editörümüz Ahmet Gündüz’e, editörlerimiz Fettah Kuzu ve Turgay Hortoğlu’na, kıymetli yayın kurulu ve danışma kurulu üyelerine, değerli alan editörlerimize, bilgi üretimine emek veren takdire şayan yazarlarımıza, objektif değerlendirmeleri görüş ve önerileri ile makalelerin eksiksiz hale gelmesini sağlayan saygı değer hakemlerimize teşekkürü bir borç biliriz. Haziran 2025 yılında 8. sayımızda görüşmek dileğiyle...

Editörler

Kent Yüzey Özelliklerinin Kentsel Isı Adası Oluşumuna Etkisi: Gaziantep Örneği *

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Ömer ŞEN * *

Mehmet YALÇIN * * *

* Bu makale Doç. Dr. Ömer Şen' in danışmanlığında hazırlanan "İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE KENT: KENTSEL ISI ADALARININ KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNE ETKİSİ, GAZİANTEP ÖRNEĞİ" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* * Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
E-Mail: omershen26@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1769-8236

* * * MEB Coğrafya Öğretmeni
E-Mail: mhmtylcn367@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9894-3768

ÖZ

Günümüz kentleşme hareketleri kent dokusunu değiştirirken bunun bir yansıması olarak kent iklimini de değiştirmektedir. Bu çalışmada iklim değişikliği ve kent bağlamında "kentsel iklim", "kentsel ısı adası", "negatif kentsel ısı adası" kavramları tanımlanmış; kent arazi kullanımı / kent arazi yüzeyinin ısı adası/ negatif kentsel ısı adası oluşumuna etkisi Gaziantep ölçeğinde ele alınmıştır. Çalışmada Landsat 8 uydu görüntülerinden ve CORINE Arazi Yüzey/Arazi Kullanım verilerinden faydalanılmıştır. Görüntüler ArcGIS 10.5 programı aracılığıyla sayısallaştırılmış ve haritalara dönüştürülmüştür. Zaman ve mekân ölçeğinde değişimi net görebilmek adına 2013 ve 2023 yıllarına ait temmuz ayı ortalama yüzey sıcaklıkları haritaları ve Gaziantep arazi kullanım sınıfları haritaları oluşturulmuştur. Bölgeye dair çıkarımlar karşılaştırılmalı olarak bu üç harita üzerinden yapılmıştır. Çalışma sonucunda Gaziantep'in merkez ilçelerinden Şahinbey ve Şehitkamil'in çeperlerinde kentsel ısı adası oluşumu, gözlemlenirken, söz konusu ilçelerin merkezlerinde ise büyük oranda negatif kentsel ısı adası oluşumuna rastlanmıştır. Bu anlamda kent arazi sınıfları ve kentsel ısı adası/negatif kentsel ısı adası oluşumları arasında anlamlı bir bağlantının varlığı tespit edilmiştir.

The Impact of Urban Surface Characteristics on the Formation of Urban Heat Islands: The Case of Gaziantep

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmiş:
Başvuru Tarihi:07.11.2024
Kabul Tarihi:12.12.2024

ANAHTAR KELİMELER

İklim Değişikliği
Kent İklimi
Kentsel Isı Adası
Negatif Kentsel Isı Adası
Gaziantep Kenti

KEYWORDS

Climate Change
Urban Climate
Urban Heat Island
Urban Cooling Island
Gaziantep City

ABSTRACT

Today's urbanization movements are changing the urban fabric and therefore the urban climate. In this study, the effect of urban land use / urban land surface on heat island/urban cooling island formation was considered on the Gaziantep scale. In the study, Landsat 8 satellite images and CORINE Land Surface/Land Use data were used. The images have been digitized and converted into maps through the ArcGIS 10.5 program. In order to clearly see the change in the time and space scale, July Average Surface Temperature maps and Gaziantep Land Use Class maps for the years 2013 and 2023 have been created. As a result of the study, urban heat island formation was observed on the periphery of Şahinbey and Şehitkamil, the central districts of Gaziantep, while urban cooling island formation was found to a large extent in the centers of these districts. In this sense, the existence of a significant link between urban land classes and urban heat island/urban Deceleration Island formations has been determined.

Extended Abstract

Research Problem:

This study aims to reveal the connections between land surface cover and surface temperatures and to examine the formation of urban heat islands/cooling islands on the scale of the city center of Gaziantep.

Research Questions:

How are urban heat islands addressed in the literature? Is there an urban heat island formation in Gaziantep? Is there an urban heat island formation in Gaziantep?

Literature Review:

Upon reviewing national and international literature, numerous studies on the effect of urban heat islands are observed. The international literature heavily references the work of J. A. Voogt and T. R. Oke, particularly their study "Complete Urban Surface Temperatures," which defines important concepts on urban climate and urban heat islands. Additionally, studies from Jordan, Lebanon, Iraq, and Iran, cities with climates similar to Gaziantep, were examined, adding limited literature on arid-semi-arid climates to the article. Nationally, the works of Murat Türkeş on climate change and Turkey's climate change status were utilized. Various studies by Dilek Aykır, Yasemin Ezber, Tayfur Kidnap, Ömer Lütfi Şen, Hüseyin Özdemir, and Alper Ünal were used to explain the concepts of urban climate and urban heat islands.

Methodology:

The data used in this study were prepared using Landsat 8 OLI/TIRS satellite images from NASA and Land Surface/Land Use data from the CORINE (Coordination of Information on the Environment) project, available on the European Union's online data provider, COPERNICUS. Satellite images were processed using the ArcGIS 10.5 program.

Maps were prepared using OLI Band 4, Band 5, and TIRS Band 10 from the metadata files for July, containing the boundaries of Gaziantep, obtained from the USGS (United States Geological Survey) online data provider "earthexplorer.usgs.gov."

Land Surface/Land Use data from the CORINE project were downloaded from the COPERNICUS website and clipped to the Gaziantep scale using the ArcGIS 10.5 program. A legend for land use and land surface cover variables was prepared from the obtained images, adhering to the color scale specified by the project.

Results and Conclusions:

Urbanization continues globally and, in our country, today. Increasing population and rapid consumption associated with this population lead to the continuous growth of urban areas. Additionally, people's desire for better living conditions, coupled with cities' service infrastructure and job opportunities, drives rural-to-urban migration. Rapid urbanization due to past population growth and rural-to-urban migration in our country continues today, leading to unplanned growth. This rapid urbanization increases environmental pollution and decreases the amount of green space in and around urban centers daily.

The land surface temperature map of 2013 shows urban heat island formations in both the Şahinbey and Şehitkamil districts. These areas generally correspond to construction sites, natural grasslands, and burnt areas (open areas with little or no vegetation) and sparse vegetation areas. In the 2023 Land Surface Temperature (LST) map, urban heat island formations were observed in the same areas and under the same labels. However, unlike in 2013, urban heat islands in 2023 occupied a narrower area. Regarding urban cooling areas,

continuous urban structure, discontinuous urban structure, water bodies, industrial and commercial units, urban green areas, coniferous forests, and sports and recreation areas were observed in both 2013 and 2023. While these areas formed narrow urban cooling islands in 2013, they expanded significantly in 2023. Among these labels, coniferous forests and water bodies significantly reduce land surface temperatures. Areas referred to as "Urban Forests," not far from district centers, act as balance elements in Gaziantep's energy balance. For Şehitkâmil, Erikçe Forest and Düllükbaba Nature Park, and for Şahinbey, Burç Nature Park and Gerciğin Neighborhood constitute urban green areas. Additionally, open water surfaces such as Hacıarslan Pond, Burç Pond, Zülfikar Pond, and Alleben Pond are significant areas.

The impact of urban areas on climate is often destructive and disruptive. Therefore, research on urban planning has increased in recent years. Despite the increase in studies, the lack of understanding of the climate system by urban planners and the inability of current meteorologists, climatologists, geographers, etc., to play an active role in urban planning complicates this situation. In this context, urban planners should work with meteorologists, climatologists, and geographers. Urban Thermal Comfort Maps and Urban Climate Maps should be created. These maps should particularly target neighborhoods with low socioeconomic groups.

Urban forests should be expanded, and more budget should be allocated for urban forests in urban planning. Authorized institutions and organizations should encourage the construction of ecological corridors and facilitate energy and mass transfer between urban and neighboring areas. Furthermore, efforts should focus on establishing and improving green areas in residential, commercial, and industrial buildings.

Vegetation significantly reduces surface temperatures, especially during the day, due to the cooling effect of evaporation and the shading effect. Therefore, increasing the proportion of vegetation in commercial, residential, and industrial sectors is highly recommended. Policies and regulations should be established to enable decision-makers and urban planners to take effective and appropriate measures considering the impact of urbanization activities.

It is crucial to align urban area regulations with the climate and prioritize the climate factor in the reconstruction of urban transformation areas. Therefore, more research on urban climate and interdisciplinary studies on urban heat islands should be increased.

Giriş

İnsanlar tüm diğer canlılar gibi doğa ile etkileşim halindedir. Fakat insanları ekolojik anlamda diğer tüm canlılardan ayıran en temel özellik, insanın doğa ile etkileşiminde insanın doğayı değiştirebilme yeteneğidir. Bu anlamda ilk insandan bu yana insanlar doğa ile etkileşimlerinde hem doğadan etkilenmiş hem de büyük oranda bulunduğu doğayı değiştirmiştir. İnsanlığın doğa üzerindeki değiştirme yeteneği zaman içinde gelişmiş, değişmiş ve yıkıcı bir hale gelmiştir. İlk insanlar sınırlı kaynak kullanımı ve sınırlı teknoloji ile doğa üzerindeki hakimiyetlerini sınırlı bir düzlemde tutarken, Sanayi Devrim'inden günümüze kadar olan süreçte insanların doğa üzerindeki hakimiyeti artmış ve yıkıcılığı artık doğal sistemlerin dengesinin bozulması boyutlarına ulaşmıştır. Bu durumu sadece Sanayi Devrimi ile sınırlandırmamız doğru değildir. Çünkü sanayileşme tek başına gezegenin doğal sistemlerini bozacak ölçüde etkili değildir. Sanayileşme, beraberinde kentleşme ve nüfus artışını getirmiştir. Nüfus artışı ve kentleşme ise daha fazla kaynak kullanımı, daha fazla çevresel atık ve daha fazla yıkımı getirmiştir. Bu anlamda en karmaşık ve en kırılgan olan unsurlardan biri olan iklim sistemi de bu durumdan büyük ölçüde etkilenmiştir.

Gezegeneimizin uzun jeolojik tarihi boyunca farklı sebepler iklimin genel sisteminde tabii yollarla birçok değişikliğe sebep olmuştur. İklimde meydana gelen değişiklikler, bilhassa

buzul hareketleri ve deniz seviyesindeki değişimler ekolojik yapıda kalıcı değişiklikler meydana getirmiştir.¹ Sanayi devrimi bu tabii değişikliklere insan etkilerinin de girdiği bir döneme işaret etmektedir.

2021 yılı Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli tarafından hazırlanan 6'ncı İklim Raporu'nda küresel ortalama sıcaklık artışının önümüzdeki on yılda, Sanayi Devrimi öncesi (1850-1900) döneme kıyasla, 1.5 °C geçmemesi için derhâl harekete geçilmesi gerektiği vurgulanmıştır.²

BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne göre iklim değişikliği “doğal ve beşeri faaliyetler sonucu, ölçümlenebilir bir zaman dilimi içerisinde küresel atmosferik bileşenleri bozulması böylelikle iklimde oluşan değişiklikler olarak tanımlanmaktadır. İklim değişikliği, atmosfer içeriğindeki değişiklikler, doğal iç süreçler veya dış zorlamalar ile gerçekleşebilir. Bu tanımla ilintili olarak iklimin ortalamalarında ya da onu oluşturan değişkenlerde; anlamlı zamansal aralıklarda ortaya çıkan anlamlı sayısal değişimlerdir. İklim değişikliği; bütün bir süre ve mekân boyutlarında hem ortalama hem standart sapma hem de ekstrem olayların meydana gelme sıklığında görülen istatistikî değişimlerdir.”^{3 4}

Türkiye içerisinde yer aldığı Akdeniz Havzası, sera gazı (GHG) konsantrasyonlarındaki küresel artışın bir sonucu olarak 21. yüzyılda önemli iklim değişikliklerine maruz kalması muhtemel yerkürenin en hassas bölgelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.^{5 6} Öngörülen değişiklikler arasında, yüzey sıcaklığındaki artış, ortalama yağışlarda belirgin bir azalma daha kurak koşullara doğru bir eğilim, artan yağış değişkenliği, bölgesel su döngüsündeki değişimler; Akdeniz'in tatlı su açığındaki artış, deniz seviyesi artışı bulunmaktadır.^{7 8 9 10 11}

Gürkan vd. (2015), 2016 ile 2099 yılları arasında Türkiye'nin yıllık sıcaklık ortalama değerlerinin istikrarlı bir şekilde artış yönünde bir seyir izleyeceğini (söz konusu dönem sonunda 2.5 °C ortalama artış) ifade etmektedirler. Bu yükselme eğilimi yüzyılın ilk yarısında sınırlı kalırken, bilhassa yüzyılın ortalarından sonra yükseldiği görülmektedir (Şekil 1).

¹ Murat Türkeş vd., “Küresel İklim Değişikliği ve Olası Etkileri”. *Çevre Bakanlığı Yayınları 2000* (İstanbul: Çevre Bakanlığı, 2000), 7s.

² Panmao Zhai vd., “Climate Change 2021: The Physical Science Basis”, *Cambridge University Press*, (2021).

³ Murat Türkeş, “Küresel iklim değişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler”, *İklim Değişikliği ve Çevre* 1/1 (2008), 26-37.

⁴ Murat Türkeş, “Küresel İklim Değişikliği: Başlıca Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler ve Etkileri”, *Uluslararası Katılımlı 1. Meteoroloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü (Ankara: 2010), 9-38.

⁵ Filippo Giorgi, “Climate change hot-spots”, *Geophysical Research Letters* 33/8 (2006).

⁶ Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), “*Climate Change (2007). Impacts, adaptation, and vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*”, içinde: *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*, ed. M. L. Parry vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

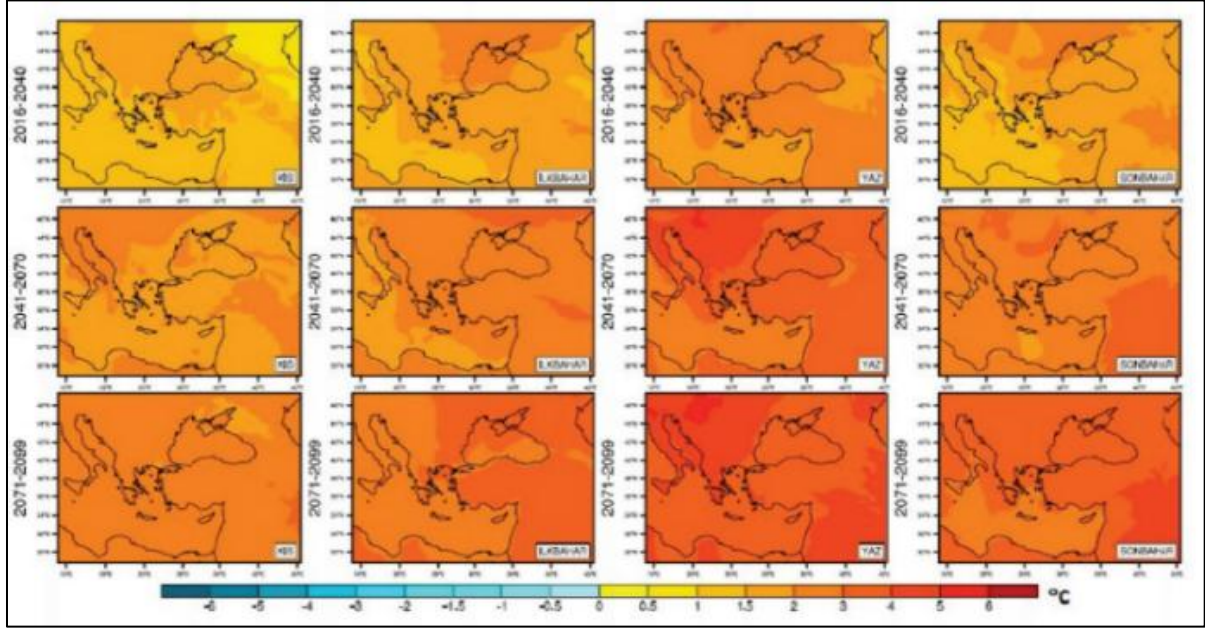
⁷ Filippo Giorgi, ve Piero Lionello, “Climate change projections for the Mediterranean region”, *Global and Planetary Change* 63/2-3 (2008), 90-104.

⁸ Annarita Mariotti vd., “Mediterranean water cycle changes: Transition to drier 21st century conditions in observations and CMIP3 simulations”, *Environmental Research Letters* 3/4 (2008)

⁹ Justin Sheffield ve Eric F. Wood “Projected changes in drought occurrence under future global warming from multi-model, multi-scenario, IPCC AR4 simulations”, *Climate Dynamics* 31 (2008), 79-105.

¹⁰ Emilio Sanchez Gomez vd., “Future changes in the Mediterranean water budget projected by an ensemble of regional climate models”, *Geophysical Research Letters* 36/21 (2009).

¹¹ Samuel Somot vd., “Transient climate change scenario simulation of the Mediterranean Sea for the twenty-first century using a high-resolution ocean circulation model”, *Climate Dynamics* 27 (2006), 851-879.

Şekil 1: RF:1971-2000, RCP4.5'e Göre RegCM4 Bölgesel Modeli 20 km Sıcaklık Projeksiyonları (Gürkan vd., 2015).

Mevcut manzara çok da uzun olmayan bir dönemde kuraklık, sel, orman yangınları sıcak hava dalgaları, gibi afetlerin sayısında bir artışa yol açacağı, bu anlamda nüfusumuzun büyük bir kısmına ev sahipliği yapan kentlerin de iklim değişikliğinin olası sonuçlarına göre ivedilikle bir uyum paketi geliştirmesi gerekmektedir.¹²

2022 yılında Birleşmiş Milletlerin yapmış olduğu açıklamaya göre dünya nüfusu 8 milyarı aşmıştır. Yine aynı açıklamanın devamında ise dünya nüfusun yaklaşık %50'sinden fazlasının kentlerde yaşadığı belirtilmiştir.¹³ Bugün ülkemizde de geçmiş dönemde meydana gelen kırsaldan kentlere göç hareketleri ve hızlı nüfus artışı ile kent çeperlerinde ve daha sonra kent merkezlerinde alt yapı ve üst yapının yetersiz kaldığı yeşil alanların minimize olduğu betonlaşmış bir manzara göze çarpmaktadır.¹⁴

Kentlerin artan nüfusu ve bu nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması adına kent düzeni ve fonksiyonları sürekli olarak değiştirilmektedir. Nüfusun artması doğal tüm unsurları etkilerken şüphesiz bu etkilerin en büyüğünü kent iklimi üzerinde yapmaktadır. Bu etki yerel, bölgesel ve küresel ölçekte; iklim ve atmosfer bileşenleri üzerinde gerçekleşmektedir.¹⁵ İklim ve atmosfer

¹² Mustafa Demirci "Kentsel iklim değişikliği yönetimi", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (2015), 75-100

¹³ Kight, S. W., ve Lysik, T. "8 milyar insan: İnsan ırkı", *Axios*, 14 Kasım 2022 (Erişim 23 Eylül 2024).

¹⁴ Sevgi Yılmaz vd., "Kent ormanlarının kentsel mekâna sağladığı faydalar", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 37/1 (2006), 131-136.

¹⁵ Atila Gül ve Volkan Küçük, "Kentsel açık-yeşil alanlar ve Isparta kenti örneğinde irdelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* Seri: A, 2 (2001), 27-48.

bileşenlerinde meydana gelen bu değişimin en belirgin sonucu ise daha yüksek kentsel sıcaklık ortalamaları olarak karşımıza çıkmaktadır.^{16 17 18 19}

Bu konuda yapılan çalışmalar, kentsel arazideki sıcaklıkların hem değişimi hem de bölgesel olarak gösterdiği farklılıklara değinmektedir.^{20 21 22}

Bu çalışmada arazi yüzey örtüsü ile yüzey sıcaklıkları arasında bağlantıların ortaya konulması ve bu anlamda kentsel ısı adası /negatif kentsel ısı adası oluşumlarının Gaziantep kent merkezi ölçeğinde incelenmesine odaklanılmaktadır. Çalışmada Landsat 8 uydu görüntüleri kullanılmıştır. Bu görüntülerin sabah saatlerine ait olması çalışmamızın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü giriş başlığı ile başlamakta, ikinci bölümde çalışmanın temel kavramları literatür ile olan bağlantıları ile birlikte açıklanmakta, üçüncü bölümde çalışmanın veri ve kaynakları ile bu veri ve kaynakların işleme süreci yöntem ile birlikte açıklanmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise elde edilen sonuçlar değerlendirilmektedir.

Kavramsal Çerçeve ve İlgili Literatür

Kentlerin benzer çevre koşullarına sahip kırsal alanlardan daha farklı bir sıcaklık değerine sahip olması durumunu ilk kez 1810 yılında Luke Howard tarafından araştırılmıştır. Sonrasında ise bu fenomen ilk kez Kentsel Isı Adası (KIA) olarak Timothy Richard Oke tarafından kullanılmıştır.²³

Sıcaklığın mekânsal dağılışı incelendiğinde; mekân içerisindeki bazı bölgelerin çevrelerine oranla daha sıcak bazılarının ise daha soğuk olduğu gözlemlenebilmektedir. Çevrelerinden sıcaklık değerleri bakımından farklı değerler gösteren bu tür alanlara “Sıcaklık Adası” denir.²⁴ Sıcaklık adaları yüzey özelliklerinin etkisiyle kentin kırdan daha sıcak olduğu veya kırdan kentten daha sıcak olduğu durumları ortaya koyabilmektedir. Bu anlamda kentin kırdan daha sıcak olduğu alanlar için “Kentsel Isı Adası” kavramı kullanılırken, kırdan kentten sıcak olduğu veya bir başka deyişle kentin kırdan daha soğuk olduğu durumda “Negatif Kentsel Isı Adası” veya “Kentsel Soğuma Adası” (Negatif UHI, Cool Island) kavramları kullanılmaktadır.²⁵ Kentsel Isı Adası (KIA), kentsel alanların çevredeki kırsal alanlardan daha yüksek sıcaklık yaşadığı durumu ifade eder. Yoğun nüfuslu bölgelerde, rüzgâr akışı, enerji dengesi, sıcaklık, nem ve yağış gibi unsurlarda değişiklikler beklenmektedir.²⁶ Doğal arazi örtüsünün yerini kaldırım, binalar, beton, asfalt gibi geçirimsiz yüzeylerin alması yüzey sıcaklık

¹⁶ Menglin Jin vd., “The footprint of urban areas on global climate as characterized by MODIS”, *Journal of Climate* 18/10 (2005), 1551-1565.

¹⁷ Hao Zhang vd., “Analysis of land use/land cover change, population shift, and their effects on spatiotemporal patterns of urban heat islands in metropolitan Shanghai, China”, *Applied Geography* 44 (2013), 121-133.

¹⁸ Kun Yang vd., “Spatial and temporal variations in the relationship between lake water surface temperatures and water quality: A case study of Dianchi Lake”, *Science of the Total Environment* 624 (2018), 859-871.

¹⁹ Bao-Jie He ve Jin Zhu, “Constructing community gardens? Residents’ attitude and behaviour towards edible landscapes in emerging urban communities of China”, *Urban Forestry & Urban Greening* 34 (2018), 154-165.

²⁰ Dilek Aykır, “Türkiye’de ekstrem sıcaklık indislerinin eğilimlerinde şehirleşmenin etkisi”, *Türk Coğrafya Dergisi* 69 (2017), 47-57.

²¹ Yasemin Ezber vd., “Climatic effects of urbanization in Istanbul: A statistical and modeling analysis”, *International Journal of Climatology* 27/5 (2007), 667-679.

²² Hüseyin Özdemir vd., “Quantification of the urban heat island under a changing climate over Anatolian Peninsula”, *Theoretical and Applied Climatology* 108/1-2 (2011), 1-8.

²³ Timothy Robert Oke, “The energetic basis of the urban heat island”, *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society* 108/455 (1982), 1-24.

²⁴ Joost A. Voogt ve Timothy Robert Oke, “Complete urban surface temperatures”. *Journal of Applied Meteorology* 36/9 (1997), 1117-1132.

²⁵ Huan Du vd., “Research on the cooling island effects of water body: A case study of Shanghai, China”. *Ecological Indicators* 67 (2016), 31-38.

²⁶ Timothy Robert Oke, “Boundary Layer Climates”. Routledge, London, (1987).

dengeğini değiştirirken; araçlar, fabrikalar ve klima ünitelerinin faaliyetleri çevresel ısıyı arttırmaktadır. Uzun binalar ve dar sokaklar ise hava akışını azaltmaktadır. Ayrıca KIA oluşumuna etki eden ve kontrol edilemeyen bazı faktörler de vardır. Bunlar Güneşten gelen solar radyasyon, basınç durumu, mevsim, günlük koşullar, rüzgâr hızı ve bulut örtüsü olarak sayılabilir. Bununla birlikte her kentin içinde bulunduğu iklimin yanı sıra çevresel (yüzey şekilleri, karasallık vb.) koşullardan kaynaklı farklı mezo iklimler de görülmektedir. Bu mezo iklimler KIA'nın oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Aynı oranda kentleşme olmasına rağmen, mezo iklimi gereği daha fazla rüzgâr alan ve daha az rüzgâr alan iki bölge karşılaştırıldığında rüzgâr almayan bölgede daha yoğun KIA görülmesi beklenir.²⁷

Kentleşme ve nüfus artışı KIA'nın büyüklüğünü ve mekânsal dağılımını etkileyen en önemli iki faktördür.²⁸ Kentsel ısı adaları yerel ölçekte etkili bir durumdur, arazi yüzeyindeki değişim ve artık enerji birikimi kentsel alanlarda diğer alanlara nispeten daha yüksek hava sıcaklıklarına ve daha yüksek yüzey sıcaklıklarına sebep olmaktadır. Kırsal ve doğal yüzeylere oranla, kentsel alanlardaki gün içinde meydana gelen soğuma çok daha yavaş gerçekleşmektedir. Kısmi kent özelliği taşıyan (Kentler arası / Orta Yoğun Kent) alanlara oranla kentsel alanlarda KIA etkisi daha belirgindir. Bu bağlamdaki farklılık kentsel alanlarda meydana gelen değişimlerin daha geniş çaplı ve daha belirgin olarak yaşanmasıyla ilişkilidir. Söz konusu değişimler;

- a) Kent Yapısı (Strüktür): Binaların ve sokakların yükseklik/genişlik oranı
- b) Kent Arazisi: Yapıların boyutu ve yeşil alanların oranı
- c) Kent Dokusu: Beton, asfalt gibi fiziksel özelliklerin yoğunluğu
- d) Kentsel Metabolizma: İnsan kaynaklı atıkların tümü şeklinde sıralanabilir.²⁹

Şehir morfolojisi ve yapı stoğu kent ikliminin termal dengesi üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.^{30 31 32} Bu anlamda; şehrin büyüklüğü ve yoğunluğu, binalarda ve kentsel alanlarda kullanılan malzemelerin türü ve özellikleri, yeşil alanların oranı, arazi kullanımı, gökyüzü görüş faktörü ve açık alanlardaki geometrik özellikler kent ikliminin termal dengesi için önemli değişkenler olarak örneklendirilebilir.

Kentsel ve kırsal alanlardaki zamansal ve mekânsal değişim göz önünde bulundurulduğunda kentsel nüfus artışı ve kentsel yayılmanın hızlanması; KIA etkisinin mekânsal anlamda daha geniş sahalara yayılmasına etki etmektedir.³³ Kentsel alanlardaki albedo, termal kapasite ve ısı iletkenliği gibi özelliklerin değişmesi, çevredeki kentsel olmayan alanlara göre daha sıcak olan değiştirilmiş bir iklime sahip olmasına neden olmaktadır.³⁴

²⁷ Se Woong Kim ve Robert D. Brown, "Urban heat island (UHI) variations within a city boundary: A systematic literature review". *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 148 (2021), 111256.

²⁸ Lei Yao vd., "Understanding the spatiotemporal pattern of the urban heat island footprint in the context of urbanization: A case study in Beijing, China". *Applied Geography* 133 (2021), 102496.

²⁹ John Patrick Connors vd., "Landscape configuration and urban heat island effects: assessing the relationship between landscape characteristics and land surface temperature in Phoenix, Arizona". *Landscape Ecology* 28 (2013), 271-283.

³⁰ Raj Giridharan vd., "Daytime urban heat island effect in high-rise and high-density residential developments in Hong Kong". *Energy and Buildings* 36 (2004), 525-534.

³¹ Raj Giridharan vd., "Urban design factors influencing heat island intensity in high-rise high-density environments of Hong Kong". *Building and Environment* 42 (2007), 3669-3684.

³² Loukia Doulos vd., "Passive cooling of outdoor urban spaces. The role of materials". *Solar Energy* 77/2 (2004), 231-249.

³³ Helmut E. Landsberg, "The Urban Climate". *Academic Press* (1981).

³⁴ Joost A. Voogt ve Timothy Robert Oke, "Thermal remote sensing of urban climates". *Remote Sensing of Environment* 86/3 (2003), 370-384.

Kentsel ısı adası, KIA yüzey ve KIA hava olarak iki farklı başlık altında incelendiği gibi bazı çalışmalarda bu iki durumun bölgeler arasında benzerlik gösterdiği yönünde çalışmalar da vardır.^{35 36 37} Fakat çoğu çalışma bize hava KIA etkisinin genel anlamda geceleri etkili olduğunu, yüzey KIA etkisinin ise gündüzleri etkili olduğunu söylemektedir.

Dünya şehirlerinin çoğu, kentsel çekirdeklerinde çevresel kırsal alanlardan daha yüksek sıcaklıkları gösterir. Bu durumun istisnalarından biri, şehir çekirdeklerinin daha serin olabileceği kurak veya yarı kurak bölgelerdir. KIA'lar, kent sakinlerinin termal konforunu ve sağlığını doğrudan^{38 39} ve dolaylı olarak⁴⁰ etkilerken, sıcaklık desenleri değişik türlerin habitatının değişmesini sağlayarak kentsel ekolojiyi de değiştirir.⁴¹ Yüzey Negatif Kentsel Isı Adası (yNKIA) terimi, yüzey sıcaklıklarının, kurak çevredeki kentleşmemiş alanlara kıyasla daha düşük olduğu kentsel alanları tanımlar ve genellikle kurak ve yarı kurak bölgelerde bulunur.⁴²

Abu Dabi'de MODIS verilerini kullanarak yer yüzeyi sıcaklığı ve KIA etkisi arasındaki bağlantının araştırıldığı çalışmada⁴³; kurak ve yarı kurak alanlarda gece kent merkezinde yKIA etkisi gözlemlenirken, gündüz genel olarak yNKIA etkisi tespit edilmiştir. Bu durumu ise kurak alanlardaki kent merkezlerinde yüksek toprak neminin varlığının, çevresindeki çıplak ve kuru yüzeylere oranla buharlaşma ile daha fazla Latent Isı oluşumuna, dolayısıyla daha fazla soğumaya neden olduğu şeklinde açıklanmıştır.

Erbil'de kurak mevsimde gündüz yNKIA'nın mekânsal değişimini incelemek için Landsat 8 uydu verilerini kullanarak hazırlanan araştırmada⁴⁴; yoğun yapılı alanların, şehir etrafındaki kentleşmemiş alanlara kıyasla daha düşük YYS'ye sahip olduğunu ortaya koymuşlar, daha sonra yNKIA etkisi ile ilgili bölgedeki nemlilik, parlaklık, çıplaklık, yapılaşma ve bitki örtüsü indeks haritaları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma, Erbil gibi bazı şehirlerde kurak mevsimde yüzey nemliliğinin, yNKIA etkisinin ana belirleyicisi olduğunu; bitki örtüsünün değil, yüzey nemliliğinin ana etken olduğunu ortaya koymuştur.

Tahran gibi yarı kurak şehirlerde, kentsel ve kırsal bölgelere ait sıcaklık göstergeleri kullanarak hazırlanan araştırmada; kent merkezinde gündüz saatlerinde negatif ısı adalarının oluştuğu tespit edilmiştir. Aynı alanlar gece tipik yKIA etkisi gözlemlenirken, gündüz bu alanlar tam tersi özellik göstermektedir. Yani kurak, yarı kurak alanlarda da gece kentsel alanlar

³⁵ John A. Arnfield, "Two decades of urban climate research: a review of turbulence, exchanges of energy and water, and the urban heat island". *International Journal of Climatology* 23/1 (2003), 1-26.

³⁶ Ashley A. Frey vd., "Potential impact of climate change on hurricane flooding inundation, population affected and property damages in Corpus Christi". *Journal of the American Water Resources Association* 46/5 (2010), 1049-1059.

³⁷ Janet E. Nichol vd., "Urban heat island diagnosis using ASTER satellite images and 'in situ' air temperature". *Atmospheric Research* 94/2 (2009), 276-284.

³⁸ Sharon L. Harlan vd., "Neighbourhood microclimates and vulnerability to heat stress". *Social Science & Medicine* 63/11 (2006), 2847-2863.

³⁹ Raffaele Laforteza vd., "Benefits and well-being perceived by people visiting green spaces in periods of heat stress". *Urban Forestry & Urban Greening* 8/2 (2009), 97-108.

⁴⁰ Marco Stafoggia vd., "Does temperature modify the association between air pollution and mortality? A multicity case-crossover analysis in Italy". *American Journal of Epidemiology*. 167/12 (2008), 1476-1485.

⁴¹ Sonja Knapp vd., "Do protected areas in urban and rural landscapes differ in species diversity?". *Biodiversity and Conservation* 17 (2008), 1595-1612.

⁴² Sirous Haashemi vd., "Seasonal variations of the surface urban heat island in a semi-arid city". *Remote Sensing* 8/4 (2016), 352.

⁴³ Michele Lazzarini vd., "Urban climate modifications in hot desert cities: The role of land cover, local climate, and seasonality". *Geophysical Research Letters* 42/22 (2015), 9980-9989

⁴⁴ Azad Rasul vd., "Diurnal and seasonal variation of surface urban cool and heat islands in the semi-arid city of Erbil, Iraq". *Climate* 4/3 (2016), 42.

kırsal alanlardan daha sıcak olabilmektedir. Bu durum gündüz negatif ısı adası etkisinden gece ısı adası etkisine geçişi göstermektedir.⁴⁵

Bu araştırmanın en önemli çıktısı yKIA etkisinin seçilen göstergelere bağlı olarak değişebilir olmasıdır. Kentsel ve kırsal bölgeler için seçilen bazı göstergeler gündüz saatlerinde negatif ısı adası etkisi gösterirken, aynı bölgeler için bu defa göstergeleri değiştirdiğimizde hem gündüz hem de gece yKIA'nın varlığına dair kanıtlar oluşabilmektedir. yKIA'yı doğru bir şekilde incelemek için hem gündüz hem de gece için uzaktan algılama görüntü verilerinin elde edilmesi çok önemlidir. Bu durum sıcaklık değişimlerinin kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi ve yKIA kalıplarının doğru şekilde belirlenmesine olanak tanımaktadır. Araştırmacılar, yKIA çalışmalarında kullanılan göstergeleri dikkatlice seçmelidir çünkü farklı göstergeler farklı sonuçlar verebilir. Bu dikkatli seçim, kentsel ve kırsal alanların termal davranışının doğru bir şekilde anlaşılması için oldukça önemlidir.

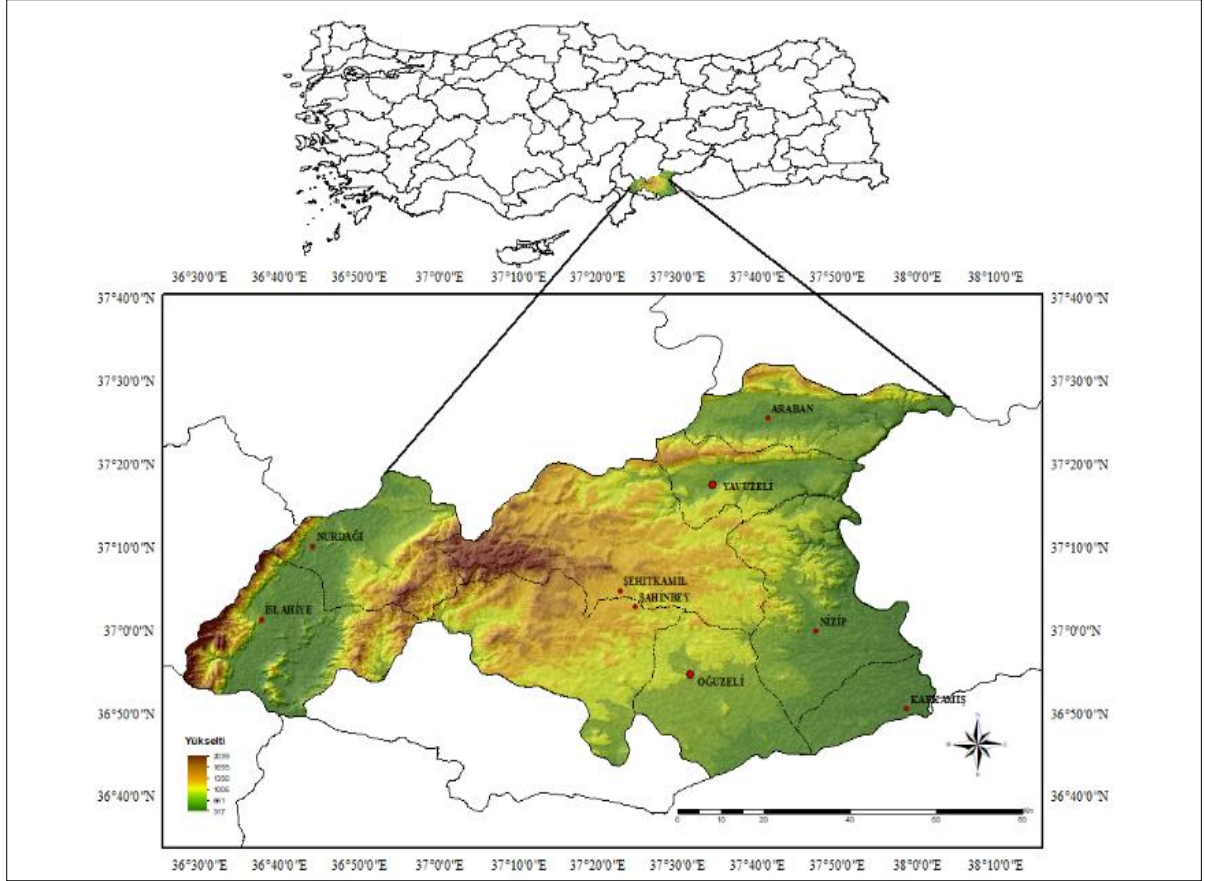
Çalışma Alanı

Çalışma alanı; 37° 32' ile 36° 38' kuzey enlemleri arasında, 38° 01' ve 36° 28' doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Gaziantep, 6.803 km²'lik alanıyla Türkiye topraklarının yaklaşık %1'lik bölümünü kapsamaktadır (GBB, 2024).⁴⁶ Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kesişim noktasında bulunan Gaziantep'in ortalama yükseltisi 855 metredir. Tarihi oldukça eskilere dayanan bir kent olan Gaziantep, Mümbit Hilal'in kuzeybatı ucunda Anadolu'yu Ortadoğu'ya bağlayan stratejik bir coğrafi konumda yer almaktadır.⁴⁷ Doğusunda Güneydoğu Torosların batı ucunda yer alan Sof Dağları uzanmaktadır. Sarıkaya Dağları, Sam, Dülükbaba ve Ganibaba da diğer yükseltiler olarak göze çarpmaktadır. Önemli ova sahaları: Oğuzeli, İslâhiye, Yavuzeli, Araban ve Barak'tır. İlin önemli akarsuları ise: Nizip Çayı, Afrin Çayı, Fırat Nehri, Alleben Deresi ve Merziman Çayı'dır (Şekil 2).

⁴⁵Haashemi vd., "Seasonal variations of the surface urban heat island in a semi-arid city". 352.

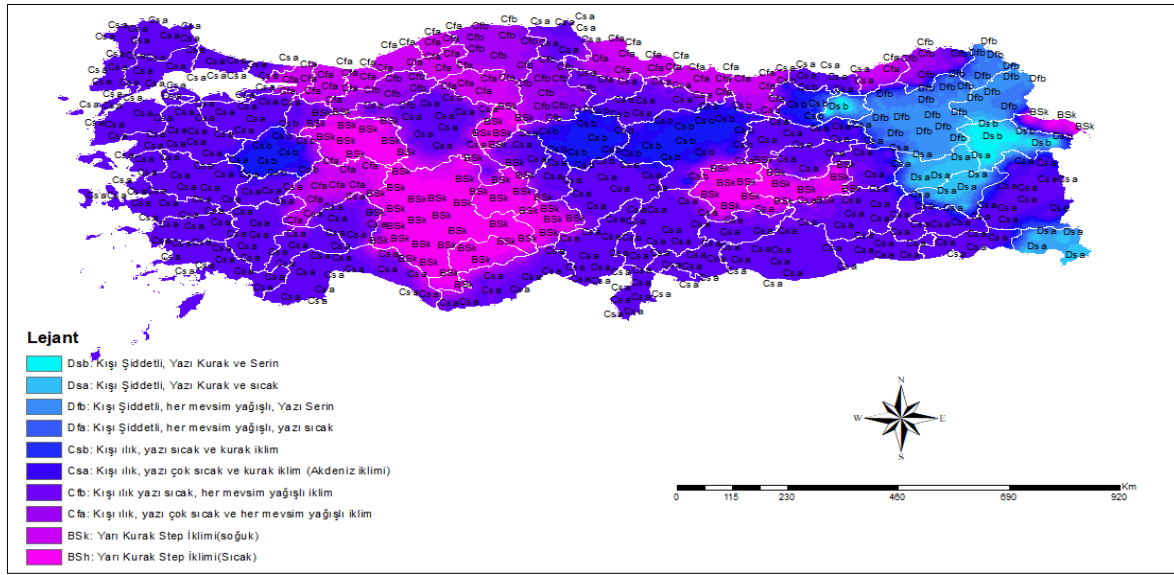
⁴⁶Şehitkamil Belediyesi. "İlimiz Gaziantep".

⁴⁷Şen, "Gaziantep ili ihracatının coğrafi çeşitliliği". 148

Şekil 2: Gaziantep İli Lokasyon Haritası

Gaziantep, Akdeniz ile karasal ikliminin bir geçiş koridorunda konumlanmıştır. Köppen İklim Sınıflandırması'nda kışı ılık, yazı çok sıcak ve kurak iklim (Csa) altında sınıflandırılmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3: Türkiye Köppen İklim Sınıflandırması Haritası (MGM verilerine göre yazarlar tarafından çizilmiştir).

Karlı gün sayısı ortalama iki gündür. En sıcak (Temmuz) ay ortalaması 28,1 °C derecedir. En az yağış aldığı ay ise 5,4 mm ile Ağustos ayıdır Yıllık ortalama sıcaklık değeri 15,3 °C iken, yıllık ortalama yağış miktarı 564 mm'dir (Çizelge 1).

Çizelge 1: Gaziantep 1940-2023 Ortalama İklim Verileri (MGM)

Gaziantep	Ocak	Şub.	Mart	Nis.	May.	Haz.	Tem.	Ağust.	Eyl.	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık
Ort. Sıc. (°C)	3,1	4,5	8,2	13,4	18,9	24,3	28,1	27,9	23,5	16,8	9,9	5,1	15,30
Ort. En Yük. Sıc. (°C)	7,5	9,5	13,9	19,7	25,6	31,2	35,3	35,3	31,2	24,3	16,3	9,8	21,60
Ort. En Düş. Sıc. (°C)	-0,6	0,2	3,1	7,3	12	17,2	21,2	21,1	16,3	10,2	4,6	1,2	9,50
Ort. Güneşlenme Sür. (saat)	3,5	4,3	5,4	6,8	8,4	10,3	10,6	9,9	8,7	6,9	5,3	3,5	7,0
Ort. Yağış Gün Sayısı	13,19	11,82	11,83	9,81	7	2,07	0,52	0,48	1,46	5,98	8,25	11,94	84,3
Aylık Topl. Yağış Miktl. Ort. (mm)	102,5	81,9	73,5	52	30,9	8,2	6,9	5,4	7	36,5	61,9	97,3	564,0

Gaziantep meteoroloji istasyonunda (1994-2019) yapılan ölçümlere göre, hâkim yıllık rüzgâr yönü batı-kuzeybatıdır. Uzun yıllık verilerin mevsimlik değerlendirilmesi yapıldığında ise hâkim rüzgâr yönü; İlkbahar ve yazda batı-kuzeybatı, sonbaharda batı-güneybatı ve kışın doğu-kuzeydoğu yönündedir (Çizelge 2).

Çizelge 2, Gaziantep 1994-2019 Hâkim Rüzgâr Yönü (MGM)

Ay	Hâkim Yön
Ocak	DKD
Şubat	DKD
Mart	BKB
Nisan	BKB
Mayıs	BKB
Haziran	BKB
Temmuz	BKB
Ağustos	BKB
Eylül	BKB
Ekim	BGB
Kasım	BGB
Aralık	DKD

Gaziantep meteoroloji istasyonunda kaydedilen uzun dönem meteorolojik verilere göre, Gaziantep'te yıl. ort. bağı. nem %60,7'dir. En yüksek ort. bağı. nem değeri %75,7 ile Ocak ayında gözlemlenirken, en düşük nem oranı ise %44,1 ile Temmuz ayında kaydedilmiştir.⁴⁸

Veri ve Yöntem

Bu çalışma NASA'ya ait Landsat 8 OLI/TIRS Collection 2 Level 1 (Landsat 8 OLI/TIRS C2 L1) uydu görüntüleri ve Avrupa Birliğinin internet tabanlı veri sağlayıcısı COPERNICUS sitesinden CORINE (Coordination of Information on the Environment) projesine ait Arazi Yüzey/Arazi Kullanım verilerinden faydalanarak hazırlanmıştır. Uydu görüntüleri işlenirken ArcGIS 10.5 programı kullanılmıştır.

Çalışma alanının hem zaman hem de mekân ölçeğinde değişimini daha iyi gösterebilmek adına 2013 ve 2023 yıllarına ait Temmuz Ayı verileri kullanılmıştır (Çizelge 3). Temmuz ayının seçilme nedeni ise Gaziantep'in en sıcak ve en düşük nem oranına sahip ayı olmasıdır.

Çizelge 3: Kullanılan Uydu Görüntüleri Özellikleri

Landsat 8 Uydu Görüntüleri		
Tarih	20.07.2013	24.07.2023
Saat	08.11	08.09
Wrs_Path	174	174
Wrs_Row	34	34
Bulut Yoğunluğu (Cloud_Cover)	1.12	0.05

Landsat 8 uydusuna ait Gaziantep il sınırlılarını içeren temmuz ayı "metadata" dosyaları içerisinde uydunun o güne ait bant görüntülerinden OLI Bant 4, Bant 5 ve TIRS Bant 10 kullanılarak haritalar hazırlanmıştır (Çizelge 4). Bunlardan Bant 4 ve Bant 5 görüntülerinden faydalanılarak NDVI (Normalize Edilmiş Fark Bitki İndeksi) belirlenmiş, Termal bantlardan

⁴⁸ Ahmet Korkmaz vd., "Environmental and social impact assessment for Kartaldağı Wind Farm Project in Gaziantep Province, Turkey". *AECOM*, (2017).

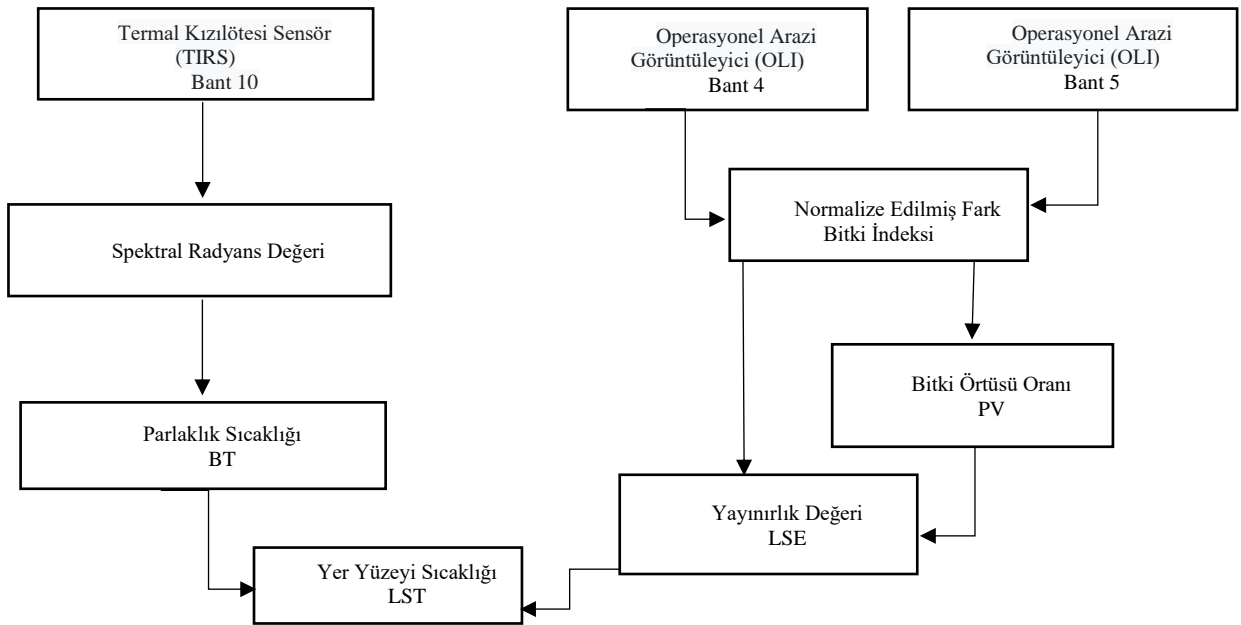
olan Bant 10'nun DN (Piksel Değeri)' den faydalanılarak Spektral Radyans Değeri belirlenmiştir.

Bant 10'nun DN (Piksel Değeri) den faydalanılarak elde edilen spektral radyans değeri kullanılarak bölgenin BT (Parlaklık Sıcaklığı) haritası oluşturulmuştur. Bu haritanın oluşturulması için gerekli olan K1 ve K2 değişkenleri ise uydu meta verisinden elde edilerek işleme dahil edilmiştir. BT değeri Kelvin cinsinden olduğu için değerler bir formül yardımıyla Celsius'a dönüştürülmüştür.⁴⁹

Bant 4 ve Bant 5 değerlerinden elde edilen NDVI verisi üzerinden PV (Bitki Örtüsü Oranı) belirlenmiştir. Daha sonra PV değeri ise LSE (Yayınrlık) değerlerine dönüştürülmüştür.

Son olarak LSE ve BT değerleri işleme alınarak YYS (Yer Yüzei Sıcaklık) haritaları oluşturulmuştur.

Çizelge 4: Verilerin İşlenmesi Sırasında İzlenen Akış Şeması

Çalışmada kullanılan formüller ise;

1. Piksel değerinin (DN) Spektral Radyans Değerine Dönüştürülmesi:

$$L\lambda = ML * Q_{cal} + AL$$

2. Spektral Radyans Değerinin Parlaklık (BT) Değerine Dönüştürülmesi

$$BT = K_2 / (\ln(K_1 / L_\lambda + 1)) - 273,15$$

3. Normalize Edilmiş Fark Bitki İndeksinin (NDVI) Belirlenmesi

$$NDVI = (\text{Yakın Kızıl ötesi} - \text{Kırmızı}) / (\text{Yakın Kızıl ötesi} + \text{Kırmızı})$$

⁴⁹ Zhao-Liang Liv vd., "Satellite-derived land surface temperature: Current status and perspectives". *Remote Sensing of Environment* 131 (2013), 14-37.

4. Bitki Örtüsü Oranının (PV) Belirlenmesi

$$PV = (NDVI - NDVI_{\min} / NDVI_{\max} - NDVI_{\min})^2$$

5. Yayınlılık (LSE) Değerlerinin Belirlenmesi

$$\varepsilon = \varepsilon v \lambda PV + \varepsilon s \lambda (1 - PV) + C \lambda$$

6. Yer Yüzey Sıcaklığının (YYS) Değerlerinin Belirlenmesi

$$LST = BT / ((1 + ((w * BT) / \rho) * \ln(\varepsilon)))$$

Bu işlemler akış şemasında gösterildiği gibi ArcGIS10.5 programı üzerinden aşağıdaki formüller kullanılarak YYS haritaları oluşturulmuştur.

$$\text{Radyans: } 0.0003342 * \text{"Bant10"} + 0.1$$

$$\text{BT: } 1321.0789 / \ln(774.8853 / \text{"Radyans"} + 1) - 273.15$$

$$\text{NDVI: } \text{Float}(\text{"Bant5"} - \text{"Bant4"}) / \text{Float}(\text{"Bant5"} + \text{"Bant4"})$$

$$\text{PV: } \text{Square}(\text{"NDVI"} + NDVI_{\min} / NDVI_{\max} - NDVI_{\min})$$

$$\text{E: } 0.004 * \text{"PV"} + 0.986$$

$$\text{LST: } \text{"BT"} / 1 + \text{"Bant10"} * (\text{"BT"} / 14380) * \ln(\text{"E"})$$

Avrupa Birliğinin internet tabanlı veri sağlayıcısı COPERNİCUS sitesinden CORINE Arazi Yüzey/Arazi Kullanım verileri indirilmiş ve ArcGIS 10.5 programı üzerinden harita oluşturulmuştur.

Bulgular

Elde edilen veriler ışığında Gaziantep'e ait hem 2013 hem de 2023 yılına ait "Temmuz Ayı Ortalama Sıcaklık Haritaları" incelendiğinde; kent merkezlerinde ısı adası oluşumunun zayıf kaldığı gözlemlenmiştir. Bu anlamda KIA ile ilgili geçmiş çalışmalar incelenmiş ve bu durumun kurak veya yarı kurak iklimlere sahip kent merkezlerinde oluşabileceği bilgisine ulaşılmıştır.^{50 51 52} Ayrıca kullanılan uydu görüntülerinin sabah saatlerine ait olması kent merkezindeki yer yüzeyi sıcaklıkları ile ilgili değerlerin günün ilerleyen vakitlerindeki değerlerden daha farklı olarak gözlemlenmesine neden olduğu göz önünde bulundurulmuştur. Kent merkezindeki yoğun yapı stoğu ve bu yapıların gündüz saatlerinde oluşturdukları gölgeler nedeniyle, uydu görüntülerinde kent merkezinin çevreye oranla daha serin olması durumu

---

⁵⁰ Haashemi vd., "Seasonal variations of the surface urban heat island in a semi-arid city". 352.

⁵¹ Lazzarini vd., "Urban climate modifications in hot desert cities: The role of land cover, local climate, and seasonality". 9980-9989

⁵² Azad Rasul vd., "Diurnal and seasonal variation of surface urban cool and heat islands in the semi-arid city of Erbil, Iraq". 42.

açıklanabilmektedir. Yapıların gündüz saatlerinde oluşturdukları gölge ve bu gölgelik alanların gündüz sıcaklıklarına yansımaları üzerine birçok çalışma bulunmaktadır.^{53 54 55 56 57}

Literatürde çok az sayıda kurak veya yarı kurak iklimlere ait çalışma bulunmaktadır. Bu durum yapılan çalışmanın önemini arttırmaktadır. Geçmişte yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların inceleme alanlarına ait iklim tipini listeleyen Rasul vd. (2016), yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun nemli iklim bölgelerine ait olduğunu göstermektedirler (Çizelge 5).

Çizelge 5: KIA ve KSA ile İlgili Geçmişte Yapılmış Çalışmalar ve Bu Çalışmaların Ait Olduğu İklimler⁵²

Çalışma Alanı	İklim	Referans Çalışma	Yaklaşım	KIA/KSA °C
Lódz, Polonya	Cfb: Ilıman Okyanusal İklim	Klysik ve Fortuniak	Hava durumu istasyonu verileri	12
Hong Kong, Çin	Cfa: Nemli Subtropikal İklim	Memon ve ark.	Hava durumu istasyonu verileri	10.5
Manchester, Birleşik Krallık	Cfb: Ilıman Okyanusal İklim	Knight ve ark.	Modelleme	10
Londra, Birleşik Krallık	Cfb: Ilıman Okyanusal İklim	Kolokotroni ve Giridharan	Hava durumu istasyonu verileri	8.6
Tokyo, Japonya	Cfa: Nemli Subtropikal İklim	Saitoh ve ark.	Modelleme	8
Vancouver, Kanada	Csb: Ilıman Yaz Akdeniz İklimi	Roth ve ark.	Uydu verileri	7.5
Singapur	Af: Tropikal Yağmur Ormanı İklimi	Chow ve Roth	Hava durumu istasyonu verileri	7.1
Birmingham, Birleşik Krallık	Cfb: Ilıman Okyanusal İklim	Tomlinson ve ark.	Uydu verileri	5
Atina, Yunanistan	Csa: Yazları Kurak Subtropikal İklim	Stathopoulou ve Cartalis	Uydu verileri	3.3
Granada, Nikaragua	Aw: Tropikal Savan İklimi	Montavez ve ark.	Hava durumu istasyonu verileri	-2.0
Okayama, Japonya	Cfa: Nemli Subtropikal İklim	Shigeta ve ark.	Hava durumu istasyonu verileri	-2.0
Erbil, Irak	BSh: Sıcak Step İklimi (Subtropikal Yarı Kurak)	Rasul ve ark.	Uydu verileri	-3.9
Tahran, İran	BSk: Soğuk Step İklimi (Subtropikal Yarı Kurak)	Haashemi ve ark.	Uydu verileri	-4
Dubai, BAE (Birleşik Arap Emirlikleri)	BWh: Sıcak Çöl İklimi (Subtropikal Çöl)	Frey ve ark.	Uydu verileri	-5
Abu Dabi, BAE (Birleşik Arap Emirlikleri)	BWh: Sıcak Çöl İklimi (Subtropikal Çöl)	Lazzarini ve ark.	Uydu verileri	-6

⁵³ Reza Ramyar vd., “Exploring reconfiguration scenarios of high-density urban neighborhoods on urban temperature: The case of Tehran (Iran)”. *Building and Environment* 160 (2019), 106-215.

⁵⁴ Yan Kestens vd., “Modelling the variation of land surface temperature as determinant of risk of heat-related health events”. *International Journal of Health Geographics* 10/1 (2011), 7.

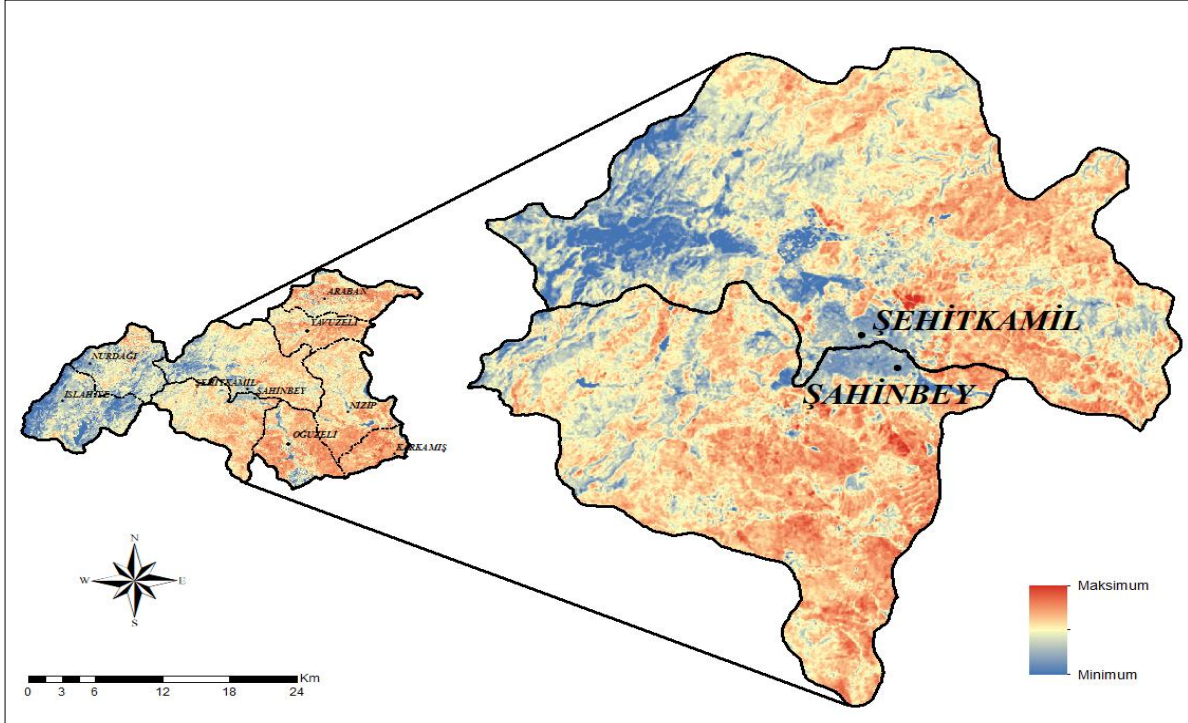
⁵⁵ Winston Chow ve Matthias Roth, “Temporal dynamics of the urban heat island of Singapore”. *International Journal of Climatology* 26/12 (2006), 2243–2260.

⁵⁶ Sham Sani, “Urban climatology in Malaysia: An overview”. *Energy and Buildings* 15-16 (1990-1991), 105-117.

⁵⁷ Matei Georgescu vd., “An alternative explanation of the semiarid urban area ‘oasis effect.’”. *Journal of Geophysical Research* 116 (2011)

Yıllara ait değerlendirmeler tek tek ve nihayetinde birlikte yapıldığında şu sonuçlar elde edilmiştir: 2013 yılına ait yüzey sıcaklıkları ile ilgili harita incelendiğinde; maksimum yüzey sıcaklığı 52,9 °C ile Şehitkâmil ilçesinde kent merkezine yakın bir alanda gözlemlenmiştir (Şekil 4).

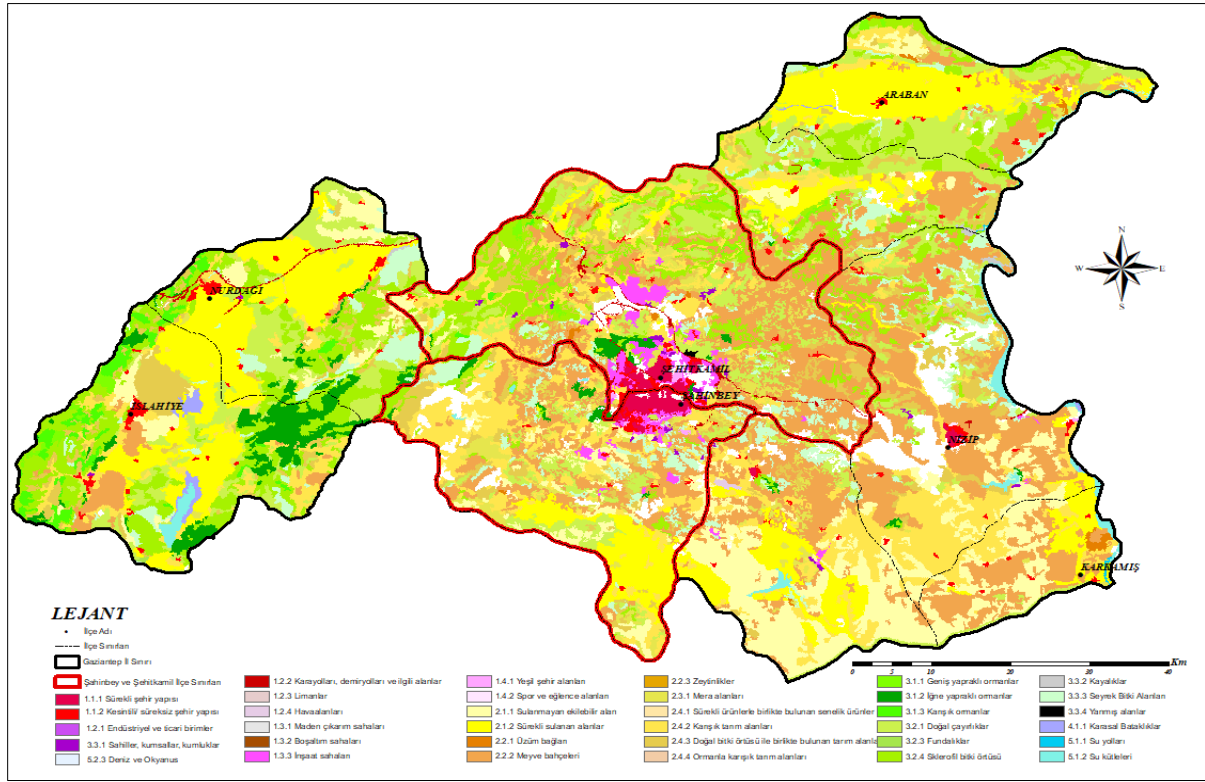

Şekil 4: 2013 Yılı Temmuz Ayı Ortalama Sıcaklık Haritası

Söz konusu bölgenin konumu $37^{\circ}25'25,641''D$ $37^{\circ}6'35,096''K$ ve etiketi 1.3.3 İnşaat Sahaları, 3.3.4 Yanmış alanlar ve 1.1.2 Kesintili/Süreksiz Şehir Yapısı olarak tespit edilmiştir (Şekil 5). Minimum sıcaklık değeri ise $26,1^{\circ}C$ ile $37^{\circ}16'19,137''D$ $37^{\circ}4'31,705''K$ koordinatlarına sahip Alleben Göleti olarak tespit edilmiştir.

2013 yılına ait haritada Şehitkâmil ilçe merkezinin kuzeydoğusunda bir ısı birikim alanı gözlemlenmiştir. Bu ısı birikim alanının denk geldiği bölge, “Arazi Kullanım Sınıfları Haritası” üzerinde yeniden konumlandırıldığında lejanttaki 1.3.3 İnşaat sahaları, 3.2.1 Doğal çayırliklar ve 3.3.4 Yanmış alanlara (3.3. Bitki Örtüsü ile Kaplı Olmayan veya Az Miktarda Bitki Örtüsü ile Kaplı Açık Alanlar) denk geldiği tespit edilmiştir (Şekil 5).

2013 yılına ait haritada Şahinbey ilçesi değerlendirildiğinde ise; Şahinbey ilçe merkezinin güney ve güneydoğusu (Oğuzeli ilçe sınırına yakın bölgede) nispeten çevresine göre daha sıcak kabul edebileceğimiz değerler göstermiştir. Bu bölgeleri Corine 2019’a göre konumlandığımızda bu bölgenin 3.3.3 Seyrek Bitki Alanlarına denk geldiği tespit edilmiştir (Şekil 5).

Şekil 5: Corine 2019 Arazi Sınıfları Haritası

Hem Şahinbey hem de Şehitkâmil ilçe merkezleri incelendiğinde ise kentsel ısı adasının zayıf kaldığı gözlemlenmektedir. Bu anlamda yapılan araştırma sonucunda; ilçe merkezlerindeki zayıf ısı adası etkisi veya negatif ısı adası varlığı yüksek binaların gündüz saatlerinde oluşturdukları gölge ile ilgili olabileceğini ortaya koyan birçok çalışmaya ulaşılmıştır. Sani⁵⁸, “Urban climatology in Malaysia: An overview” adlı çalışmada; öğleden önce yapılan değerlendirmelerde kent merkezlerinde negatif ısı adaları gözlemlendiği ve bunun temelinde binaların bu bölgelerde yapmış oldukları gölgeleme etkisi olduğunu söylemiştir. Chow ve Roht⁵⁹, negatif ısı adalarının, özellikle yüksek binaların bulunduğu ‘Merkezi İş Bölgesi’nde gündüz saatlerinde tespit edildiği bildirilmiştir. Negatif ısı adası oluşumunun bu bölgede ve sabah saatlerinde gözlenmesinin nedeninin de merkezdeki yapı stoğunun oluşturduğu gölgelik alan olduğu belirtilmiştir. Kestens vd.,⁶⁰ bina yapısı yoğunluğunun oluşturduğu gölgelemenin kent merkezlerinde gündüz saatlerinde sıcaklıkların daha düşük çıkmasındaki nedenlerden biri olduğu belirtilmiştir. Georgescu vd.,⁶¹ geniş yapraklı ağaçların ve binaların gölge oluşturarak gün içerisinde alınan toplam güneş radyasyonunun azalması yönünde etki yaptığı belirtilmiştir. Ramyar vd.,⁶² şehirlerde sıcaklıkların azaltılması için yeniden yapılanma üzerine bazı çalışmalar yapmışlar ve bu çalışmalar doğrultusunda uzun binalardan ve geniş sokaklardan oluşan alanların hem havalandırma (rüzgâr esme sıklığı, şiddeti vb.) hem de

⁵⁸ Sani, “Urban climatology in Malaysia: An overview”, 105-117.

⁵⁹ Chow-Roth, “Temporal dynamics of the urban heat island of Singapore”, 2243–2260.

⁶⁰ Kestens vd., “Modelling the variation of land surface temperature as determinant of risk of heat-related health

⁶¹ Georgescu vd., “An alternative explanation of the semiarid urban area ‘oasis effect’”.

⁶² Ramyar vd., “Exploring reconfiguration scenarios of high-density urban neighborhoods on urban temperature: The case of Tehran (Iran)”, 106-215.

binaların oluşturacağı yapay gölge alanlarının daha serin kentlere sahip olabilme imkânı sunabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Ayrıca kent merkezi için alınan Open Street Map görüntüleri de sabah saatlerindeki gölge durumunu net olarak ortaya koymaktadır (Şekil 6 ve Şekil 7).

Şekil 6: Kent Yapı Stoğunun Güneyden Görünümü ve Yapı Stoğuna Ait Temmuz Ayı GMT +3 08:00 İtibariyle Oluşan Gölge

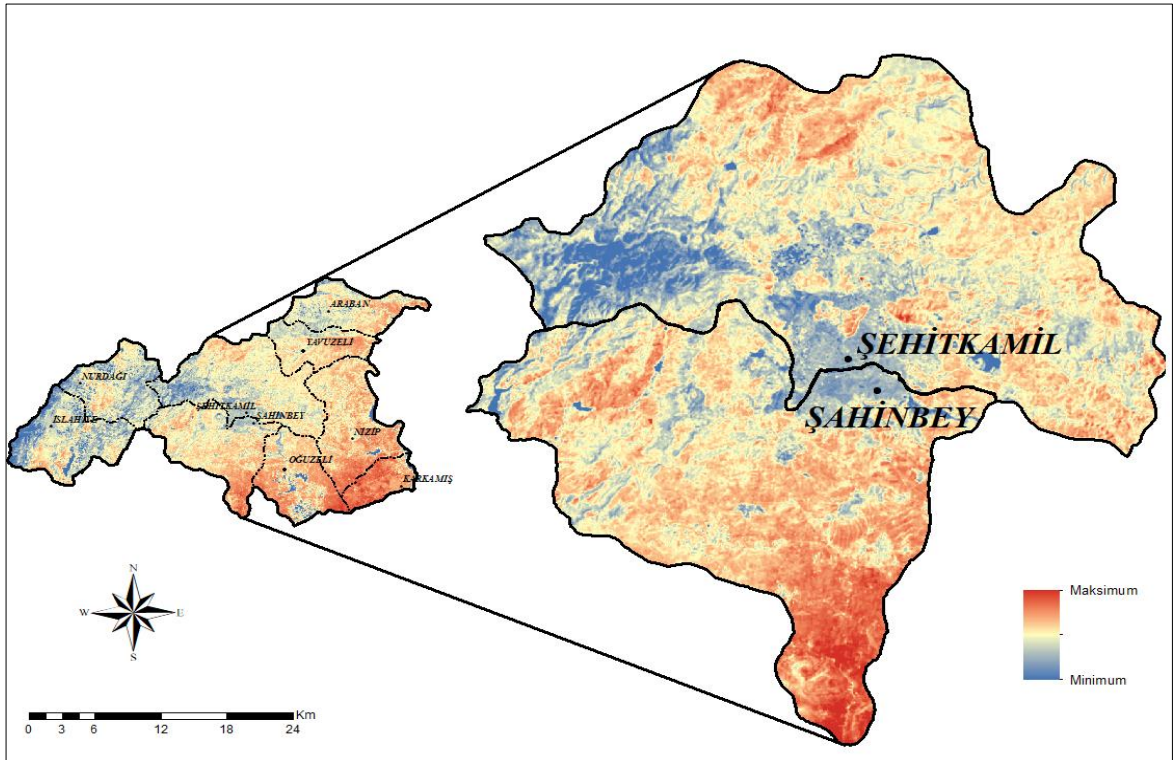
Corine 2019 ile karşılaştırıldığında ilçe merkezlerinin denk geldiği arazi kullanım alanı ve arazi yüzey örtüsü (LULC); 1.1.1 Sürekli Şehir Yapısı, 1.1.2 Kesintili/Süreksiz Şehir Yapısı, 1.2.1 Endüstriyel ve Ticari Birimler, 1.4.1 Yeşil Şehir Alanları, 3.1.2 İğne Yapraklı Ormanlar, 1.4.2 Spor ve Eğlence Alanları özelliklerine sahip olduğu gözlemlenmektedir (Şekil 5)

Kentsel serin alanların en net gözlemlendiği yer ise Şehitkâmil sınırları içerisinde yer alan ve ilçe merkezinin kuzeybatısına denk gelen 3.2.1. İğne Yapraklı Orman alanıdır. Aynı konum bilgisine sahip alan USGS'nin sitesinden incelendiğinde buranın Dülükbaşa Tabiat Parkı ve devamında Erikçe Ormanı'nın bulunduğu alana denk geldiği tespit edilmiştir. Şahinbey'de ise aynı özelliklere sahip bir negatif ısı adasını bu defa ilçe merkezinin güneybatısında gözlemlenmiştir. Bu alan ise yine lejantta 3.1.2 İğne Yapraklı Ormanlar etiketine sahip olduğu tespit edilmiştir. USGS'nin sitesinde ESRI World Imagery haritasından faydalanarak aynı konum bilgileri girilip bakıldığında bu alanın bir başka kent ormanı olan Burç Tabiat Parkı'na denk geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca düşük sıcaklıkların en net gözlemlendiği yer, Şahinbey sınırları içinde kalan Alleben Göleti ve çevresindeki Rekreasyon alanına denk gelmektedir. 2013 yılına ait en düşük yüzey sıcaklığı ise 26 °C olarak yine bu bölgede tespit edilmiştir. Corine 2019 haritasında bu bölge "5.1.2 Su Kütleleri" etiketi ile belirtilmiştir. Bunlara ek olarak 1.3.1 Maden çıkarım sahaları etiketli alanların hem Şahinbey hem de Şehitkâmil ilçelerinde yerel negatif ısı adaları oluşturduğu tespit edilmiştir.

Şekil 7: Mavikent Toplu Konut Alanına Ait Temmuz Ayı GMT +3 08:00 İtibariyle Oluşan Gölge

2023 yılına ait yüzey sıcaklıkları ile ilgili harita incelendiğinde; Maksimum yüzey sıcaklığı 45,5 °C ile Şehitkâmil ilçesinde kent merkezine yakın bir alanda gözlemlenmiştir (Şekil 8). Söz konusu bölge 37°22'30,482"D 37°8'37,935"K koordinatlarında ve “1.2.1 Endüstriyel ve Ticari birimler” etiketine sahip Gaziantep Organize Sanayi Bölgesi’dir. Minimum sıcaklık değeri ise 19,7 °C ile 37°22'29,169"D 37°8'38,951"K koordinatlarına sahip Hacıarslan Göleti olarak tespit edilmiştir.

Şekil 8 : 2023 Yılı Temmuz Ayı Ortalama Sıcaklık Haritası

2023 yılına ait yüzey sıcaklıkları haritası ve 2013 yüzey sıcaklıkları haritası karşılaştırıldığında; 2013 haritası ile maksimum ve minimum sıcaklık değerlerinin tespit edildiği yerlerin benzerlik gösterdiği ve kent genelinde ise negatif kentsel ısı adası etkisinin daha da kuvvetlendiği tespit edilmiştir. Söz konusu benzerlik ve farklıklar sıralandığında;

Benzerlikler:

- Maksimum yüzey sıcaklığının gözlemlendiği yerler; Şehitkâmil ilçe merkezinin kuzeydoğusu ve Şahinbey ilçe merkezinin güney ve güneydoğusu şeklinde karşımıza çıkmaktadır.
- Minimum sıcaklık değerlerinin dağılış alanları; Kent ormanlarının oluşturmuş olduğu İğne Yapraklı Orman örtüsünün yayılış gösterdiği, Şehitkâmil için Dülükbaba Tabiat Parkı ve Erikçe Ormanı, Şahinbey için Gerciğin Mahallesi ve Burç Ormanı olarak tespit edilmiştir.
- Su kütlelerinin serinletici etkisini 2013’de olduğu gibi 2023’de de gözlemlemekteyiz. Söz konusu su kütleleri; Hacıarslan Göleti, Burç Göleti, Zülfikar Göleti, Alleben Göleti olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Yine 2023 yılında da “1.3.1 Maden çıkarım sahaları” etiketli alanların hem Şahinbey hem de Şehitkâmil ilçelerinde yerel negatif ısı adaları oluşturduğu tespit edilmiştir.

Farklılıklar:

- Kentsel serin alanların bariz bir şekilde genişlediği, sadece kent merkezi değil merkezin çevresinin de artık negatif ısı adası alanına girdiği tespit edilmiştir.
- 2013 yılından farklı olarak kent merkezinde yeni bir düşük sıcaklık alanı tespit edilmiştir. Söz konusu bölge Şehitkâmil ilçe merkezinin doğusunda yer almaktadır.
- Şehitkâmil ilçe merkezinin kuzeydoğusuna denk gelen KIA etkisi ise 2023 yılındaki yüzey sıcaklık dağılışı haritasında belirgin bir zayıflama göstermiştir.
- Şahinbey ilçe merkezinin güney ve özellikle güney doğusuna denk gelen bölgede gözlemlenen KIA etkisinin de 2013’e oranla azaldığı tespit edilmiştir.

Sonuç

İklim Değişikliği 1850’lerden günümüze insanın doğa üzerindeki etkisinin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. İklim Değişikliği, iklimle ilgili tüm parametrelerdeki (sıcaklık, basınç, yağış, rüzgâr vd.) değişimi ifade etse de günümüzde en çok sıcaklıklarla ilgili değişiklik ilgimizi çekmektedir. Çünkü sıcaklıklarda meydana gelecek olası bir değişiklik geriye kalan tüm parametrelerdeki değişikliğin ana nedeni olacaktır. Her ne kadar İklim Değişikliğinde meydana gelen sıcaklık değişimi sıcaklıkların artması yönünde olsa da dünyanın belli başlı bölgelerinde bu değişiklik sıcaklıkların azalması yönünde de gerçekleşmektedir. İklim dünya olduğu ilk günden bu yana daima değişmektedir. Fakat günümüz iklim değişikliği; 1850 itibarıyla sanayileşmenin fazlaca kaynak tüketimine (özellikle fosil yakıtlar) neden olması, insanın bu doğal süreci bozması ve değişkenliğin son 1400 yıldan çok daha hızlı gerçekleşmesine neden olmasıdır. Yani günümüz iklim değişikliği antropojen kaynaklıdır.

Antropojen kaynaklı bu iklim değişikliğinin en önemli aktörü ise kentsel mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentlerde yaşayan nüfusun hızla artmasıyla birlikte kentsel arazi yüzeylerinde belirgin değişiklikler meydana gelmektedir. Özellikle kent merkezlerinde meydana gelen bu yüzey örtüsü değişiklikleri gün içindeki ısı emilimini arttırmakta ve dünya enerjisi bütçesinde ısı birikimi, dolayısıyla da sıcaklık artışı şeklinde bizlere yansımaktadır. Bunlara ek olarak binaların birbirilerine göre konumu, binaların çatı renkleri, bina yapı malzemesi vb. insan eliyle oluşturulmuş peyzajlar bu durumu daha da olumsuz bir aşmaya taşımaktadır. Kentleşmenin yoğun olduğu alanlarda bu etki daha da kuvvetlenmektedir. Bu doğrultuda kentlerdeki hava sıcaklıklarının, bunları çevreleyen alanlardan daha yüksek olduğu

ortaya konulmaktadır. Her geçen gün kentsel alanlar kırsala kıyasla hem daha sıcak olmakta hem de daha az rüzgârlı olmaktadır. Büyük şehirlerde özellikle sanayi tesislerinin her geçen gün çoğalması bununla birlikte nüfusun ve şehirleşme oranının hızla artması YYS'nin artmasına neden olan en önemli etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Adana, Afyonkarahisar, Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Muş gibi ülkemizin farklı şehirlerinde yapılan çalışmalarda ortak nokta, özellikle şehirsal alanlar ve sanayi tesislerinin yoğun olduğu sahalarda yüksek, vejetasyonun yoğun olduğu alanlarda ve su yüzeylerinde ise düşük YYS'lerin ortaya çıktığını göstermektedir.^{63 64}

Kentleşme olgusu Türkiye'de de dünya ile paralel olarak devam etmektedir. Artan nüfus ve bu nüfusun getirmiş olduğu hızlı tüketim kentsel alanların her geçen gün daha da büyümesine neden olmaktadır. Ayrıca insanların daha iyi yaşam koşullarına ulaşma istekleri, kentlerin hizmet alt yapısı ve sunduğu iş imkânlarıyla insanların kırdan kente göç etmesine neden olmaktadır. Ülkemizde geçmişte meydana gelmiş olan hızlı nüfus artışı ve kırsaldan göç olgusuna bağlı hızlı bir kentleşme yaşanmış ve günümüzde de hala devam etmektedir. Kentleşmenin bu denli hızlı olması plansız bir büyümeye neden olmaktadır. Kentleşmenin bu denli hızlı seyretmesi kentlerde çevresel sorunları artırmakta ve kentsel yeşil alan miktarını kısıtlamaktadır. Kentlerde su yüzeylerinin ve yeşil ekosistemlerin azalması; beton ve asfalt gibi geçirimsiz yüzeylerin artması gibi nedenlerle meteorolojik unsurlar değişerek bölgesel ve yerel boyutta iklim değişimine neden olmaktadır. Bunun sonucunda kentler kendilerine has bir iklime sahip alanlara dönüşmektedir. Kentlerdeki bu farklı ısınma alanları kentsel ısı adası olarak ifade edilmektedir.

2013 yılına ait yer yüzü sıcaklık haritası incelendiğinde hem Şahinbey hem de Şehitkamil ilçesinde kentsel ısı adası oluşumları gözlemlenmiştir. Bu alanlar genel olarak inşaat sahaları, doğal çayırliklar ve yanmış alanlara (bitki örtüsü ile kaplı olmayan veya az miktarda bitki örtüsü ile kaplı açık alanlar) ve seyrek bitki alanlarına denk geldiği tespit edilmiştir.

2023 yılına ait YYS (Yer Yüzeyi Sıcaklığı) haritasında ise aynı bölgelerde ve aynı etiketlere sahip alanlarda kentsel ısı adası oluşumu gözlemlenmiştir. Fakat 2013 yılından farklı olarak 2023'te kentsel ısı adaları daha dar bir alanda kendine yer bulmuştur. Negatif ısı adalarına bakıldığında ise hem 2013 hem de 2023 yıllarında sürekli şehir yapısı, kesintili/süreksiz şehir yapısı, su kütleleri, endüstriyel ve ticari birimler, yeşil şehir alanları, iğne yapraklı ormanlar, spor ve eğlence alanları etiketli alanlara denk geldiği tespit edilmiştir. Bu alanlar 2013 yılına ait haritada dar bir negatif kentsel ısı adası oluştururken, 2023'te bu alanlar oldukça genişlemiştir. Bu farklılığı Gaziantep kentinin yapı stoğunda 2013 yılından 2023'e kadar meydana gelen değişimlerle açıklamamız mümkündür. Yapı yoğunluğundaki artış gündüz binaların gölgelemeleri nedeniyle ortaya çıkan negatif ısı adası kavramını güçlendirmiştir. Ayrıca kent peyzajında kent ormanları ve kent içi yeşil alanlardaki alansal büyüme de yüzey sıcaklıklarının düşmesine ve negatif ısı adası durumunun güçlenmesine neden olmuştur.

İlçe merkezlerine çokta uzak olmayan "Kent Ormanları" olarak tabir edeceğimiz alanlar Gaziantep şehrinin enerji bilançosundaki denge unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehitkâmil için Erikçe Ormanı ve Dülükbaba Tabiat Parkı, Şahinbey için ise Burç Tabiat Parkı ve Gerciğin Mahallesi kent içi yeşil alanları oluşturmaktadır. Ayrıca açık su yüzeyleri içinde

⁶³ Nurullah Gökdemir, *Yapay Su Yapılarının Yer Yüzey Sıcaklığı Değişimine Olan Etkilerinin Meteorolojik Veriler ve Uydu Görüntüleri ile Araştırılması: Afyonkarahisar Örneği* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi ,2020), 79.

⁶⁴ Behnam Khorrami ve Orhan Gündüz, "Uzaktan Algılama ve CBS'nin Yüzey Sıcaklığı ve Kentsel Isı Adası Tespit ve Analizinde Uygulanması". *Meteorolojik Uzaktan Algılama Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Antalya: 11-15 Kasım,2019).

Hacıarslan Göleti, Burç Göleti, Zülfikar Göleti ve Alleben Göleti'nin önemli alanlar olduğunu söylememiz mümkündür.

Kentsel alanların, iklim üzerine etkisi değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuçların çoğu zaman yıkıcı ve bozucu olduğu söylenebilir. Bu anlamda kentsel alanların planlanmasına yönelik araştırmalar son yıllarda artış göstermiştir. Çalışma sayısının artmasına karşın; kent planlamacılarının iklim sistemini iyi bilmemeleri, mevcut meteorologların, iklim bilimcilerin, coğrafyacılara vd. ise kent planlamasında etkin görev alamamaları bu durumu zora sokmaktadır. Bu bağlamda kent planlamacılar meteorologlar, iklim bilimciler ve coğrafyacılara ile birlikte çalışmalıdır. Bu anlamda Kentsel Termal Konfor Haritaları ve Kent İklim Haritaları oluşturulmalıdır.

Kent Ormanları yaygınlaştırılmalı, kentsel planlamalarda kent ormanlarına daha fazla bütçe ayrılmalıdır. Kent planlamasında yetkili kurum ve kuruluşlar ekolojik koridorlar inşa etmeyi teşvik etmeli ve kentsel alanlar ile komşu alanlar arasında enerji ve kütle transferini kolaylaştırılmalıdır. Ayrıca, konut, ticari ve endüstriyel binalarda yeşil alanların kurulması ve iyileştirilmesine odaklanılmalıdır.

Bitki örtüsü, buharlaşma kaynaklı soğutma etkisi ve gölge etkisi nedeniyle özellikle gündüzleri yüzey sıcaklıklarını önemli ölçüde azaltmaktadır. Bu nedenle, ticari, konut ve endüstriyel sektörlerde bitki örtüsü oranını artırmak şiddetle önerilmektedir. Karar vericilerin ve kentsel planlamacıların kentleşme faaliyetlerinin etkisini göz önünde bulundurarak etkili ve uygun önlemler almasını sağlayacak politikalar ve düzenlemeleri oluşturması gerekmektedir.⁶⁵

Kentsel alanlardaki düzenlemelerin iklimle uyumlu bir şekilde yapılması ve kentsel dönüşüm alanlarının yeniden yapılanmasında iklim faktörünün öncelikli olması oldukça önemlidir. Bu bağlamda kentsel iklimin daha fazla araştırılmaya konu edilmesi ve kent ısı adaları konusunda disiplinler arası çalışmaların artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akçakaya, A., Sümer, U. M., Demircan, M., Demir, Ö., Atay, H., Eskioğlu, O., Gürkan, H., Yazıcı, B., Kocatürk, A., Şensoy, S., Bölük, E., Arabacı, H., Açar, Y., Ekici, M., Yağan, S., ve Çukurçayır, F. "Yeni senaryolar ile Türkiye iklim projeksiyonları ve iklim değişikliği (TR2015-CC)". Meteoroloji Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi Başkanlığı, Klimatoloji Şube Müdürlüğü, 2015.
- Arnfield, A. J. "Two decades of urban climate research: a review of turbulence, exchanges of energy and water, and the urban heat island". *International Journal of Climatology* 23/1 (2003), 1-26. <https://doi.org/10.1002/joc.859>
- Aykır, D. "Türkiye'de ekstrem sıcaklık indislerinin eğilimlerinde şehirleşmenin etkisi". *Türk Coğrafya Dergisi* 69 (2017), 47-57. <https://doi.org/10.17211/tcd.306742>
- Chow, W. T. L., ve Roth, M. "Temporal dynamics of the urban heat island of Singapore". *International Journal of Climatology* 26/12 (2006), 2243-2260. <https://doi.org/10.1002/joc.1364>

⁶⁵ Nidal Hussein ve Mohammed Assaf, "Assessment of spatial and temporal distribution of Urban Heat Islands (UHI) in semi-arid climate". *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management* 31/1 (2023), 52-66.

- Çobanyılmaz, P., ve Yüksel, Ü. D. “Kentlerin iklim değişikliğinden zarar görebilirliğinin belirlenmesi: Ankara Örneği”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 17/3 (2013), 39-50. <https://doi.org/10.19113/sdufbed.15790>
- Connors, J. P., Galletti, C. S., ve Chow, W. T. “Landscape configuration and urban heat island effects: assessing the relationship between landscape characteristics and land surface temperature in Phoenix, Arizona”. *Landscape Ecology* 28 (2013), 271-283. <https://doi.org/10.1007/s10980-012-9833-1>
- CORINE Land Cover/Land Use, Erişim Tarihi: 10.02.2024. <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover>.
- Demirci, M. “Kentsel iklim değişikliği yönetimi”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (2015), 75-100. <https://doi.org/10.1007/s10531-008-9369-5>
- Doulos, L., Santamouris, M., ve Livada, I. “Passive cooling of outdoor urban spaces. The role of materials”. *Solar Energy* 77/2 (2004), 231–249.
- Du, H., Song, X., Jiang, H., Kan, Z., Wang, Z., ve Cai, Y. “Research on the cooling island effects of water body: A case study of Shanghai, China”. *Ecological Indicators* 67 (2016), 31-38. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.02.040>
- Erdem, N., ve Emecen, Y. “Kent iklimi üzerinde yeşil alanların etkileri”. *Peyzaj Araştırmaları ve Uygulamaları Dergisi* 1/2 (2019).
- ESRİ, OpenStreetMap, World basemap, Erişim Tarihi: 30.10.2024. <https://www.arcgis.com>.
- Ezber, Y., Sen, O. L., Kindap, T., ve Karaca, M. “Climatic effects of urbanization in Istanbul: A statistical and modeling analysis”. *International Journal of Climatology* 27/5 (2007), 667–679. <https://doi.org/10.1002/joc.1420>
- Frey, A. E., Olivera, F., Irish, J. L., Dunkin, L. M., Kaihatu, J. M., Ferreira, C. M., ve Edge, B. L. “Potential impact of climate change on hurricane flooding inundation, population affected and property damages in Corpus Christi”. *Journal of the American Water Resources Association* 46/5 (2010), 1049-1059. <https://doi.org/10.1111/j.1752-1688.2010.00475.x>
- Georgescu, M., Moustaoui, M., Mahalov, A., ve Dudhia, J. “An alternative explanation of the semiarid urban area ‘oasis effect.’”. *Journal of Geophysical Research* 116 (2011), D24113. <https://doi.org/10.1029/2011JD016720>
- Georgescu, M., Moustaoui, M., Mahalov, A., ve Dudhia, J. (2011). An alternative explanation of the semiarid urban area “oasis effect.” *Journal of Geophysical Research*, 116, D24113. <https://doi.org/10.1029/2011JD016720>
- Giorgi, F. “Climate change hot-spots”. *Geophysical Research Letters* 33/8 (2006). <https://doi.org/10.1029/2006GL025734>
- Giorgi, F., ve Lionello, P. “Climate change projections for the Mediterranean region”. *Global and Planetary Change* 63/2-3 (2008), 90-104. <https://doi.org/10.1016/j.gloplacha.2007.09.005>

- Giridharan, R., Ganesan, S., ve Lau, S. S. Y. “Daytime urban heat island effect in high-rise and high-density residential developments in Hong Kong”. *Energy and Buildings* 36 (2004), 525–534.
- Giridharan, R., Lau, S. S. Y., Ganesan, S., ve Givoni, B. “Urban design factors influencing heat island intensity in high-rise high-density environments of Hong Kong”. *Building and Environment* 42 (2007), 3669–3684.
- Gökdemir N., *Yapay Su Yapılarının Yer Yüzey Sıcaklığı Değişimine Olan Etkilerinin Meteorolojik Veriler ve Uydu Görüntüleri ile Araştırılması: Afyonkarahisar Örneği* Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, 79.
- Görçelioğlu, E. “Ekosistem, kent ve insan”. *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University* (1995), 5-14. <https://doi.org/10.17099/jffiu.15961>
- Gül, A., ve Küçük, V. “Kentsel açık-yeşil alanlar ve Isparta kenti örneğinde irdelenmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* Seri: A, 2 (2001), 27-48. <https://doi.org/10.18182/tjf.23277>
- Gürkan, H., Demir, Ö., Atay, H., Eskioğlu, O., Yazıcı, B., Demircan, M., Kocatürk, A., ve Akçakaya, A. “MPI-ESM-MR modelinin RCP4.5 ve RCP8.5 senaryolarına göre sıcaklık ve yağış projeksiyonları”. VII. Uluslararası Katılımlı Atmosfer Bilimleri Sempozyumu, 2015.
- Haashemi, S., Weng, Q., Darvishi, A., ve Alavipanah, S. K. “Seasonal variations of the surface urban heat island in a semi-arid city”. *Remote Sensing* 8/4 (2016), 352. <https://doi.org/10.3390/rs8040352>
- Harlan, S. L., Brazel, A. J., Prashad, L., Stefanov, W. L., ve Larsen, L. “Neighbourhood microclimates and vulnerability to heat stress”. *Social Science & Medicine* 63/11 (2006), 2847-2863. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.07.030>
- He, B., ve Zhu, J. “Constructing community gardens? Residents’ attitude and behaviour towards edible landscapes in emerging urban communities of China”. *Urban Forestry & Urban Greening* 34 (2018), 154-165. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.03.006>
- Hussein, N. M., ve Assaf, M. N. “Assessment of spatial and temporal distribution of Urban Heat Islands (UHI) in semi-arid climate”. *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management* 31/1 (2023), 52-66. <https://doi.org/10.3846/jeelm.2023.18482>
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). “*Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*”, Climate Change 2021: The Physical Science Basis, ed. P. Zhai vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021),
- IPCC. “*Climate Change; Impacts, adaptation, and vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*”. Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2007.

- Jin, Menglin, Robert E. Dickinson ve Da-Lin Zhang. “The footprint of urban areas on global climate as characterized by MODIS”. *Journal of Climate* 18/10 (2005), 1551-1565. <https://doi.org/10.1175/JCLI3334.1>
- Kestens, Y., Brand, A., Fournier, M., Goudreau, S., Kosatsky, T., Maloley, M., ve Smargiassi, A. “Modelling the variation of land surface temperature as determinant of risk of heat-related health events”. *International Journal of Health Geographics* 10/1 (2011), 7. <https://doi.org/10.1186/1476-072X-10-7>
- Khorrani ve Gündüz, “Uzaktan Algılama ve CBS’nin Yüzey Sıcaklığı ve Kentsel Isı Adası Tespit ve Analizinde Uygulanması”. *Meteorolojik Uzaktan Algılama Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Antalya: 11-15 Kasım,2019.
- Kight, S. W., ve Lysik, T. “8 milyar insan: İnsan ırkı”. *Axios*, 14 Kasım 2022. <https://www.axios.com/2022/11/14/human-race-at-8-billion> (Erişim tarihi: 23 Eylül 2024).
- Kim, S., ve Brown, R. “Urban heat island (UHI) variations within a city boundary: A systematic literature review”. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 148 (2021), 111256. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111256>
- Knapp, S., Kühn, I., Mosbrugger, V., ve Klotz, S. “Do protected areas in urban and rural landscapes differ in species diversity?”. *Biodiversity and Conservation* 17 (2008), 1595-1612. <https://doi.org/10.1007/s10531-008-9369-5>
- Korkmaz, A., Şentürk, B., Selçuk, E., Arı, E., Çatak, O. M., Uysal, Ö. G., ve Kop, Z. B. “Environmental and social impact assessment for Kartaldağı Wind Farm Project in Gaziantep Province, Turkey”. *AECOM*, (2017).
- Lafortezza, R., Carrus, G., Sanesi, G., ve Davies, C. “Benefits and well-being perceived by people visiting green spaces in periods of heat stress”. *Urban Forestry & Urban Greening* 8/2 (2009), 97-108. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2009.02.003>
- Landsberg, H. E. *The Urban Climate*. *Academic Press*, (1981).
- Lazzarini, M., Marpu, P. R., ve Ghedira, H. “Temperature-land cover interactions: The inversion of urban heat island phenomenon in desert city areas”. *Remote Sensing of Environment* 130 (2013), 136-152. <https://doi.org/10.1016/j.rse.2012.11.007>
- Lazzarini, M., Molini, A., Marpu, P. R., Ouarda, T. B., ve Ghedira, H. “Urban climate modifications in hot desert cities: The role of land cover, local climate, and seasonality”. *Geophysical Research Letters* 42/22 (2015), 9980-9989. <https://doi.org/10.1002/2015GL066534>
- Li, Z. L., Tang, B. H., Wu, H., Ren, H., Yan, G., Wan, Z., ve Sobrino, J. A. “Satellite-derived land surface temperature: Current status and perspectives”. *Remote Sensing of Environment* 131 (2013), 14-37. <https://doi.org/10.1016/j.rse.2012.12.008>
- Mariotti, A., Zeng, N., Yoon, J. H., Artale, V., Navarra, A., Alpert, P., ve Li, L. Z. “Mediterranean water cycle changes: Transition to drier 21st century conditions in observations and CMIP3 simulations”. *Environmental Research Letters* 3/4 (2008), 044001. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/3/4/044001>

- MGM. “Gaziantep 1940-2023 Ortalama İklim Verileri”. Erişim tarihi: 31.05.2024. www.mgm.gov.tr
- Nichol, J. E., Fung, W. Y., Lam, K. S., ve Wong, M. S. “Urban heat island diagnosis using ASTER satellite images and ‘in situ’ air temperature”. *Atmospheric Research* 94/2 (2009), 276-284. <https://doi.org/10.1016/j.atmosres.2009.06.011>
- Oğuz, H., ve Bozali, N. “Gaziantep kentinde 2040 yılına kadar oluşabilecek arazi kullanımı/arazi örtüsü değişiminin tahmini”. *Tarım Bilimleri Dergisi* 20/1 (2013), 83-101. <https://doi.org/10.15832/tbd.77489>
- Oke, T. R. “The energetic basis of the urban heat island”. *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society* 108/455 (1982), 1-24.
- Oke, T. R. *Boundary Layer Climates*. Routledge, London, 1987.
- Özdemir, H., Ünal, A., Kindap, T., Turunçoğlu, U. U., Durmuşoğlu, Z. O., Khan, M., ve Karaca, M. “Quantification of the urban heat island under a changing climate over Anatolian Peninsula”. *Theoretical and Applied Climatology* 108/1-2 (2011), 1-8. <https://doi.org/10.1007/s00704-011-0515-8>
- Ramyar, R., Ramyar, A., Kialashaki, Y., Bryant, M., ve Ramyar, H. “Exploring reconfiguration scenarios of high-density urban neighborhoods on urban temperature: The case of Tehran (Iran)”. *Building and Environment* 160 (2019), 106215. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2019.126398>
- Rasul, A., Balzter, H., ve Smith, C. “Diurnal and seasonal variation of surface urban cool and heat islands in the semi-arid city of Erbil, Iraq”. *Climate* 4/3 (2016), 42. <https://doi.org/10.3390/cli4030042>
- Rezaei Rad, H., Khodaei, Z., Ghiai, M. M., Tabe Arjmand, J., ve El Haj Assad, M. “The quantitative assessment of the effects of the morphology of urban complexes on the thermal comfort using the PMV/PPD model: A case study of Gheydariyeh neighborhood in Tehran”. *International Journal of Low-Carbon Technologies* 16/2 (2021), 672-682. <https://doi.org/10.1093/ijlct/ctaa100>
- Sanchez-Gomez, E., Somot, S., ve Mariotti, A. “Future changes in the Mediterranean water budget projected by an ensemble of regional climate models”. *Geophysical Research Letters* 36/21 (2009). <https://doi.org/10.1029/2009GL040120>
- Sani, S. “Urban climatology in Malaysia: An overview”. *Energy and Buildings* 15-16 (1990-1991), 105-117.
- Schwarz, N., Schlink, U., Franck, U., ve Großmann, K. “Relationship of land surface and air temperatures and its implications for quantifying urban heat island indicators: An application for the city of Leipzig (Germany)”. *Ecological Indicators* 18 (2012), 693-704. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2012.01.001>
- Sheffield, J., ve Wood, E. F. “Projected changes in drought occurrence under future global warming from multi-model, multi-scenario, IPCC AR4 simulations”. *Climate Dynamics* 31 (2008), 79-105. <https://doi.org/10.1007/s00382-007-0340-z>

- Somot, S., Sevault, F., ve Déqué, M. “Transient climate change scenario simulation of the Mediterranean Sea for the twenty-first century using a high-resolution ocean circulation model”. *Climate Dynamics* 27 (2006), 851-879. <https://doi.org/10.1007/s00382-006-0167-z>
- Stafoggia, M., Schwartz, J., Forastiere, F., ve Perucci, C. A. “Does temperature modify the association between air pollution and mortality? A multicity case-crossover analysis in Italy”. *American Journal of Epidemiology* 167/12 (2008), 1476-1485. <https://doi.org/10.1093/aje/kwn074>
- Şahinler, S. “En küçük kareler yöntemi ile doğrusal regresyon modeli oluşturmanın temel prensipleri”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 5/1-2 (2000), 57-73.
- Şehitkamil Belediyesi. “İlimiz Gaziantep”. Erişim: 31 Mayıs 2024. <http://www.sehitkamil.gov.tr>.
- Şen, Ö. “Gaziantep ili ihracatının coğrafi çeşitliliği”. *Türk Coğrafya Dergisi* 2021(77), 145-156. <https://doi.org/10.17211/tcd.899402>
- TÜİK. “Nüfus ve Demografi”. Erişim tarihi: 31.05.2024. <https://data.tuik.gov.tr>
- Türkeş, M. “Küresel iklim değişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler”. *İklim Değişikliği ve Çevre* 1/1 (2008), 26-37.
- Türkeş, M. “Küresel İklim Değişikliği: Başlıca Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler ve Etkileri”. Çağrılı Bildiri (Invited Paper), içinde: Uluslararası Katılımlı 1. Meteoroloji Sempozyumu Bildiri Kitabı, 27-28 Mayıs 2010, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 9-38, Ankara.
- Türkeş, M., Sümer, U., Çetiner, G. *Küresel İklim Değişikliği ve Olası Etkileri* (İstanbul: Çevre Bakanlığı, 2000), 7s.
- Türkeş, M., Yozgatlıgil, C., Batmaz, İ., İyigün, C., Koç, E. K., Fahmi, F. M., ve Aslan, S. “Has the climate been changing in Turkey? Regional climate change signals based on a comparative statistical analysis of two consecutive time periods, 1950-1980 and 1981-2010”. *Climate Research* 70/1 (2016), 77-93. <https://doi.org/10.3354/cr01410>
- Türkiye Cumhuriyeti Gaziantep Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü. “Gaziantep İli 2021 Yılı Çevre Durum Raporu”. ÇED, Çevre İzin ve Lisans Şube Müdürlüğü, 2022. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/gaz-antep_-cdr2021-20230217144632.pdf (Erişim Tarihi: 19 Eylül 2024).
- USGS Earth Explorer. Erişim Tarihi: 08.02.2024. <https://earthexplorer.usgs.gov>.
- Voogt, J. A., ve Oke, T. R. “Complete urban surface temperatures”. *Journal of Applied Meteorology* 36/9 (1997), 1117-1132. [https://doi.org/10.1175/1520-0450\(1997\)036<1117>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1175/1520-0450(1997)036<1117>2.0.CO;2)
- Voogt, J. A., ve Oke, T. R. “Thermal remote sensing of urban climates”. *Remote Sensing of Environment* 86/3 (2003), 370-384. [https://doi.org/10.1016/S0034-4257\(03\)00079-8](https://doi.org/10.1016/S0034-4257(03)00079-8)

- Yang, K., Yu, Z., Luo, Y., Yang, Y., Zhao, L., ve Zhou, X. “Spatial and temporal variations in the relationship between lake water surface temperatures and water quality: A case study of Dianchi Lake”. *Science of the Total Environment* 624 (2018), 859-871. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2017.12.119>
- Yao, L., Sun, S., Song, C., Li, J., Xu, W., ve Xu, Y. “Understanding the spatiotemporal pattern of the urban heat island footprint in the context of urbanization: A case study in Beijing, China”. *Applied Geography* 133 (2021), 102496. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2021.102496>
- Yılmaz, S., Bulut, Z., ve Yeşil, P. “Kent ormanlarının kentsel mekâna sağladığı faydalar”. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 37/1 (2006), 131-136.
- Zhang, H., Qi, Z. F., Ye, X. Y., Cai, Y. B., Ma, W. C., ve Chen, M. N. “Analysis of land use/land cover change, population shift, and their effects on spatiotemporal patterns of urban heat islands in metropolitan Shanghai, China”. *Applied Geography* 44 (2013), 121-133. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2013.07.021>
- Zhou, W., Huang, G., ve Cadenasso, M. L. “Does spatial configuration matter? Understanding the effects of land cover pattern on land surface temperature in urban landscapes”. *Landscape and Urban Planning* 102/1 (2011), 54-63. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2011.03.009>

Kültürü Belgeleme Aracı Olarak Video Sanatı ve Örnek Bir Uygulama

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mehmet VANLIOĞLU*

* Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi
İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı
Öğretim Görevlisi

E-Mail:
mehmetvanlioglu@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4198-4865

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:12.11.2024
Kabul Tarihi:14.12.2024

ÖZ

Video sanatı, hareketli görüntüler aracılığıyla kavram, eylem, duygu oluşturan bir sanat formudur. Sanat alanında kavramsal, teknik, kurgu, sergileme amaçlarıyla kullanıldığı gibi arşiv ve toplumsal hafıza kaydı olarak ta kullanılmıştır. Video sanatına Nam June Paik ve Wolf Vostell'in televizyon setleri kullanarak ürettiği ilk enstalasyonların öncülük ettiği söylenebilir. Nam June Paik ve Andy Warhol'un bir Portapak ile filme aldığı ilk videoların tarihi ise 1965'tir. Video, sanatta yeni temsil biçimleri oluşturmaya ve denemeye olanak taşıyan bir araç olmuştur. Bu nedenle video kavramsal bir araç olarak sanatın 1960'lardan sonraki tanımlarında önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada bir kültüre ait bağlılık içeren ve o kültür ortamında yaşayanlar tarafından bilinen bir cümleden yola çıkılarak bir video sanat çalışması yapılmıştır. Çalışmanın amacı gelişmiş video tekniklerinin sanatta kullanılarak video sanatın bir belgeleme aracı olarak da kullanıldığını vurgulamaktır. Alanyazın taraması yapılmış video sanat ve kültürel bellek tanımlarıyla ilgili veri toplanmıştır. Gaziantep'te çok bilinen bir söylem olan "Antep'imizin bir tek denizi eksik" cümlesi video sanat gösterimine dönüştürülmüştür. Topluların sahip oldukları kültürleri onları bir arada tutan ve korunması gereken en önemli değerleridir. Kültürel bellek, belirli bir zamanda oluşmuş ve ortak duygu ve düşüncelerin birikiminden oluşur. Bireysel olarak sahip olunan kültürel bellek kültürün bireysel olarak korunduğu yer olarak ifade edilebilir. Bu bireyselliğin toplumsal bir olguya dönüşmesi ise bireysel kültürel belleklerin canlı tutulması gerekir. Sanat, toplumların ve kültürlerin varlıklarını sürdürmeleri için gerekli olan ortak noktaların hatırlanması ve korunması için önemli yollardan biridir.

Video Art as a Tool for Documenting Culture and a Sample Application

ABSTRACT

ANAHTAR KELİMELER

Video Sanatı
Dijital Video Sanatı
Machinima
Kültür
Kültürel Bellek,

KEYWORDS

Video Art
Digital Video Art
Machinima
Culture
Cultural Memory

Video art is an art form that creates concepts, actions and emotions through moving images. It has been used for conceptual, technical, display and fictional purposes in the field of art as well as for archival and social memory recording. It can be said that the first installations produced by Nam June Paik and Wolf Vostell using television sets pioneered video art. The first videos filmed by Nam June Paik and Andy Warhol with a Portapak date back to 1965. Video has become a tool that allows for the creation and experimentation of new forms of representation in art. Therefore, video has played an important role in the definitions of art after the 1960s as a conceptual tool. In this study, a video-art study has been conducted based on a sentence that includes a commitment to a culture and is known by those living in that cultural environment. The aim of the study is to emphasize that video-art is also used as a documentation tool by using advanced video techniques in art. The literature review has been conducted and data has been collected regarding the definitions of video-art and cultural memory. The phrase "Our Antep is only missing a sea", which is a well-known saying among the people of Gaziantep, has been transformed into a video-art display. The cultures that societies possess are the most important values that hold them together and that need to be protected. Cultural memory is formed at a certain time and consists of the accumulation of common feelings and thoughts. Cultural memory that is possessed individually can be expressed as the place where culture is preserved individually. In order for this individuality to become a social phenomenon, individual cultural memories must be kept alive. Art is one of the important ways for societies and cultures to remember and protect the common points that are necessary for their existence.

Extended Abstract

Video art is an art form that gained prominence in the aftermath of the 1960s, particularly following the advent of portable video cameras. It can be characterized as a technique for producing moving images. The recording and documentation features of video technology have afforded artists across various disciplines significant technical opportunities. With the emergence of video cameras, artists have been empowered to manipulate and edit video footage through the use of computer software. Practitioners within conceptual art, performance, installation, and other artistic forms have employed video technology to document their activities and subsequently present them to audiences. The usage of video has not only expanded but has also diversified over time. With the advancement of digital technology, experimental applications involving video—such as video projection mapping, online art, and the integration of artificial intelligence (AI), augmented reality (AR), virtual reality (VR), mixed reality (MR), and extended reality (XR)—have been explored. Consequently, video art has altered perceptions of time, space, and reality. Furthermore, advancements in technology and the internet have facilitated the preservation, storage, reproduction, and global sharing of video art within digital environments. This study examines the application of video art as a medium for cultural documentation. Cultural memory can be defined on both individual and collective levels and serves as a repository that upholds the cultural elements that bind societies. Documentation represents a vital method for expanding and sustaining cultural memory. This study specifically draws upon a discourse from the Gaziantep region as the foundation for a video art project. The expression "Our Antep is only missing a sea" is widely recognized among longtime residents of Gaziantep and signifies a deep-seated connection to the land and community. It is essential to acknowledge that discourses specific to a culture—along with rituals, lullabies, and folk songs—are encompassed within the realm of intangible cultural heritage. This study illustrates that video art, through its capabilities of recording, editing, and integration with digital technologies, can effectively serve as a medium for cultural documentation.

Giriş

Kültürün belgelenmesi ve kültürel öğelerin bellekte canlı kalmasını sağlayan ortamlardan birisi de video ve buna bağlı olarak video sanatıdır. Bilim insanları, 'kültürel bellek' terimiyle, sosyo-kültürel bağlamlarda geçmişi ve bugünü (ve geleceği) ilişkilendiren biyolojik, medyatik veya sosyal nitelikteki süreçleri tanımlar. Kültürel bellek, hatırlamayı gerektirir. Kültürel belleğin hem bireysel hem de kolektif bir yanı vardır¹. Assman² kültürel belleği bir grubun birliği ve özgünlüğünün farkındalığını sağlayan bilgi deposu olarak görür ve kültürel belleğin yeniden inşa edilerek çalıştığını vurgular. Bir başka deyişle kültürel bellek bilgisini her zaman gerçek ve çağdaş bir durumla ilişkilendirir. Doğru, hareketsiz bellek figürlerinde ve bilgi depolarında sabitlenmiştir, ancak her çağdaş bağlam bunlarla farklı şekilde, bazen sahiplenerek, bazen eleştirerek, bazen koruyarak veya dönüştürerek ilişki kurar.

Video sanatı, videoyu sanatsal iletişimin birincil ortamı olarak kullanan bir sanatsal ifade biçimidir. Görsel ve işitsel medya aracılığıyla zaman, mekan ve hareket gibi sanatın farklı alanlarını ve yönlerini inceleyen eserlerin yaratılmasına odaklanır. Bu tür, sanatçıların

---

¹ Astrid Erll, "Cultural Memory", *English and American Studies*. Eds: Martin Middeke, Timo Müller, Christina Wald, Hubert Zapf (Germany: Springer Nature Publishing, 2012), 238-242.

² Jan Assman, John Czaplicka, "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique* 65 (Spring - Summer, 1995), 125-133.

fikirlerini ifade etmek ve sanatın en geleneksel kurallarına meydan okumak için deneyler yapmalarına ve yeni kaynaklar bulmalarına olanak tanır. Video sanatı, zamanla farklı biçimler ve stiller benimseyerek gelişmiştir.

Video sanatının özellikleri, çalışmada bahsedilen kültürel belleği dinamik tutan özelliklere sahiptir. Multimedya ve etkileşim özelliği farklı unsurları aynı kompozisyona entegre etmeye olanak tanır. Ses, müzik, görüntü, özel efektler veya görsel efektlerle birleştirilebilir, böylece sürükleyici ve çok boyutlu deneyimler yaratılabilir³. Zaman yönetimi ve manipülasyon, hareket hissi yaratma ve mekânsal gerçeklik algısıyla oynama olanağı taşır. Sanatçılar sanal alanlar yaratabilir ve değiştirebilir, izleyicinin algısını dönüştürmek için perspektif ve ölçekle oynayabilirler. Tüm bu özellikler kültürel ve sanatsal ortamlarda video teknolojisini önemli kılmıştır.

Video Sanatı ve Tarihine Kısa Bir Bakış

1960'lı yıllarda ses ve ışık teknolojisinin sanatta kullanılışı ile güçlü ve yeni kitlesel iletişim aracı olan televizyon sanatsal çalışmalara dahil edilmiştir. 1959'dan sonra Fluxus sanatçısı Wolf Vostell ile Amerikalı sanatçı ve müzisyen Nam June Paik enstalasyonlarında televizyonu kullanmışlardır. 1960'lı yıllarda Paik Participation TV'yi sergilemiştir. Participation TV'de izleyiciler bir mikrofon kullanarak elektronik imajı değiştirebilmişlerdir (Şekil1). 1960'lı yılların başında, Wolf Vostell ve Nam June Paik bir televizyonu tel örgüyle kaplamış, gömmüş ve televizyon görüntülerini mıknatısla bozmuşlardır⁴. Vostell ve Paik gibi sanatçılar, televizyonu izleyicinin, yayıncının mesajını pasif biçimde aldığı ortam olarak görmüşlerdir. Daha aktif izleyici katılımını desteklemişlerdir. 1960'lı yılların ortasında ilk taşınabilir video kayıt cihazının piyasaya sunulduğu sanat açısından tek taraflılığı sarsacak bir ortamın habercisi de olmuştur. Bununla birlikte video sanatın doğumunun 1965'te Paik'in Sony'nin yeni çıkardığı Portapak el video kamera satın almasıyla gerçekleştiği vurgulanabilir⁵

Taşınabilir video kameraların sınırsız olanakları, videonun bir sanatsal üretim aracı olarak kullanmasında önemli olmuştur⁶. O dönem video sanatçıları kültürel bakımdan son derece güçlü bir aracın tehlikelerini de ortaya çıkarmak için televizyon dilinin, spontanlık, süreksizlik, eğlence vb. zengin anlatım diline sahip çıkma ihtiyacı duymuşlardır. Örneğin İskoçyalı sanatçı Douglas Gordon imzasını taşıyan 24 Hour Psycho adlı çalışma (1993) (Şekil 2,3), Alfred Hitchcock'un 1960 yapımı filminin bütün bir güne yayılan yavaşlatılmış versiyonudur. Çankır'a⁷ göre bu çalışma popüler bir filmi kendine mal ederken, orijinal filmin anlatı, tempo ve sinematografiye ait beklentileri alt üst eder. Douglas Gordon'a 24 Hour Psycho çalışması ile 1996'da Turner Prize ödülü verilmiştir. Bu örnekten yola çıkarak, video sanatının kuralları olmasa da şu karakteristikler sıralanabilir: dramatik eylemin yokluğu, anlatı ve karakter rolleri, içeriğin sıradanlığı, gelişmiş kamera tekniklerinin ve düzenlemenin yokluğu ile yavaşlatılmış hareket gibi zamana karşı alışılmadık tutumlar ve bir sekansın gerekirse birçok kez yeniden oynatılmasını sağlayacak biçimde filmin bir bölümünün döngüler halinde

³ http 1: Taiarts <https://taiarts.com/en/blog/characteristics-of-video-art/>

⁴ Graham Whitham, Grant Pooke. *Çağdaş Sanatı Anlamak*. çev. Tufan Göbekçin, (İstanbul:Hayalperest Yayınları 2018),131-146.

⁵ Amy Dempsey. *Modern Çağda Sanat*. çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Akbank Yayınları 2007),257-258.

⁶ M. Batuhan Çankır, "Toplumsal ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Video Sanatı", *Aydın Sanat* 3/ 6 (2017),33.

⁷ M. Batuhan Çankır, "Toplumsal ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Video Sanatı", *Aydın Sanat* 3/ 6 (2017),34.

gösterimi...⁸

Video kameraların yaygınlaşması sanatçıların kendi çektikleri görüntüleri manipüle edebilmesine, bilgisayar programlarıyla montajlayabilmesine ve özgün anlatım formu olarak yorumlarına olanak tanımıştır⁹. Aynı zamanda video teknolojisi bir kayıt ve belgeleme aracı olarak da değişik disiplinlerde üreten sanat ve sanatçılar için çeşitli teknik olanaklar sunmuştur. Çeşitli disiplinlerde üreten sanatçılar etkinliklerini belgelemek ve daha sonra izleyicilere ulaştırmak için video teknolojisinden yararlanmışlardır.¹⁰

Dijital görüntü oluşturma teknolojisinin video kameralara dâhil edilmesi bu alanı çok zenginleştirmiştir. Dijital kameralardaki video kasetler yerini sabit sürücülere ve çeşitli hafıza kartlarına bırakmıştır. Oluşturulan görüntü analog videoya göre çok daha kalitelidir. Görüntünün sayısal olarak saklanması ise kopyalama sırasında herhangi bir veri kaybı olmadan aktarılmasına sağlamaktadır¹¹. Çok hızlı ilerleyen dijital teknoloji video üretimine enerji vererek kolaylaştırmış, aynı zamanda film ve video arasındaki farklılıkları daraltmıştır. Dijital videonun analog videoya göre görüntü kalitesinin yüksekliği, tekniği kolaylaştırması, ekipmanlarının ucuzlaması ve yayılmasıyla deneysel film yapımcıları video sanatı çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Örneğin Fransız yönetmen Chris Marker, video teknolojisini tarih, politika, zaman ve bellek imajının arşivini oluşturmak ve üzerine düşünmek için 'kamera kalem' olarak kullanmıştır¹². Videonun 1980'lerin sonundan itibaren gelişmiş bilgisayar teknolojileriyle birleşmesi ve aynı zamanda projeksiyonda yeni teknolojik ilerlemeler yapılması daha geniş çaplı ve karmaşık bir video sanatının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹³. 2000 Yılında sanatçı Tony Oursler, video projeksiyon projesi olan *The Influence Machine*'de projeksiyonlarını dış ortamlara çevirerek Londra'daki Soho Square'i farklı bir manzaraya dönüştürecektir. Konuşan ağaçlar, binalar, dumanlar, ışıklar, sesler ve hayaletler arasından görünen konuşan başlar hep birlikte güçlü bir etki yaratmaktadırlar (Şekil 4).

Sonuç olarak, video sanatını; gerçek video sanatı (Real Video Art), Sanal video sanatı (Virtual Video Art) ve Machinima olmak üzere üç sınıfta kategorize etmek mümkündür¹⁴. Gerçek Video Sanatı: Bu videolarda gerçek dünya kullanılır ve gerçek dünyanın görüntüleri üzerinde çalışılır. Sanal Video Art Sanal video sanatı için kullanılan görüntüler bilgisayar tarafından 3 boyutlu animasyon tekniğiyle oluşturulur. Machinima Bilgisayar oyunlarından filmler yapma olarak özetlenebilecek video sanatının bu türünde de mekân ve karakterler sanaldır. Bilgisayar oyunu temellidir, oyun dünyasını mekân olarak seçer.

Kültür ve Kültürel Bellek

Kültür, geniş bir tanımlamayla, insanın toplumun bir bireyi olarak edindiği bilgi,

⁸ Amy Dempsey, *Modern Çağda Sanat*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Akbank Yayınları 2007),136.

⁹ Derya Yücel, *Türkiye'de 1990 Sonrası Video Sanatında Toplumsal Belleğin Kaydı ve Ortak Hafızalar İnşa etmek*, (İstanbul:İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2022),17.

¹⁰ Derya Yücel, *Türkiye'de 1990 Sonrası Video Sanatında Toplumsal Belleğin Kaydı ve Ortak Hafızalar İnşa etmek*, (İstanbul:İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2022),4-5.

¹¹ Tolga Gürocak, *Video Sanatında Gerçekliğin Temsili; Türkiye Örneği*, (İzmir: Ege üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Doktora Tezi,2022),73.

¹² Tolga Gürocak, *Video Sanatında Gerçekliğin Temsili; Türkiye Örneği*, (İzmir: Ege üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Doktora Tezi,2022), 118.

¹³ Amy Dempsey, *Modern Çağda Sanat*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Akbank Yayınları 2007),259.

¹⁴ [http 3: Cenk Demirkıran, Görsel Estetik. Atatürk Üniversitesi açık öğretim fakültesi. https://adm.ataaof.edu.tr/pdf.aspx?du=PD7xZsfO6A8/UDN8BIp8NA==](http://3: Cenk Demirkıran, Görsel Estetik. Atatürk Üniversitesi açık öğretim fakültesi. https://adm.ataaof.edu.tr/pdf.aspx?du=PD7xZsfO6A8/UDN8BIp8NA==)

inanç, sanat, töre, yasa, görenek ve diğer tüm yetenekler ile alışkanlıkların oluşturduğu karmaşık bir bütündür¹⁵. Kültür insanı dünyaya bağlayan sayısız yol içerir. Stutter ve Worts¹⁶, kültürün bireyleri ve grupları kendi ekosistemlerine bağlayan karmaşık değerler ve eylemler düzenine dayandığını ve onlara yanıt verdiğini kabul etmektedir. Kültür sadece bir olgu olmayıp tarihsel ve deneysel olan deneyime dayandığı için zaman ve mekânda genişletilmiş süreçlerle yaratılır. Bu tanımlardan; kültürün insan topluluklarını bir arada tutan önemli bir olgu olduğunu ve kültürel belleğin canlı tutulması gerektiği sonucuna varılabilir.

Bellek, insanın doğada varlığını sağlama sürecinde kendi dünyasını kurmaya çalışması ve bu sırada elde ettiği, oluşturduğu bilgilerin tümüdür. Bireysel ya da toplumsal yaşantılarla elde edilen, öğrenilen, kazanılan bilgiler bellekte yerini alır. Bellek bireysel bir özelliktir ama insana ve topluma dair birçok şeyi barındırması, düzenlemesi ve devamlılığını sağlaması açısından toplumsal bir olguya dönüşmüştür. Bundan dolayı insan ve toplum yaşamında bellek önemli bir yere sahiptir¹⁷. Kültürel bellek ise, kültürün bellek süreçlerine bağımlılığını yansıtan bir kavramdır. Kültürel bellek, toplumların nesilden nesile aktarımı sağlanan belleğini ifade eder¹⁸. Ortak yaşantıların ve anıların ürünü olan kültürel bellek ortak mekan ve zamanlarda tekrarlanarak şekillenir ve sürdürülür. Bunlar aynı zamanda hem bireysel hem de toplumsal kimliği şekillendirir. İnsanlar ortak bir kültürel belleği sürdürdükçe ve devam ettirdikçe toplumlar var olurlar¹⁹. Bu yüzden kültürel belleği canlı tutmak önemlidir. Aksu²⁰, Kültürün korunması, yaşatılması ve aktarılmasında gerekli olan hatırlama eyleminin, “anlatı, mekân ve ritüel” etrafında gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda T.C. Kültür Bakanlığı tarafından somut olmayan kültürümüzün görünürlük kazandığı alanlardan biri; dil, sözlü gelenekler ve anlatımlar (destanlar, efsaneler, halk hikâyeleri, atasözleri, masallar, fıkralar vb.) olarak görülmüştür²¹. Bu makale konusu olan *Antep’imizin Bir Tek Denizi Eksik* isimli Video sanat çalışması bir anlatının hafızada kalmasını sağlayan, kültürel belleği canlı tutan bir çalışma olarak düşünülmüştür.

Uygulama; Antep’imizin Bir Tek Denizi Eksik

Dijital teknolojide gelişen yenilikler ile yeni sanatsal deneyimler yaratılmaktadır. Sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR), karma gerçeklik (MR), genişletilmiş gerçeklik (XR) ve yapay zeka (AI) teknolojileri vb. izleyici içine alan, algılarını değiştirebilen farklı gerçeklikler sunan teknolojiler anlatım ve iletişim dilini de zenginleştirmektedir²². Video sanatının ilk dönemlerinde olduğu gibi yalnızca video kamera aracılığıyla kaydedilmiş ya da canlı olarak bir yüzeye yansıtılmış görüntüleri kapsamaktan çok daha disiplinlerarası bir ortamda olduğu görülmektedir. Analog ya da AR, VR, AI, MR, XR vb. dijital ortamda üretilen

¹⁵ Sir Edward Burnett Tylor, “Kültür Bilim (Science of Culture)”, çev. Esra Dabağcı, *Viva Verita* 4,(2016), 95.

¹⁶ Firdevs Sağlam, “Kültürel Belleğin Sanatla Yeniden Deneyimlenmesi: Doris Salcedo Örneği”, *Sanat ve Tasarım Dergisi* 26 (2021), 583.

¹⁷ Firdevs Sağlam, “Kültürel Belleğin Sanatla Yeniden Deneyimlenmesi: Doris Salcedo Örneği”, *Sanat ve Tasarım Dergisi* 26 (2021), 581.

¹⁸ Hilal Erdoğan Aksu, “Kültür Aktarımı ve Mekân: Yunus Emre Mezarları”, *Milli Folklor* 17/ 132 (2021),32.

¹⁹ Agness Heller, “Cultural Memory, Identity and Civil Society”, *International Politics and Society* 2 (2001), 139.

²⁰ Hilal Erdoğan Aksu, “Kültür Aktarımı ve Mekân: Yunus Emre Mezarları”, *Milli Folklor* 17/ 132 (2021),34.

²¹ http 4. TC.Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-345089/somut-olmayan-kulturel-miras-nedir.html>

²² Atiye Güner, “Dijital Sanatta Küyerel Dokunuşlar”, *Sanat Yorum* 44 (Eylül 2024),14.

tüm elektronik hareketli görüntüler video sanatı ile ilişkili olabilir.

Sanat alanında da dijital teknolojilerle desteklenen video ile zengin bir sanat ortamı yaratıldığı gibi sanatsal yolla kültürel belleğin aktarımı da gerçekleştirilmektedir. Video sanatının kişisel ve toplumsal bellek kavramları ile ilişkili aynı zamanda kayıt aracı olarak kullanılması sanatsal üretimlerde izlenmektedir. Örneğin, sanatçılar Deniz Kader ve Candaş Şişman'ın 2010 Yılında Haydarpaşa Tren Garı'nda gerçekleştirdikleri *Yekpare* isimli Project Mapping gösterimi video teknolojisinin yazılım, ses, efektlerle birlikte kullanıldığı 3 boyutlu veri görselleştirme ve mekan giydirmeye sanatının örneklerinden biridir²³. (Şekil 5,6) *Yekpare*'de İstanbul'un sahip olduğu yüzlerce yıllık kültürel imgelerin yazılımla birleştirilip, ses ve müzik efektleriyle Haydarpaşa Tren Garına yansıtıldığı büyük ölçekli bir çalışmadır²⁴. *Yekpare*, Avrupa Konseyinin 2010'da İstanbul'un Avrupa Kültür Başkenti ilan etmesi kapsamında İstanbul'da düzenlenen etkinliklerin bir parçasıdır. Gösterimde İstanbul'un 8500 Yıllık tarihinde yer almış farklı kültürlere ve cumhuriyet dönemine ait kültürel semboller gösterime konu olmuştur.

Bu çalışmada yapılan uygulamada, Gaziantep'linin Gaziantep ili için sık sık söylediği, o toplumun yaşadıkları yere bağlılıklarını, beğenilerini milli duygularını gösterdikleri bir söylemden yola çıkılarak bir video sanat deneyimi gerçekleştirilmiştir. 'Antep'imizin bir tek denizi eksik' cümlesi Gaziantep'te uzun zaman yaşayan insanların yaşadıkları topluma ve topraklara sevgisini, bağlılığını gösteren bir anlamı ifade eder. "Antep'imizin Bir Tek Denizi Eksik" Video sanat çalışmasında bu bağlılık kültürel bellekte iz bırakan bir ifade olarak görülmüştür. Gaziantep'in metropol bölgesinden dronelarla video kaydı alınmış ve seçilen bir görsel bilgisayara aktarılıp manipülasyon tekniği ve yapay zeka desteği ile deniz görüntüsü ile birleştirilmiştir. (Şekil,7,8,9,10) Alınan görseller Runway ai programında bazı promptlar girilerek hareketlendirilmiştir. Söz konusu görsellerde bir mesajı iletmek kaygısı vardır. Metropol bölgesinden görsel alınmasının nedeni; tarihinde Antik Dülük kenti ile anılan, Hitit Asur, Makedonya, Roma ve Bizans uygarlıklarının yaşadığı Gaziantep'te eski şehrin yanı sıra yeni yapılanan bölgelerdeki metropolün ironik görüntüsü olmuştur. Vatanperverlik ve bağlılık içeren geleneksel bir sözden yola çıkılarak duygu içermeyen ironik bir görüntü elde edilmeye çalışılmıştır. Fakat bu ironinin amacı geleneksel kültüre ait sözlerin unutulmaması ve belgelenmesi gerektiğini vurgulamaktır.

Sonuç

Sesleri ve resimleri üretip, hareketlendirerek çoğaltmaya uygun elektronik teknikler sanatın yaratılıp dağıtılma imkanlarını genişletmiştir. Video sanatı, videoyu sanatsal iletişimin birincil ortamı olarak kullanan bir sanatsal ifade biçimidir. Görsel ve işitsel dilin ve hareketin bir arada kullanılabildiği bu tür, sanatçıların deney yapmalarına ve fikirlerini ifade etmek için yeni kaynaklar bulmalarına olanak tanımıştır. Video sanatı zamanla farklı biçimler ve stiller benimseyerek evrimleşmiştir. Video sanatında yaygın olarak anlatı, soyut, performatif ve deneysel türler benimsenmiştir. İlerleyen dijital teknolojinin olanakları ile ses, müzik, görüntü, hareket, özel efektler veya görsel efektlerle birleştirilebilmiş, sürükleyici ve çok boyutlu deneyimler yaratılabilmektedir. Zaman yönetilebilmiş, hız arttırmak azaltmak, tekrarlar eklemek veya ağır çekim efekti kullanmak gibi çok yönlü ve çok dinamik ve esnek bir sanatsal bir ifade dili elde edilebilmiştir.

²³ Atiye Güner, "Dijital Sanatta Küyerel Dokunuşlar", *Sanat Yorum* 44 (Eylül 2024),17.

²⁴ http 2. Institute for Public Art <https://www.instituteforpublicart.org/case-studies/yekpare/>

Kültürün tüm dünyada toplumları bir arada tutan bir değer olarak öne çıkması, kültürel anlatıların kalıcı olması, gelecek kuşaklara taşınabilmesi ve korunması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Kültürel gelenekler, toplumun bir yansımasıdır. Kültürel çeşitliliği sürdürmek, kimlik duygusunu geliştirmek ve bu bilgiyi aktarabilmek açısından ait olunan kültürü korumak esastır. Buna sözlü geleneklerin kaydedilmesi de dahildir. Sanatsal olaylar, kültürün korunması için platform sağlayarak ve yaratıcılık kaynağı olarak hizmet eder. Sanatçılar; kültürel anlatılarını ifade edebilmek için de video sanatını sıklıkla kullanmışlardır. Dolayısıyla video sanatı kültürel belleği canlandırma ve belgeleme aracı olarak kullanılmış ve bu gerekliliği yerine getirmekte aracı olmuştur.

Kaynakça

Agness Heller, “Cultural Memory, Identity and Civil Society”, *International Politics and Society* 2 (2001), 139-143.

Amy Dempsey. *Modern Çağda Sanat*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Akbank Yayınları 2007),257-259.

Astrid Erll, “Cultural Memory”, *English and American Studies*. Eds: Martin Middeke, Timo Müller, Christina Wald, Hubert Zapf (Germany: Springer Nature Publishing,2012), 238-242.

Atiye Güner, “Dijital Sanatta Küyerel Dokunuşlar”, *Sanat ve Yorum* 44 (Eylül 2024),13-21.

<https://doi.org/10.47571/sanatyorum.1471003>

Jan Assman, John Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique* 65 (Spring - Summer, 1995), 125-133.

Derya Yücel, *Türkiye’de 1990 Sonrası Video Sanatında Toplumsal Belleğin Kaydı ve Ortak Hafızalar İnşa etmek*, (İstanbul:İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Doktora Tezi,2022)

Firdevs Sağlam, “Kültürel Belleğin Sanatla Yeniden Deneyimlenmesi: Doris Salcedo Örneği”, *Sanat ve Tasarım Dergisi* 26 (2021), 579- 600.

Graham Whitham, Grant Pooke. *Çağdaş Sanatı Anlamak*. çev. Tufan Göbekçin, (İstanbul: Hayalperest Yayınları 2018),131-146.

Hilal Erdoğan Aksu, “Kültür Aktarımı ve Mekân: Yunus Emre Mezarları”, *Milli Folklor* 17/ 132 (2021),32 – 50.

M. Batuhan Çankır, “Toplumsal ve Teknolojik Gelişmeler Bağlamında Video Sanatı”,

Aydın Sanat 3/ 6 (2017),31-37.

Sir Edward Burnett Tylor, “Kültür Bilim (Science of Culture)”, çev. Esra Dabağcı, *Viva Verita* 4, (2016), 91-110.

Tolga Gürocak, *Video Sanatında Gerçekliğin Temsili; Türkiye Örneği*, (İzmir: Ege üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022)

İnternet Kaynakları

http1.Taiart <https://taiarts.com/en/blog/characteristics-of-video-art/>

http 2. Institute for Public Art <https://www.instituteforpublicart.org/case-studies/yekpare/>

http 3.Demirkıran Cenk. Görsel Estetik. Atatürk Üniversitesi açık öğretim fakültesi.
<https://adm.ataaof.edu.tr/pdf.aspx?du=PD7xZsfO6A8/UDN8BIp8NA==>

http 4. TC.Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-345089/somut-olmayan-kulturel-miras-nedir.html>

Şekiller Kaynakça

Şekil 1. Google Art & Culture. <https://artsandculture.google.com/asset/participation-tv-nam-june-paik/ZQEMTqhekZ0Liw?hl=en>

Şekil:2,3.

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=639530062900587&set=a.322705794583017>

Şekil 4. Tony Oursler <https://tonyoursler.com/the-influence-machine-new-york>

Şekil 5,6. Institute for Public Art <https://www.instituteforpublicart.org/case-studies/yekpare/>

Şekil 7, 8, 9, 10. Mehmet Vanlıoğlu.

şekiller

şekil 1. Nam June Paik. Participation TV.1963/1998

Şekil 2. 24 hour psycho, Douglas Gordon 1993

Şekil 3.24 hour psycho, Douglas Gordon 1993

Şekil 4. The Influence Machine. Tony Oursler.2000.

Şekil 5,6. Yekpare. Candaş Şişman Deniz Kader. 2010.

Şekil 7. Mehmet Vanlıoğlu. Antep’imizin Bir Tek Denizi Eksik.2023

Şekil 8. Mehmet Vanlıoğlu. Antep’imizin Bir Tek Denizi Eksik.2023

Şekil:9,10. Mehmet Vanlıoğlu. Antep'imizin Bir Tek Denizi Eksik.2023

Bağdat Valisi Kölemen Süleyman Paşa'nın Eşi Adile Hatun'un Yönetimdeki Rolü ve İdareye Etkisi

öz

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Murat ÇELİKDEMİR*

Avni Ömer LÜTFİOĞLU* *

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: celikdemir@gantep.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7556-1043

* * Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Doktora Mezunu

E-Mail: avniomer@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-6335-7689

Iraklı tarihçi, İmad Abdüsselam Rauf'a göre Adile Hatun, h.1145/m. 1732 tarihinde 15 yaşında evlenmiştir. Bu bilgiye göre Adile Hatun, h.1130/m. 1717 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Adile Hatun'un babası Bağdat Valisi Ahmet Paşa (1724- 1747 arası iki devre 22 yıl), bilgili, kültürlü, ilim sever ve ulemayla yakın ilişki içinde olduğundan Adile Hatun da bu ilmi ve kültürel ortamda yetişmiştir. Adile Hatun'un cami, medrese, kütüphane vb. hayri ve eğitim müesseseleri inşa ettirmesi, talebelere kurduğu vakıflar aracılığıyla destek olması bu durumu kanıtlamaktadır. Adile Hatun'un eşi Süleyman Paşa ise geceleyin başarılı askeri baskınlar yapabilme yeteneğinden dolayı Ebu leyle (gece baskıncısı), Aslan gibi lakaplarla tanınmış ve 1750-1762 yılları arası Bağdat valiliği görevini üstlenmiştir. Süleyman Paşa, yaklaşık 22 yıl Bağdat valiliği yapan Ahmet Paşa'nın yetiştirdiği azatlı kölesi ve aynı zamanda kızı Adile Hatun'la evlenmesinden dolayı da damadır. Böyle bir konumda olan Adile Hatun, Bağdat'ta etkili bir kişi olmuştur. Ancak özellikle yabancı kaynaklar kendisini zalim, kindar ve bazı şahsiyetlerden intikam almak için onları öldürttüğünü yazmaktadır. Bu gibi konuları kocası Süleyman Paşa'ya empoze ettiği ve alternatif bir idare kurduğu da söylenmektedir. Böylece hem kendisi yerilmektedir; hem de Süleyman Paşa tenkit edilmektedir. Bu makalede, Adile Hatun'un konumu ve idareye müdahalesi konusu araştırılmış ve analiz süzgecinden geçirilmiştir.

The Role of Adile Hatun, the Wife of the Governor of Baghdad, Mamluk Suleyman Pasha, in Administration and Her Impact on Governance

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:28.11.2024
Kabul Tarihi:21.12.2024

ANAHTAR KELİMELER

Bağdat
Adile Hatun
Süleyman Paşa
Bağdat Kölemenleri
Bağdat Valisi

KEYWORDS

Bagdad
Adile Hatun
Suleyman Pasha
Bagdad Mamluks
Governor of Baghdad.

According to the Iraqi historian İmad Abdusselam Rauf, Adile Hatun married at the age of 15 in 1145 AH / 1732 CE. Based on this information, Adile Hatun was born in Baghdad in 1130 AH / 1717 CE. Her father, Ahmed Pasha, who served as the governor of Baghdad from 1724 to 1747 for two separate terms totaling 22 years, was knowledgeable, cultured, a lover of learning, and maintained close relationships with scholars. As a result, Adile Hatun grew up in this intellectual and cultural environment. Her contributions, including the construction of charitable and educational institutions such as mosques, madrasas, and libraries, as well as her support for students through the foundations she established, prove this background. Adile Hatun's husband, Suleyman Pasha, was known for his ability to carry out successful night raids, earning him the nicknames "Ebu Leyle" (Master of Night Raids) and "The Lion". He served as the governor of Baghdad from 1750 to 1762. Süleyman Pasha, a former freed slave of Ahmed Pasha, who had governed Baghdad for around 22 years, became his son-in-law through his marriage to Adile Hatun. In such a position, Adile Hatun became a prominent figure in Baghdad. However, particularly foreign sources describe her as cruel, vindictive, and claim that she had some individuals killed to exact revenge. It is also suggested that she dictated decisions to her husband Süleyman Pasha and established an alternative system of governance. As a result, both she and Süleyman Pasha were criticized. This article investigates and analyzes the position of adile Hatun and her intervention in governance.

Giriş

Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın erkek çocuğu olmayıp, Adile Hatundan başka Ayşe isminde bir kızı daha vardı. Bundan dolayı Adile Hatun, hatırı sayılır bir servetin sahibi idi ve kuşkusuz bu durumu, Bağdat valisi Süleyman Paşa ile evliliğinden sonra da devam etmişti. Azatlı köle Vali Süleyman Paşa'nın geçmişte efendisi ve daha sonra kayınpederi olan Ahmet Paşa ile onun kızına yani zevcesi Adile Hatun'a olan vefa duygusu ve sadakati gayet doğaldır. Bağdat valiliği görevlerini üstlenen babası ve eşinden dolayı varlıklı bir hanım olan Adile Hatun, devlet terbiyesi ile yetiştirilmesinin ve aldığı eğitimin de tesiriyle çeşitli vakıf müesseseler (cami, medrese, kütüphane vb.) inşa ettirmiştir.¹ Bu yönüyle gerek Süleyman Paşa ve bürokratları nezdinde ve gerekse halk nazarında saygın bir konuma ulaşmıştır. Buna karşın bir kısım araştırmacılar, Süleyman Paşa'nın zevcesi Adile Hatun'un idareyi aşırı bir şekilde yönlendirdiğini ve çok otoriter bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktadırlar. Süleyman Paşa'yı da onun nüfuz ve otoritesi altında, her türlü isteğini yerine getiren zayıf bir karakter olarak göstermektedirler.

Aslında asaletli, varlıklı ve kültürlü bir ailenin mensubu olarak Adile Hatun, aldığı bu aile ve devlet terbiyesinin gereği olarak idari işlerde olumlu katkılar sağlamıştır. Adile Hatun'un bu birikim ve tecrübesini, eşi Bağdat valisi Süleyman Paşa'ya yardım ederek göstermesi bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Özellikle yabancı kaynaklar, Süleyman Paşa'yı gayet kılıbık olarak vasıflandırırken eşi Adile Hatun'u ise dominant, kibirli ve acımasız bir karakter olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Halbuki Süleyman Paşa, Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın kölesiydi. Vezir Ahmet Paşa bu köleyi azat etmiş, kızıyla evlendirmiş, devlet terbiyesi ile yetiştirmiş ve valilik makamına kadar yükselmesine vesile olmuştur. Vezir rütbeli bir Osmanlı valisinin kızını azatlı kölesiyle evlendirmesi ve bu asil kızın ise azatlı bir köleyle evliliği kabul etmesi, dönemin şartlarında önemli bir sosyal vakadır. Bu tarz iddialar ise yönetimde gayet disiplinli ve gerektiğinde de gayet otoriter olan Süleyman Paşa'nın idare tarzı ve şahsiyeti ile bağdaşmamaktadır.

Süleyman Paşa'nın, eşi Âdile Hatun'dan çocuğu olmamasına rağmen, zamanın adeti üzere başka bir hanımla evlenmemesini ise kayınpederi ve eşine olan saygı, sevgi ve sadakati ile izah etmek mümkündür.²

Âdile Hatun, Bağdat Valisi Ömer Paşa döneminde h.1182/m.1768'de 51 yaşında vefat edip, Bağdat'ta İmam-ı Azam camii mezarlığında dedesi (Bağdat Valisi Cedîd Hasan Paşa) ve babasının yanına defnedilmiştir.

Bu çalışmada, Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın eşi Adile Hatun'un yönetim ve bürokrasi ile olan ilişkileri ve idari faaliyetlerdeki rolü ele alınmıştır.

¹ Annesinin hayrına 1747'de yaptırdığı ilk cami, Süleyman Paşa vali olmasından 3 yıl öncesine dayanması, erken vakitten beri zengin ve kamu yararına bazı işler yaptığını göstermektedir. bk.

رؤوف، عماد عيد السلام، عادية خاتون صفحة من تاريخ العراق، طبعة (ط. 1)، مكتب الجواد للطباعة والنشر، بغداد، 1997.

² Başta Carsten Niebuhr olmak üzere bazı şarkiyatçılar, elle tutulur hiçbir delil gösterilmeden 'Âdile Hatun'un nüfuz ve otoritesini kullanıp Süleyman Paşa'yı evlenmekten alıkoyduğunu iddia etmektedirler. bk.

نيبور، كارستن، رحلة نيبور إلى العراق، ترجمة (تر.) محمود حسين الأمين، (من الألمانية)، نشر: وزارة الثقافة والإرشاد/ العراق،

صفحة (ص) 61. 1965 /1385

Adile Hatun'un İdareye Müdahalesi Hakkındaki İddialar

Âdile Hatun'un idareye müdahalesi hakkında belli başlı iddialar şöyle özetlenebilir:

1- Vali idaresine alternatif olarak, kendine mahsus bir idare yürüttüğü, resmi bir görevi olmasa da bir meclis kurup bu mecliste şikayetleri perde arkasından dinlediği ve bu şikayetleri karara bağlayarak idari işlere fiilen müdahale ettiği iddia edilmektedir. Hatta o zamanın örf ve adetlerine göre abartılı sayılacak bir şekilde, bu mecliste kadın ve erkeklerin beraber oturdukları, yabancı tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür.

2- Yönetime müdahalesini sürekli tenkit eden kız kardeşinin eşi Ahmet Ağa'ya da kızarak, onu bu gerekçeyle idam ettirmesi de başka bir iddiadır. Hatta kız kardeşi Ayşe Hatun'dan nefret ettiği için kocası Ahmet Ağa'yı idam ettirdiği söyleniyor. Ayrıca İdareye müdahale ve yönetimi kontrolü altına alma hırsından dolayı, idari konularda kendisiyle istişare etmeyen Bağdat valisi Ali Paşa'nın muhaliflerini destekleyerek, Ahmet Paşa'nın idamını teşvik ettiği de iddia edilmektedir.

3- Babası Ahmet Paşa'nın ölümünden Babanlıları sorumlu tuttuğu ve onlara karşı kin beslediği, öç almak için Süleyman Paşa'yı kışkırttığı ve onları acımasızca katlettiği de bir başka iddiadır. Süleyman Paşa'nın isyancı Babanlı Paşalara karşı yürüttüğü harekâtı Adile Hatun'un teşvikiyle gerçekleştirdiği; Babanlı Selim'e eman verilip (affi kabul edilip) ve hediyelerle kandırılarak İran'dan Bağdat'a getirildikten bir gün sonra Adile Hatun'un isteği ile boğdurulduğu da iddialar arasındadır.

İddiaların Temel Kaynakları Hakkında Değerlendirme

Adile Hatun hakkında abartılmış bir şekilde aktarılan bu iddiaların temel kaynağı Niebuhr'un seyahatnamesinde yer verdiği rivayetlerdir.³ Birçok muasır mahalli tarih yazarı, tenkit süzgecinden geçirip sorgulamadan bu iddialara eserlerinde aynen yer vermiştir.⁴

Seyyah Niebuhr'un Bağdat'a ulaştığı 1767 tarihi, Süleyman Paşa'nın vefatından 5 yıl sonrası olduğuna göre Niebuhr, rivayet ettiği bu hadiselerle bizzat şahitlik etmemiştir. Süleyman Paşa'dan sonra Ali Paşa, Ali Paşa'dan sonra ise Ömer Paşa Bağdat valisi olmuştur. Yani Niebuhr'un Bağdat'a varışı, Vali Ömer Paşa dönemine rastlamaktadır. Zaten bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi, Niebuhr seyahati sırasında halktan dinlediği genel duyumları aktarmıştır. Özellikle Ömer Paşa dönemine gelinceye kadar çalkantılı bir süreç geçiren ve bazı sıra dışı olaylara şahitlik eden Bağdat Halkı'nın, dilden dile aktarılan bu hadiseleri mübalağalı bir şekilde anlatmaları gayet doğaldır. Tarihi hadiselerin tespit ve değerlendirmesinde halk rivayetleri önemli kaynak olmakla beraber bu bilgilere temkinli yaklaşılmalıdır. Ayrıca bu seyahatnameler incelendiğinde, seyyahların abartılı ve garip rivayetlere merak ve temayülleri kolayca gözlemlenebilir. Özellikle Niebuhr'un subjektif ve önyargılı değerlendirmeleri söz konusudur. Niebuhr'un Adile Hatun hakkındaki şu sözleri buna kanıt olarak gösterilebilir: "...Gerçek bir Türk kadınının tipik örneği idi... kibirle böbürlenmiş, despot, rahmet ve şefkatten yoksun, rahmetini ve şefkatini kocasından bile esirgeyerek (çocuğu olmamasına rağmen) kendinden başkasıyla evlenmesini men' eden bir kadın..."⁵.

³- نیبور، کارستن، مصدر سابق (م.س.)، ص. 59-65؛ لونكريك، ستيفن هيمسلي، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، تر. جعفر الخياط، مطبعة التقيض، بغداد، 1941/1360، ص. 179 و 183.

⁴- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص. 25.

⁵- نیبور، کارستن، م.س.، ص. 61.

Niebhur'un 'Adile Hatun hakkındaki rivayetlerine şüpheyle yaklaşılması gerektiğini gösteren bir başka örnek te Adile Hatun'un evliliğine dair aktardığı bilgilerdir. Ahmet Paşa'nın tek başına bir çöl aslanı ile dövüşüp öldürmesi olayı dillere destan olmuştur. Niebuhr'a göre, Ahmet Paşa'nın kızı Adile Hatun'u Süleyman Ağa'yla (sonradan paşa) evlendirme gerekçesi, aslanla mücadelesi sırasında maiyyetinden sadece Süleyman Ağa'nın imdada koşması olmuştur. Oysa yerel tarihçiler, Adile Hatun'un evlenmesinin Ahmet Ağa'nın aslanla tek başına dövüşmesi hadisesinden önce gerçekleştiğini bildirmekte ve aslanla dövüşme olayında Süleyman Ağa'nın adını zikretmemektedirler.⁶

1- 'Adile Hatun'un Meclisi ve Alternatif İdaresi Hakkında Söylenenler

İngiliz tarihçi Longrigg de ön yargılı ve tetkik süzgecinden geçirmediği yukarıdakine benzer hadiseleri nakletmiştir. Longrig, Adile Hatun'un evinde idari işlerle ilgili kadınlı erkekli karışık meclislerin kurulduğunu, kadın erkek karışık gerçekleştirilen bu toplantıların örgütsel ve alternatif bir idare tarzı oluşturduğunu iddia etmektedir⁷. Richard Coke da benzer ve abartılı bir hikâye anlatarak, Adile Hatun'un kadınlı erkekli karma meclisler kurduğunu ve bu meclise sadece kendisini (davranışlarını, pozisyonunu) beğenen erkekleri ve kadınları davet ettiğini, mensuplarının kollarına ayırt edici bir bağ bağladıklarını iddia etmektedir.⁸

Aslında o dönem Bağdat'ının sosyal ortamında; Kadınlı-erkekli karışık meclislerde bulunulması, bir kadının böyle bir meclis kurarak bu meclise başkanlık etmesi ve alternatif bir yönetim tarzı geliştirmesi pek mümkün gözükmemektedir⁹. Ayrıca bu durum, Süleyman Paşa'nın idare tarzı ve karakteriyle de çelişmektedir. Yönetimde toleranslı olmakla beraber gerektiği zaman sert tedbirler almaktan çekinmeyen, otoriter yönetim anlayışına da sahip Süleyman Paşa'nın bu şekilde çifte bir idareyi kabullenmesi olası değildir.

Adile Hatun'un bir vezir kızı ve vezir eşi olarak, birçok vakfiye kurması, medreseler ve camiler tesis etmesi, müderrislere maaş bağlanmasına vesile olması, ilim talebelerine ve fakirlere yardım etmesi, ona toplum nazarında saygın ve seçkin bir kimlik kazandırmıştır. Bu sosyal konumunun bir neticesi olarak eşinin bilgisi ve desteği ile kendisine mahsus bir meclis kurup, bazı sosyal ve kültürel aktivitelerde bulunması gayet tabiidir. Burada bahsedilen meclis elbette resmi bir müessese değildir. Bu terim ile özellikle eşraftan ailelerin, ziyaretçilerini ağırlamak için tahsis ettikleri misafir odası(salonu) ile bu mekânda gerçekleştirilen toplantılar kastedilmektedir. Bağdat ağaları, aşiret şeyhleri, âlimleri, tekve şeyhleri, âyanlar, mahalle büyükleri vs. gibi dönemin ileri gelen şahsiyetlerinin kendilerine mahsus bir meclisleri varken, bir vezir kızı ve vezir eşi olarak Adile Hatun'un bu tarz bir mecliste ziyaretçilerini ağırlaması yadırganacak bir durum değildir. Dolayısıyla Adile Hatun'un meclisine de bu tarz meclislerden birisi nazarıyla bakmak, daha isabetli olacaktır. Bazı tarihçiler, Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın azatlı bir kölesi ve damadı olmasından dolayı, Süleyman Paşa'nın idaresinde zafiyet oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu bağlamda Adile Hatun'un Süleyman Paşa'yla dayanışmasını da irade ve idare zaafına bağlayarak Süleyman Paşa idaresini tenkit etmişlerdir. Süleyman Paşa'nın eşine ve kayınpederine olan vefası, sadakati ve hürmeti bu şekilde eleştirilmiş, ancak tecrübeli bir vali ve devlet terbiyesiyle yetişmiş bir hanımın desteğini aldığı olgusu göz ardı edilmiştir.¹⁰

⁶- رؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.18.

⁷- لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص.179.

⁸- Coke, Richard, Baghdad The City of Peace, Thorenton Butterworth L.t.d., First Pulished, London, 1927, s.299; Ayrıca, tarihçi Rauf da Coke'un bu ifadelerini Mustafa Cevad ve Fuad Cemil'in Arapçaya çevirdiği " Bagdad Medine-üs-Selam" kitabından aktarmaktadır. bk.

عبد الرؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.24.

⁹- رؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.25.

¹⁰- نیبور، کارستن، م.س.، ص.60-65. الوردی، علی، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، انتشارات المكتبة الحيدرية، قم/ ایران،

Adile Hatun, kendisine saygı duyan, dedesi Hasan Paşa ve babası Ahmet Paşa'ya sadık tecrübeli yönetici ve ekabir sınıfla münasebetini sürdürerek, onlarla kendi meclisinde görüşmeler yapmıştır. Aynı kaynaklar, Adile Hatun'un rolünü abartmak ve Vali Süleyman Paşa'yı yermek maksadıyla, rutin teamüllerden olan, hatırı sayılır şahsiyetlere; Ağalara, Arap şeyhlerine Süleyman Paşa tarafından kürk ve yıldızlı aba gibi hediyeler gönderilmesini dahi Adile Hatun'un emirleriyle yaptığını söylemektedirler. Halbuki bu durumu, Süleyman Paşa'nın zafiyeti olarak bir emir şeklinde izah etmek yerine, bir istişare ve tavsiye olarak yorumlamak daha isabetli olacaktır.

Hükümetler nezdinde hatırı sayılır odakların ve nüfuzlu şahsiyetlerin görüşlerinin dikkate alınması olağan bir durumdur. Bağdat ve civarında nüfuzlu ve hatırı sayılır bir şahsiyet olarak Adile Hatun'un konumu da bu doğrultuda değerlendirmek gerekir. Zira Adile Hatun'un dedesi, babası ve eşinin Bağdat valisi olması münasebetiyle yönetici bir aileye mensubiyeti, bürokrasiye hakim, bilgili ve kültürlü bir kadın profili ortaya çıkarmış; kurduğu vakıflar, yaptırdığı hayrat eserler, ilim talebelerine verdiği destekler ve yoksullara sağladığı yardımlar sayesinde toplumda hatırı sayılır bir şahsiyet olmuştur.¹¹ Adile Hatunun bu vasıfları, onun Bağdat'ta ve hatta İstanbul devlet ricali nezdinde saygınlığını artırmıştır. Şu cümleler onun bu vasfını dile getirmektedir: "Zira mûmâ-ileyha'nın Bağdat ilinde cümlesinin kerem didesidir. Ahalisinden menkul: Senede beş yüz kise'ye karîp halka ve 'ulemâye in'am ve ihsan edermiş ve îrâdı (varidatı) katı ziyadeymiş. Şol sebebden ki validesi Urban şeyhinin kızı idi. Hâlâ Devlet-i Âliye'den Bağdat valilerine hizmete giden kapucubaşı'lar mezbureye başka hediye götürüp, bir iki kat hediyesini alırlar idi. Merdane hareketli bir hanımdır."¹²

Adile Hatun'un bazı idari yaklaşım ve tasarruflarını değerlendirirken Süleyman Paşa'nın karakterinde zaaf aramak yerine, bilgili, kültürlü ve bürokrasiyi çok iyi bilen bir eşin desteğinin alınması yönünde yorum yapmak daha doğru olacaktır. Nitekim tespit edilebilen ve yönetime müdahale olarak yorumlanan sınırlı sayıdaki hadiselerle bakıldığında; şahsi çıkardan ziyade, kamu yararı ve siyasi düzenin pekiştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir.¹³

2- Adile Hatun ve Ahmet Ağa'nın İdamı Meselesi

Adile Hatun'un kız kardeşi Ayşe Hatun, Ahmet Ağa ile evliydi. Ahmet Ağa, Vali Süleyman Paşa döneminde idam edilmiştir. Ayşe Hatun'un kocası Ahmet Ağa, vilayet işlerinde Adile Hatun'a müdahale fırsatı verdiği gerekçesiyle Süleyman Paşa'yı tenkit etmekteydi.¹⁴ Bazı kaynaklarda bu eleştiri, Ahmet Ağa'nın idam sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir. Doğal olarak bu eleştiri, Süleyman Paşa ile Adile Hatun'un tepkisine sebep olmuştur.

Ahmet Ağa'yı idama götüren sebepler hakkında değişik rivayetler vardır. Niebuhr'un aktardığı rivayete göre, Ahmet Ağa'nın adı Süleyman Paşa'ya karşı düzenlenen bir suikasta karışmıştır. İddiaya göre, Sadaretin desteği ile Ahmet Ağa'nın Süleyman Paşa'yı öldürüp onun yerine vali tayin edilmesi planlanmıştır. Bu planın açığa çıkması, Ahmet Ağa'nın idamına sebep

1417, ط. 1, جزء (ج) 1, ص. 154. لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص. 179.

11- "Öksüzleri ve halkı doyuran, dulları ve çıplakları giydiren" Adile Hatun'nun yaptırdığı camiler, medrese, mahkeme binası, ticaret hanları, yolcu hanı, asiyaşlı su sebili ve başka vakfiyeleri için bk.

رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون، م.س.، ص. 16 و 17 و 33-61.

12- شمعداني زاده، فندقليلي سليمان أفندي، ذيل تقويم التواريخ (عثمانلى توركجه سى يازمه) عثمان فريد بك كتيخانه سنه كي نسخه دن استنساخ ايدلمشدر، و. 69. (McGill University Libraries/ Islamic Studies No. MS170 yazma nüshası)

13- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون، م.س.، ص. 24.

14- السويدي، مهذب الدين محمد سعيد بن عبد الله بن حسين بن ناصر الدين البغدادي الشافعي، ورود حديقة الوزرا بورود وزارة مواليمهم في الزورا (مخطوط)، ورقة (و) 17 (أ).

olmuştur. Ancak Niebuhr, bu planı Ahmet Ağa'nın kabul etmediğini de söylemektedir.¹⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki; Bağdat'ın o günkü siyasi ortamında, söylenti seviyesinde olsa bile, böyle bir komploya adı karışan birinin idamı pek yadırganacak bir durum değildir.

Ahmet Ağa'nın idamı hakkında vali ailesine yakın bir kaynak, Ahmet Ağa'nın idamı hakkında ciddi bir sebep ileri sürmektedir. Adile Hatun'un aile dostlarından olan Muhammed Said el-Süveydi'nin rivayeti, Ahmet Ağa ile Adile Hatun arasındaki anlaşmazlığın ne olduğunu ve idam sebebini açıklamaktadır. Said el-Süveydi ailesi, Adile Hatun ile rahatlıkla görüşebilmekte ve onun meclisinde yer alabilmekteydiler. Süveydi'nin ailesi vasıtasıyla Adile Hatun'a olan yakınlığı, güvenilir kişiliği ve o vakitlerde Bağdat'ta bulunmuş olması itibarıyla eseri nadide bir kaynak olup, bu olay hakkında verdiği bilgiler de son derece kıymetlidir.

Said el-Süveydi'nin verdiği bilgilere göre; Vezir Süleyman Paşa zaman zaman idari kadrosunda değişiklikler yapmaktaydı. Bir ara Kethüda Mehmet Rüstem Ağa ve Divan (maliye) Efendisi Veli Efendileri idareden uzaklaştırarak onları ev hapsinde tutmuştu. Görev icabı Süleyman Paşa'nın Bağdat dışında bulunduğu bir sırada, bu iki şahıs Adile Hatun'a ulaşmayı başararak ondan yardım istediler. Adile Hatun onları getirip kendi evinde misafir etti. Bu, "dehâlet"lerin kabulü niteliğindedir. Yani Adile Hatun, sığınmaya ve korunmaya muhtaç bu kişilerin himayesini üstlenmiş oluyordu.

Kethüda Mehmet Rüstem Ağa konumu ve makamı itibarıyla, Adile Hatun'un kız kardeşi Ayşe Hatun'un eşi olan Ahmet Ağa'ya rakip olarak bilinmekteydi. Yani ikisinin arasında makam rekabeti var idi. O sıralarda Vali Süleyman Paşa Bağdat dışında bulunduğu için Ahmet Ağa'yı Kaymakam tayin etmişti. Kaymakam sıfatıyla her ikisini de (yani Rüstem ile Veli'yi) Adile Hatun'un evinden cebren aldırarak kendi huzuruna getirtti. Onları sert bir dille azarlayarak Basra'ya sürdü. Sürmekle de yetinmeyerek arkasından adamlarını gönderip onları öldürttü.¹⁶ Adile Hatun, kendisine "dehâlet" eden (sığınan) misafirlerinin evinden zorla alınıp önce sürgün ve daha sonra katledilmelerine çok kızdı.¹⁷

Bu dönemde Bağdat'ta Ahmet Ağa'ya karşı muhalif bir zümre de oluşmuş ve bu zümre her fırsatta onu Süleyman Paşa'ya şikâyet etmiştir.¹⁸ Muhalif grup, Ahmet Ağa'nın kendisini Süleyman Paşa'ya denk gördüğünü, onun makamına göz dikerek yerine geçmek istediğini iddia etmekteydiler. Tarihçi el-'Umerî, bu grubun şikâyet ve kışkırtmaları neticesinde Ahmet Ağa'nın idamının gerçekleştiğini açıkça ifade etmektedir (1167/ 1753).¹⁹ El-Süveydi'ye göre de Ahmet Ağa'nın bu iki kişiyi katlettirmesinden sonra muhalif zümrenin söylemleri daha da serleşmiştir. Özellikle bu hadiseden sonra, iddia ve söylemlere Adile Hatun da destek vermiş ve neticede Ahmet Ağa'nın idamı gerçekleşmiştir.²⁰

Ahmet Ağa'nın, Valinin iznini almadan rakibi olan bu iki şahsiyeti katletmesi yetki aşımı ve görevin kötüye kullanılması olup ciddi bir suçtur. Tarihçi İmad Abd-üs-Selam Rauf'un tespitine göre Ahmet Ağa, sırf kendi kinine kapılarak ve rakibini izale amacıyla Rüstem Ağa'yı ve Veli Efendi'yi katletmiştir. Yani onlar katledilmelerine sebep olabilecek hiçbir ciddi

¹⁵ - نیبور، کارستن، م.س.، ص. 60-61؛ رؤوف، عماد عبدالسلام، عادلة خاتون، م.س.، ص. 29.

¹⁶ - Bu olay da Kölemenler arasında şiddete dönüşen makam çekişmelerine bir örnektir.

¹⁷ - zamanında "Dehalet" kavramına saygı göstermek önemli bir gelenek olduğunu hatırlamak gerekir.

¹⁸ - السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء بورود وزارة مواليم في الزوراء، تحقيق (تح): عماد عبد السلام رؤوف، نشر: دار الزمان/ دمشق والتفسير للنشر/ أربيل، 2012، ط.1، ص.78-81.

¹⁹ - العمري، ياسين بن خير الله الخطيب، غاية المرام في محاسن بغداد دار السلام، منشورات البصري/ بغداد، 1968 /1388، ص. 183.

²⁰ - السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، ص. 81.

suç işlememişlerdir. Rauf, Süleyman Paşa'nın ciddi gerekçeler ve suçlamalar olmadan, sırf Adile Hatun'un sözüne uyarak Ahmet Ağa'yı idam etmeyeceğini de söylemektedir.²¹

Oryantalist Longrigg ise Ahmet Ağa'nın idamı konusunda, Niebuhr kadar ayrıntılı bilgi vermemektedir. Longrigg, üstü kapalı ve imâ ile Adile Hatun'un Ahmet Ağa'ya karşı oluşan muhalif grubu desteklediği bilgisini vermekle yetinmiştir.²²

Niebuhr, Ahmet Ağa'nın idamından sonra Adile Hatun'la kız kardeşi Ayşe Hatun'un arasının ziyadesiyle açıldığını ve Süleyman Paşa onu Ömer Ağa'yla (sonradan paşa) evlendirene kadar bu kırgınlığın devam ettiğini yazmaktadır.²³ Ahmet Ağa'nın idamından takriben bir yıl sonra, müverrih Said el-Süveydi'nin ablası da bulunduğu bir ortamda, Adile Hatun kız kardeşi Ayşe'yi evine davet edip, ona evlenmesini öğütlemiş ve ağalardan birisini seçmesini tavsiye etmiştir. El-Süveydi'nin bizzat şahidinden naklettiği bu bilgiye göre Ayşe Hatun'un Ömer Ağa'yla evlenmesine vesile olan ablası Adile Hatun olmuştur.²⁴

3- Adile Hatun'un Babanlar Vakasıyla ilgili Yönetime Karışması Meselesi

İsyan eden, itaat etmekte ve teslim olmakta direnen bir kısım Babanlı Paşaların sert bir şekilde cezalandırılması, özellikle bazı yabancı tarihçiler tarafından, Adile Hatun'un babası Ahmet Paşa'nın intikamını alma arzusuyla izah edilmeye çalışılmaktadır. Babanlı Selim Paşa'nın katli için de aynı durum söz konusudur. İsyanın bastırılmasından ve Selim Paşa'nın Bağdat'ta katlinden bahseden yerel tarihçiler ise bu intikam duygusundan bahsetmezler.

A- Baban Harekâtın Seyri ve Adile Hatun

Baban Paşa'larından Selim Paşa, idarede rakip gördüğü akrabalarına karşı İran'dan destek bulmaya çalışmış ve başına buyruk hareket etmeğe başlamıştı. Aykırı hareketleriyle iki devlet arasındaki sınırları da ihlal etmekteydi. Dönemin Bağdat valisi Ahmet Paşa, Babanlı Selim Paşa üzerine sefer düzenlemiş, Selim Paşa'nın af dileyip itaat etmesi üzerine ise onu affetmişti. Ahmet Paşa, sefer dönüşü sırasında hastalanmış ve Diyale'de Delliabbas kasabasına²⁵ geldiğinde orada vefat etmişti (1160/ 1747).²⁶

Baban Paşa'ları arasındaki çekişmeler, Süleyman Paşa devrine de sarkmıştı. Süleyman Paşa idareye karşı başkaldırlara müsamaha göstermediği gibi bu isyanları sert bir şekilde bastırmakta da tereddüt etmemiştir. Dolayısıyla Baban harekâtı, intikam duygusunu aşan bir güvenlik olayı görünümündedir. Tarihçi Rauf da Adile Hatun'a isnat edilen intikam söylentilerini avam hikâyeleri (Halk söylentileri) olarak nitelendirmiştir.²⁷ Zaten Babanların bir kısmı isyan halindeyken diğer kısmı bu isyanın bastırılmasında Bağdat valisiyle birlikte hareket etmekteydi. Dolayısıyla bu durum, harekâtın Babanlardan intikam almak amacıyla yapıldığı iddiasını mesnetsiz kılmaktadır. Bu harekât, kamu düzenini bozan ve devlete isyan eden bazı Baban asilerine karşı düzenlenen rutin bir operasyondur. Ayrıca bu harekât, sırf Baban

²¹- السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، هامش ص.81.

²²- لونكريك، م.س.، ص. 179.

²³- نيبور، كارستن، م.س.، ص. 61.

²⁴- السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، ص.81.

²⁵- Bağdat yakınındadır.

²⁶- İzzî, Süleyman Efendi, İzzî Tarihi, Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (T.Y.E.K.B.), Haz.: Ziya Yılmaz, İstanbul, 2019, s.48; المجموع، نشر: عماد عبد السلام رؤوف، فتح عماد عبد السلام رؤوف، تاريخ وقائع بغداد الزوراء، تر. موسى كاظم نورس، دار العلمي العراقي/ بغداد، 2003/ 1423، ص.414-594؛ الكركوكلي، دوحه الزوراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، تر. موسى كاظم نورس، دار الكتاب العربي/بيروت ومكتبة النهضة، بغداد، ص.39.

²⁷- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص.28.

bölgesiyle sınırlı kalmamış, Babanlı paşaların da desteği ile isyancı Yezidilerin tedibi için Sincar'a da kaydırılmıştır.

Baban isyanının bastırılması için hazırlanan kuvvetlere (1163/ 1750 ortaları) bizzat Bağdat Valisi Süleyman Paşa komuta etmemiş, yerine kethüdasını göndermiştir. Şahsi bir kin veya intikam duygusu söz konusu olsaydı, hazırlanan kuvvetlere bizzat kendisi komuta ederdi. Nitekim bu seferden ancak bir yıl sonra (1164/ 1751 ortalarında) bizzat kendi komutasındaki bir orduyla, önce isyan eden Baban sülalesinin bir koluna karşı, akabinde ise asi Sincar Yezidi'leri üzerine geniş çaplı bir operasyon başlatılmıştır. Her iki harekâta da Süleyman Paşa'nın maiyetinde Babanlı'ların diğer bir kolu da bulunmaktaydı.

Ayrıca, harekâtın her safhasında hemen savaşılmaya geçilmeyip, nasihat, ihtar ve eman (af) çağrılarına uyup teslim olanlara dokunulmamıştır. Teslim olan asi Babanlıların affedilmesi ve kılıçtan geçirilmemesi de intikam duygusu iddialarıyla çelişmektedir. Neticede emanı reddedip teslim olmayan asi Babanlı Beyleri ve yandaşları idam edilerek, kesik başları İstanbul'a gönderilmiştir. Yezidiler de aynı uygulamaya tabi tutularak af dileyip teslim olanları bağışlanmış ve onlardan 3000 aile Mardin'de mecburi iskâna tabi tutulmuştur. Teslim olmayı kabul etmeyen 300 kadar Yezidi ise idam edilmiş ve kesilen başları gene İstanbul'a gönderilmiştir.

Baban bölgesinde çıkan isyanın bastırılması için düzenlenen bu harekâtın, başkent İstanbul'dan gelen bir hükme dayanılarak yapıldığı²⁸, sorunun bir güvenlik ve kamu düzeni meselesi olduğu, Adile Hatun'un intikam ve şahsi duyguları ile bir ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

B- Babanlı Selim Paşa'nın İdamı ve 'Adile Hatun

Niebuhr ve Longrigg, Adile Hatun'un oç alma dürtüsüyle çeşitli hediyeler göndererek Babanlı Selim Paşa'nın, "affedilip kendisine dokunulmayacağı yalanıyla" ikna edildiği, Bağdat'a getirtildikten sonraki gece ise boğdurulduğunu rivayet etmektedirler. Kaynak gösterilmeden aktarılan bu rivayete kuşkuyla bakılmalıdır.²⁹ Bu olay ile ilgili, bölge tarihine aşina olan Bağdat İngiliz Balyozu Rich'in³⁰ ifadeleri de dikkat çekicidir. Rich'e göre: "'Bağdat'ta Selim Paşa'nın asılarak idam edilmesi, (Babanlı) Süleyman Paşa'nın desiseleri neticesinde gerçekleşmiştir'".³¹ Rich'in bu ifadesinde dikkati çeken bir husus da Selim Paşa'nın gece boğdurularak öldürülmesi değil, asılarak idam edilmesidir. Rivayetlerdeki çelişkiler ve kaynak belirsizliği Selim Paşa'nın idamı meselesinde, Adile Hatun'un "intikam duygusu" iddialarını inandırıcı kılmamaktadır.

Babanlı Paşalardan Selim ile Süleyman arasındaki ihtilaf çatışmaya dönüşmüş, Babanlılar arasındaki ihtilaftan doğan isyanı bastırmak için bir harekât düzenlenmiştir. Vali Süleyman Paşa'nın düzenlediği bu harekât neticesinde mağlup olan isyancı Babanlı kolun bazıları adet ettiklerinin aksine, İran'a sığınmamışlardı. Zira o sıralarda İran'da bir kaos ve kargaşa durumu söz konusuydu. İran'ın bu istikrarsız ve karışık durumundan dolaydır ki Babanlı Selim'in kardeşleri Osman Paşa ve Koç Paşa İran'a sığınmayı seçmemişlerdi. Ancak Selim Paşa İran'a gitmeyi tercih etmişti. Yerel tarihçilerin birleştiği nokta; isyan bastırılıp

²⁸ - Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (B.O.A.), AE.SMHD.I., 265- 21514, 20 Şevval 1164.

²⁹ - نیبور، کارستن، م.س.، ص.61؛ لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص.190- 191.

³⁰ - Claudius James Rich

³¹ ریح، کلودیوس جیمس، رحلة المقيم البريطاني في العراق عام 1820 إلى بغداد - كردستان - إيران، تر. اللواء بهاء الدين نوري، دار العربية للموسوعات، بيروت، 1429 /2008، ط.1، ص.408.

vaziyet Babanlı Selim'in aleyhine gelişince onun İran'a firar etmesidir. Tarihçi Azzavi net olarak İran'ın Bane ve Sine taraflarına gittiğini açıklamaktadır.³²

Bazı yerel kaynaklar Selim Paşa'nın dönüş sebebine değinmeden, 1751/1164'te korku içinde, zilletle ve yalvarır bir halde Bağdat'a geldiğini ve idam edildiğini kaydeder.³³ Bu kaynaklarda, eman verildiğine ve hediyelerle kandırıldığına dair bilgiler mevcut değildir. Babanlı Selim, kendisine sunulan birtakım hediye ve vaatlerle affedildiğine ikna olmuş ise, Bağdat'a neden "korku, zillet ve yalvarır" bir şekilde gelmiş olsun ki? Zaten o sıralarda İran, özellikle de Babanlı Selim'in sığındığı Sine bölgesi, istikrarsız ve karışık bir durumdaydı. Buralarda tutunamayacağını anlayan Babanlı Selim'in, affedildiğine ikna olmasa da çaresizlikten, korku içinde ve yalvarır bir şekilde Bağdat'a dönmesi muhtemeldir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivindeki bir belgede: İran'la anlaşmaya aykırı olarak sınıra tecavüz eden Selim Paşa ve kardeşi Osman Paşa'nın tedibi (cezalandırılması), Süleyman Paşa'dan istenilmektedir.³⁴ Bu emir gereğince, Selim Paşa Bağdat'a dönmeden önce Osman Paşa yakalanıp öldürülmüş ve kesik başı İstanbul'a yollanmıştı. Bu belge, Adile Hatun'un Selim Paşa'nın idamıyla ilişkisinin olmadığını ve payitaht tarafından bir isyancı olarak kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Adile Hatun'un dedesi, babası ve eşi Bağdat valisi olarak görev yapmıştı. Adile Hatun, Devlet geleneğine aşina bir ortamda yetişmiş; asaletli, kültürlü ve varlıklı bir kişiydi. Birçok vakfiye kurması, medreseler ve camiler tesis etmesi, müderrislere maaş bağlanmasına vesile olması, ilim talebelerine ve fakirlere yardım etmesi ve ailesine duyulan saygı sayesinde toplumda hatırı sayılır bir şahsiyet olmuştur.³⁵ Bağdat'ta bu gibi şahsiyetlerin vali nezdinde danışmanlık yaptığı, karara katkıda bulunduğu ve bu vasıflarından dolayı da ciddi bir nüfuz elde ettikleri görülmektedir. Bu gibi şahsiyetler Bağdat'ta kendi meclislerinde (misafir odası veya salonlarında) konuklarını ağırlayarak, kentin her türlü ihtiyaç ve sorunlarıyla ilgili toplantılar yapabilmekteydi.

Adile Hatun'un da bu konumunu göz önünde bulundurulduğunda, onun yönetimle ilişkisi hakkında şu tespitler yapılabilir:

1- Adile Hatun, Bağdat'ta konumu itibarıyla ciddi bir nüfuzla sahip olup, hatırı sayılır bir güç merkezinde yer almaktadır. Kendisi bu konuma ve mertebeye hakkıyla ulaşmıştır. Ancak zamanına göre bir kadının bu denli etkin olması olağan dışı bir durum olduğundan, dikkat çekmiş ve eleştirilmiştir. Bu eleştirilere rağmen ekseriyetle övgüyle ve hayırla yad edilmiştir. Adile Hatunun dominant bir yapıya sahip olduğu, şahsi ihtirislarla birtakım isteklerini eşi Süleyman Paşa'ya dikte ettiği ve yönetime müdahale ettiği ileri sürülmüş; hem kendisi hem de eşi Süleyman Paşa yerilmiştir. Oysa vakalar tarafsız bir gözle değerlendirildiğinde, Adile Hatun'un kendi şahsi çıkarı için özel isteklerde bulunmadığı görülecektir. İdareyle ilgili istek ve tasarrufları ise, daha ziyade yönetime destek ve kamu yararına katkı mahiyetindedir.

³²- العزاوي، عباس، تاريخ العراق بين احتلالين، شركة التجارة والطباعة، بغداد، 1373 / 1954، ج. 6، ص.26.

³³- العمري، ياسين بن خير الله، غاية المرام، م.س.، ص.183.

³⁴- B.O.A., AE.SMHD.I/ 265-21514, 20 Şevval 1164.

³⁵- Bir vakfiyesinde: "Öksüzleri ve halkı doyuran, dulları ve çıplakları giydiren" ifadesi yazılmıştır. 'Adile Hatun'nun yaptırdığı camiler, medreseler, mahkeme binası, ticaret hanları, yolcu hanı, asiya plı su sebili ve başka vakfiyeleri için bk. رؤوف عماد عبد السلام،

عائلة خاتون، م.س.، ص.16 و 17 و 33-61.

Ayrıca, tecrübeli ve bürokrasiyi iyi bilen bir kişiden destek aldığı için Süleyman Paşa'nın kişiliğinde ve idaresinde zafiyet aramak da doğru değildir.³⁶

2- Adile Hatun'un, ihtiras ve intikam hissiyle hareket ettiğine dair aktarılan rivayetler ve verilen örnekler abartılı iddialar olup, teyide muhtaçtır. Ancak bu eleştirel iddiaların aksini gösteren belge ve kanıtlar bulunmaktadır.

3- Adile Hatun'un yönetime müdahalesine dair abartılı birkaç iddia dışında, olumlu veya olumsuz başka müdahalelerden bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Bu hususta, sınırlı sayıda örnek olayın dillendirilmesi ise, iddia edildiği gibi yönetime bir müdahalenin olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

1	السويدي، عبد الرحمن بن عبد الله البغدادي، حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، تح. عماد عبد السلام رؤوف، نشر: المجمع العلمي العراقي/ بغداد، 1423 / 2003، ص.414-594.
2	السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء بورود وزارة موالبيهم في الزوراء، تحقيق (تح.): عماد عبد السلام رؤوف، نشر: دار الزمان/ دمشق والتفسير للنشر/ أربيل، 2012، ط.1، ص.78-81.
3	السويدي، مهذب الدين محمد سعيد بن عبد الله بن حسين بن ناصر الدين البغدادي الشافعي، (مخطوط)، ورقة (و.) 17(أ). ورود حديقة الوزراء بورود وزارة موالبيهم في الزورا
4	العمرى، ياسين بن خير الله الخطيب، غاية المرام في محاسن بغداد دار السلام، منشورات البصري/ بغداد، 1388 / 1968، ص. 183.
5	الوردي، علي، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، انتشارات المكتبة الحيدرية، قم/ إيران، 1417، ط.1، جزء (ج) 1، ص.154.
6	العزاوي، عباس، تاريخ العراق بين احتلالين، شركة التجارة والطباعة، بغداد، 1373 / 1954، ج. 6، ص.26.
7	الكركوكلي، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، تر. موسى كاظم نورس، دار الكتاب العربي/بيروت ومكتبة النهضة، بغداد، ص.39.
8	لونكريك، ستيفن هيمسلي، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، تر. جعفر الخياط، مطبعة التقيض، بغداد، 1360 / 1941، ص. 179 و 183.
9	(تر.) محمود حسين الأمين، (من الألمانية)، نشر: وزارة الثقافة والإرشاد/ العراق، نيبور، كارستن، رحلة نيبور إلى العراق، ترجمة 1965 / 1385، صفحة (ص.) 61.

³⁶- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص.23-24.

شمعداني زاده، فندقليي سليمان أفندي، ذيل تقويم التواريخ (عثمانلى توركجه سى يازمه) عثمان فريد بك كتبخانه سنده كي نسخه دن استتساخ ايدلمشدر.	10
رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون صفحه من تاريخ العراق، طبعة (ط.) 1، مكتب الجواد للطباعة والنشر، بغداد، 1997.	11
ريچ، كلوديوس جيمس، رحلة المقيم البريطاني في العراق عام 1820 إلى بغداد – کردستان – إيران، تر. اللواء بهاء الدين نوري، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 1429 / 2008، ط.1، ص. 408.	12
Coke, Richard, Baghdad The City of Peace, Thorenton Butterworth L.t.d., First Pulished, London, 1927	13
Izzî, Süleyman Efendi, İzzî Tarihi, Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (T.Y.E.K.B.), Haz.: Ziya Yılmaz, İst.2019, s.48	14

Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Hürriyet Gazetesi'ne Göre Ziya Paşa'nın Osmanlı Maliyesi İle İlgili Görüşleri *

Öz

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mehtap ÖZBEY * *

* Bu makale Ziya Paşa'nın Hürriyet Gazetesindeki Yazıları (1868-1870) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* * Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi

E-Mail:
mehtappavci@hotmail.com

ORCID: 0009-0002-1858-0421

Osmanlı Devleti'nde Türk basını ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarında dergi ve gazeteler ile ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk gazete Takvim-i Vekayi 1831 yılında çıkarılmıştır. Bu gazetenin amacı devletin yaptığı yenilikleri halka iletmektir. Devlet kendi kontrolünde oluşturacağı bir kamuoyu hesap ederken 1860'lardan sonra durum tersine dönmeye başlamış ve artan gazeteler aracılığı ile devletin içinde bulunduğu siyasi ve mali durum sorgulanmaya ve Babiâli'ye karşı ciddi bir muhalefet aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tanzimat dönemi aydınları ve dönemin önemli şahsiyetleri söylemek istediklerini basını ve gazeteleri kullanarak anlatmaya başladı. Bu dönemin en önemli aydın grubu olarak anılan Yeni Osmanlılar ve bu grubun bir üyesi olan Ziya Paşa da yaptığı muhalefet ile ön plana çıktı. Ziya Paşa, Babiâli'den gördüğü baskılar ile Ali Paşa tarafından İstanbul'dan uzak tutuldu. Bunun sonucunda Mısır'daki veraset sisteminin değişmesi ile Mısır'dan sürülen Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Ziya Paşa Paris'e gitti. Mustafa Fazıl'ın verdiği maddi destek ile önce Ali Suavi 1867'de Londra'da Muhbir'i çıkardı daha sonra 1868'de yine Londra'da Ziya Paşa, Hürriyet'i çıkarmaya başladı. Hürriyeti Yeni Osmanlılar damgası ile Ziya Paşa ve Namık Kemal birlikte çıkardı. Amaçları Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumu, azınlıkların durumunu, maliyenin gidişatını, Babiâli'nin keyfi davranışlarını, liyakatsizliği, artan rüşvet olaylarını, Avrupa'dan alınan borçları, Mısır, Girit, Yunan, Memleketeyn'nin durumunu halka anlatmak, halkı bilinçlendirmektir. Bu amaçlar doğrultusunda halk üzerinden bir kamuoyu oluşturarak halkın da dâhil olacağı bir sistem ile devleti parçalanmaktan kurtarmaktı. Hürriyet'te yer alan yazılar günlük haber gazetesinden ziyade genellikle fikir yazısı niteliğindedir. Özellikle mali ve iktisadi konularda mali tablolar yayınlamak, devletin senelik bütçesinden örnekler verilerek gazete resmî bir vesika halini almıştır. Burada mali konular ile ilgili Ziya Paşa Abdülaziz Dönemi ekonomisini Babiâli üzerinden eleştirir. Biz bu çalışmada, Ziya Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin mali durumu hakkındaki düşüncelerini Hürriyet Gazetesi'ndeki yazıları kaynak olarak anlatmaya çalıştık.

Ziya Pasha's Opinions on Ottoman Finance According to Hürriyet Newspaper

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmiş:

Başvuru Tarihi:27.08.2024

Kabul Tarihi:30.10.2024

ANAHTAR KELİMELER

Hürriyet Gazetesi
Ziya Paşa
Kamuoyu
Ekonomi
Abdülaziz

KEYWORDS

Hürriyet Newspaper
Ziya Pasha
Public Opinion
Economy
Abdülaziz

In the Ottoman Empire, the Turkish press began to emerge only in the early nineteenth century with magazines and newspapers. The first newspaper Takvim-i Vekayi was published in 1831. The aim of this newspaper was to convey the innovations made by the state to the public. While the state was calculating a public opinion that it would create under its own control, the situation began to reverse after the 1860s and the political and financial situation of the state began to be questioned through the increasing number of newspapers and began to be used as a serious means of opposition against the Porte. The intellectuals of the Tanzimat period and important personalities of the period began to express what they wanted to say by using the press and newspapers. The New Ottomans, the most important intellectual group of this period, and Ziya Pasha, a member of this group, came to the forefront with their opposition. Ziya Pasha was kept away from Istanbul by Ali Pasha due to the pressure he faced from the Porte. As a result, Ziya Pasha traveled to Paris upon the invitation of Prince Mustafa Fazıl Pasha, who was exiled from Egypt with the change of the succession system in Egypt. With the financial support of Mustafa Fazıl, first Ali Suavi published Muhbir in London in 1867 and then Ziya Pasha started to publish Hürriyet in London in 1868. Ziya Pasha and Namık Kemal published Hürriyet together under the label of the New Ottomans. Their aim was to inform the public about the situation the Ottoman Empire had fallen into, the situation of minorities, the state of the finances, the arbitrary behavior of the Sublime Porte, the lack of merit, the increasing incidents of bribery, the debts borrowed from Europe, the situation of Egypt, Crete, Greece and Memleketeyn, and to raise public awareness. In line with these objectives, the aim was to save the state from disintegration by creating public opinion through a system in which the public would be involved. The articles in Hürriyet were generally opinion pieces rather than daily news. Especially on financial and economic issues, the newspaper became an official document by publishing financial tables and giving examples from the state's annual budget. Here, Ziya Pasha criticizes the economy of the Abdülaziz period through the Porte. In this study, we have tried to explain Ziya Pasha's thoughts on the financial situation of the Ottoman Empire by using the articles in Hürriyet Newspaper as a source.

Giriş

Osmanlı Devleti son yüzyılında bütün kurumları ve toplumsal düzeni ile yıpranmış durumda idi. On dokuzuncu yüzyılın henüz başlarında iken yaşadığı büyük bunalımların ardı arkası kesilmeyerek devam etti. Rum İsyanı (1821-1830) Mehmet Ali Paşa isyanı (1831-1833) ve devamında gelişen Mısır sorunu, Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki siyasi ve sosyal baskılarını arttırması ve 1841 Londra Boğazlar anlaşması ile güç kaybı devam etti. Bütün bu gidişata dur demek için düşünülen çare olarak düşünülen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat Dönemi başlamış oldu. Tanzimat'ın en önemli getirisi sürekli devam eden halk ayaklanmalarını durdurmak için getirdiği eşitlik ilkesi idi. Bu eşitlik ilkesi ile Hristiyan tebaa Osmanlılık adı altında eskisi gibi devlete bağlı olma günlerine geri döndürülecekti.¹ 1838 yılında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Ticaret Antlaşması Osmanlı ekonomisine büyük darbe indirdi ve mali iflasına sebep oldu. Hatta Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edilmesi bile İngiltere ile yapılan bu antlaşmanın bir ürünü olarak değerlendirilir.² Mali problemler içinden çıkılmaz bir hal aldığı için bu hatt-ı hümayun ağır bir ekonomik kriz içinde ilan edildi. Tanzimat döneminde programlı bir iktisat programı yürütülmedi.³ Bu durumun önemli sebepleri vardı. Osmanlı Devleti üzerinde egemenlik kurduğu topraklarda siyasi otoritesi kaybolduğu için ekonomik egemenlik kuramadı. Ekonomik temelden yoksun olan devlet ulusal temelden de yoksundu.⁴ Tanzimat reformlarının başarıya ulaşması ancak ekonominin sağlayacağı destek ile olabilirdi bu da mümkün olamadı.⁵ Abdülaziz tahta çıktığı zaman (1860) Babîâli'ye karşı Hersek Hristiyanları isyan başlatmış, Karadağ'ın kendilerine verdiği destekle isyan büyümüşü. Devamında Eflak-Buğdan olayları (1861-1866), Sırbistan'daki karışıklık (1862-1867), Girit İsyanı, Yunanistan'daki karışıklıklar, Mısır hıdivlerinin yetkilerinin genişletilmesi ve muhtariyet haklarının artması ile beraber İsmail Paşa veraset sisteminin değiştirilmesi ile Mısır hıdivi oldu.⁶ Mısır'daki veraset usulü değiştirilip büyük kardeşin Mısır idaresi ortaya çıkınca İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa, Mısır'da bulunan mallarına karşılık olarak Mısır hazinesinden kendisine dört buçuk milyon İngiliz lirası tazminat verilerek Mısır'dan gönderildi. Bu arada Mısır ve İstanbul'da kendisine karşı muhalif olanlar basın aracılığı ile özellikle *Nord Gazetesi*'nde olumsuz yazılar yer aldı. Mustafa Fazıl Paşa *Nord Gazetesi*'ne yazdığı cevapta yeni fikir sahiplerini "*Türkistan Gençliği*" olarak adlandırdı.⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, 1826 ve 1840 yılları arasında doğmuş olan bu nesli yeni açılan okullarda eğitim gören, ecebi dillerini öğrenen yenilik devrinin üçüncü nesli olarak tanımlıyor.⁸ Mustafa Fazıl Paşa, İstanbul'da bulunduğu dönemde farklı görevler ile İstanbul'dan ve Babîâli'den uzak tutulmak istenen Ziya Paşa ve Mustafa Fazıl'ın yeni fikir sahipleri olarak adlandırdığı Yeni aydın tipi-Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bir grup genci kanatları altına aldı. Koruduğu bu yeni fikir sahibi gençleri Babîâli'nin baskısından kurtarmak için Paris'e davet etti. Gereken bütün maddi yardımı sağladı. Mustafa Fazıl'ın amacı hem Mısır'daki veraset problemi sebebi ile kızgın olduğu Babîâli'den intikamını almak hem de bu genç ve yetenekli aydınların kaleminden kendi lehine faydalanmaktı.⁹ Namık Kemal'in yönetiminde olan Tasvir-i Efkâr ve Ali Suavi'nin Filip Efendi ile ortak çıkardığı Muhbir gazetesi Babîâli'ye karşı yürüttükleri muhalefet sebebi ile Ali

¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul 2015, s.15.

² İber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2015, s.112.

³ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2014, s.92.

⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2015, s.246.

⁵ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2014, s.80.

⁶ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi cilt III.*, Ankara 2014, s.43-44.

⁷ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul 2019, s.23-24.

⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2021, s.223.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2013, s.58.

Paşa'nın yürürlüğe koyduğu Kararname-i Ali ile arka arkaya kapatıldılar. Bu gazetelerin yazarları İstanbul'dan uzaklaştırılarak Anadolu'nun farklı yerlerinde kendilerine verilen memuriyetlere gönderildiler. Ziya Paşa merkezden uzak tutulmak için daha önce görev yaptığı Kıbrıs mutasarrıflığına tekrar görevlendirildiğini öğrendi, ancak buraya gitmek istemiyordu. Bu sırada Mustafa Fazıl Paşa adamı Sakakini aracılığı ile Ziya Paşa'ya bir mektup gönderdi. Sakakini Ziya Paşa'nın Corrier d'orient matbaasına gelmesini istedi ve Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunu kendisine okuyarak yurt dışına davetini ilettili.¹⁰ Bu davet üzerine Ziya Paşa, Namık Kemal ve Yeni Osmanlılara mensup farklı isimler Paris'e kaçtı.¹¹

Abdülaziz'in devlet idaresindeki başarısızlığı, dış borcun aşırı derecede artmış olması sebebi ile sert eleştirilere maruz kalıyordu. Basında yer alan Girit İsyanı ve Sırbistan'ın durumu ile ilgili haberler sebebi ile vatanseverlerin yazıları halkı farklı düşüncelere sevk etmeye başladı.¹² Reşit Paşa'nın yetiştirdiği en önemli devlet adamlarından biri Ali Paşa diğeri Fuat Paşa olarak görülür. Abdülaziz Dönemi'nde dönüşümlü sadrazamlık yapan bütün yetki ve otoriteyi elinde bulunduran bu iki devlet adamı bir süre sonra iyi gitmeyen bütün devlet işlerinin faturasının kendilerine kesileceğini bilmiyordu. Kendilerine karşı ortaya çıkan sert muhalefete ve gazeteler aracılığı ile ortaya çıkan ağır eleştirilere karşı sert tedbirler uyguladılar. Ali Paşa'nın iki tane kâbusu vardı: "Muharrir" ve "Mebus." Yeni Osmanlıların dilinden düşürmediği meclis ve mebus kelimeleri gazeteler aracılığı ile en duyulan kelimeler oldu.¹³ Bu zamanda Batı tarzı haberleşme, kitaplar, dergi ve gazeteler, telgraf gibi haberleşme araçları genellikle yönetici sınıfın kontrolündeydi. Yeni Osmanlıların lideri olarak anılan Ziya Paşa ve en yakınında olan Namık Kemal ve Ali Suavi gazeteyi sadece Ali Paşa'yı eleştirmek için değil aynı zamanda karakteri üzerinden tahlil yapmak ve onun karakterinin kötülüğünü ortaya koymak için kullandılar.¹⁴

1. Hürriyet Gazetesi'nin Tarihesi ve Amacı

Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa ve Namık Kemal 1867 senesinde Avrupa'ya kaçtıktan sonra Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi ve manevi desteği ile 29 Haziran 1868'de Londra'da "*Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin resmî yayın organı*" olarak Hürriyet Gazetesi'nin ilk sayısını yayınladılar. Hürriyet Gazetesi haftada bir kez çıkarıldı. İlk beş sayı Reşat imzası ile çıkarıldı daha sonra Namık Kemal gazetenin editörlüğünü devraldığını açıklayarak tüm yetkileri üstüne aldı. Hürriyet'in ilk 11 sayısı 4 sayfa olarak, 11. sayıdan itibaren sekiz sayfa çıkarılmaya başladı. Hürriyet Gazetesi, gazetenin farklı sayılarında yer alan ilanlarında belirttiği gibi kapalı zarflar içinde İstanbul'a gizlice sokuldu. Bazen eğer aboneler isterse direkt onların adresine postalanırdı. Toplamda yüz sayı olan gazete nüshaları isteğe göre ilk 50 sayısı bir cilt ikinci 50 sayısı da ayrı bir cilt olarak takım olarak da satılırdı. Ziya Paşa'nın İstanbul'dan gelen mektuplardan aktardığı kadarı ile Hürriyet'in bazı sayılarında bahsettiği gibi Zaptiye Müşirliği'nin tuttuğu paralı memurlar (casuslar) Hürriyet'in okunmasını ve satılmasını engellemek için çok çaba harcadı. Ellere geçirdikleri Hürriyet nüshalarını yakarak imha ettikleri bilinmektedir. Gazete 63. sayıya kadar Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından 63. sayıda Namık Kemal'in ayrılması ile 100. son sayıya kadar Arif imzası ile Ziya Paşa tarafından çıkarılmıştır. Hürriyet Gazetesi, yurt dışında devam eden en uzun soluklu muhalefet ve fikir gazetesidir. Abdülaziz döneminin adeta panoramasını sunar. Yeni Osmanlı hareketinin Türk düşünce tarihindeki yeri düşünüldüğünde onlara ait olan Hürriyet Gazetesi'nin birinci elden

¹⁰ Mustafa Tarhan Yılmaz, *Hürriyet Gazetesi (1868-1869)*, Ankara 2015, s.70.

¹¹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul 2018, s.50.

¹² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 2000, s.20.

¹³ Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul 2015, s.48.

¹⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s.26.

kaynak olarak Türk tarihine kazandırdıkları açıktır. Babıâli'ye karşı en sistematik ve iki sene kesintisiz muhalefeti yapmış olan gazetedir. En önemli amacı halkın ve devletin yararına olacak bazı yenilikleri halka anlatmak, tanıtmak ve böylece dağılmanın eşliğinde olan devleti kurtarmaktır.¹⁵

2. Maliye'nin Durumu ve Avrupa'dan Alınan Borçlar ile İlgili Ziya Paşa'nın Yazıları ve Görüşleri

Osmanlı Devleti'nin sonunu getiren en önemli meselelerden biri Avrupa'dan alınan borçlar ve katlanarak devam eden faizlerin ödenememesidir. Babıâli'nin borçlar konusundaki başarısızlığı, halkın bu sebeple büyük zorluk çekmesi üstelik artan rüşvet ve benzeri olayların çoğalması ve bu durumu önleyecek ciddi tedbirlerin alınmaması dönemin en önemli meseleleri arasındadır. Hürriyet Gazetesi'nin çıkarılma maksatlarından biri devletin içinde bulunduğu ekonomik durumu halka duyurmaktır. Bunu yaparken hesap tabloları ve bilanço örnekleri, şirketler ile yapılan şartnameleri yayınlamak durumun kanıtlanırlığını ortaya koydu. Böylece ekonominin durumunu anlatmak için inkârı zor olacak şekilde maddi deliller sundular. Mali konular halka anlatılırken halkın anlayabileceği sade bir dil ile basit hesaplamalar kullanılarak yıllara göre kötü gidişat anlatılmıştır. Avrupa'dan borç alınacağı zaman borç şartnamesi imzalayabilen devlet adamına devlet tarafından belli bir oranda komisyon verilirdi. Bu komisyonun oranı %1 ile %4 arasında değişmektedir. Osmanlı Devleti bu borçlar sebebi ile bir süre sonra Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasına razı oldu. Osmanlı Devleti'nden kalan bu borçlar meselesi Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulduğu zaman mesele olmaya devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1954 senesine kadar Osmanlı Devleti'nden kalan borçları ancak ödeyebildiğini düşünürsek durumun ciddiyeti ortaya çıkar.

Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin zor zamanlar geçirdiği bazı dönemlerde bile borca ihtiyaç duymadığını, Sultan I. II. ve III. Mustafa ve Sultan Abdülmecit ve Sultan I. ve II. Mahmut dönemlerinde ortaya çıkan iç ve dış karışıklıklar ile uğraşmış Kaynarca ve Aynalı Kavak ile Edirne antlaşmaları gibi birçok sıkıntı ile uğraştığı halde kendi yağında kavrulup gitmiştir. Ne zamanki 1860 yıllarına geldi, Avrupa'yı taklit etme modası başladı sarayın masrafları arttı. İhtiyaçlar için ayrılan ödeneklere el konulmaya başlandı. Hatta bürokratlar artan bu masrafları karşılayabilmek için kâğıt para bastırıp piyasaya sürdüler. Avrupa'dan aldıkları borçları kâğıt para ile ödemek isteseler de Avrupa borçları altın olarak tahsil etmek istediği için kâğıt para da fayda sağlamadı.¹⁶

Devletin borç almasına sebep olan bazı bahaneleri vardı. Avrupa'dan alınan borçların en çok kullanıldığı yerler demiryolu yapımı oldu. Hazineyi en çok zorlayan konuların başında gelen demiryolları için farklı dönemlerde yapılan borç antlaşmaları içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Devletin borç antlaşmalarına en çok sebep olan konulardan biri olan demiryolu yapımı ile ilgili olarak Varna demiryolu örnek veriliyor. Varna'ya yapılacak olan demiryolu için yapılan sözleşme gereği daman¹⁷ akçesinden yürürlükte kalan para bir süredir şirket tarafından

¹⁵ Alp Eren Topal, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1868-1869) cilt.1.*, İstanbul 2018, s.12-13.

¹⁶ Hürriyet, (13 Şaban 1285/23 Kasım 1868), Sayı 22, s.141.

¹⁷ *Sözlükte kefalet "bir şeyi bir şeye eklemek, katmak, bitirtmek" gibi anlamlara gelir. Arapça'da kefalet yakın anlamlarda kullanılan damân, hamâle, zeâmet gibi başka kelimeler de vardır. Damân ile kefalet arasında anlam yakınlığı bulunmakla birlikte kefaletin daha çok şahıs (nefs), damânın ise mal ile olması dildeki konularını bakımından farklı olduklarını gösterir. Zira kefalet genelde, bulunduğu yerden ayrılıp kaybolması mümkün olan şeylere (şahıs), damân ise böyle olmayan şeylere tahsis edilerek kullanılır. Damân borçlu adına bir şeyin üstlenilmesi, kefalet ise kefil olunan kişinin kendisininin taahhüt edilmesidir.* H. Yunus Apaydın, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Kefalet, 25. cilt., s.168.

isteniyordu. Yolun şartname kurallarına uyulmadığı için sorun yaşandı. Şirket, Avusturya imparatorunun İstanbul'a gelmesini fırsat bilip istediği para verilmezse yolu işletmeyeceğini ve imparatorun demiryolu ile gelemeyeceğini Babîâli'ye bildirdi. Ali Paşa'nın da hemen etekleri tutuşup maliye nazırıyla görüştüktan sonra Galata sarraflarından birkaç bin lira borç alıp şirkete verilmesine karar verdi ve böylece konunun üstünü kapatmaya çalıştı. Babîâli'de bu tarz rezaletlerin ardı arkası kesilmiyor, borçların faizleri ödenemediği için Babîâli artık Avrupa'dan eskisi gibi borç da alamıyordu.¹⁸

Avrupa'dan borç alma konusunda Ziya Paşa, Osmanlı Devleti Nafia Nazırı Davut Paşa'yı örnek vererek şu şekilde bilgilendirme yapmaktadır. "*İstanbul ile Belgrat arasında yapılması düşünülen demiryolu için 800 milyon frank bir borç antlaşması yapmak maksadı ile Davut Paşa Viyana'ya gönderildi. Viyana'dan sonra bir süre Paris'te zaman geçiren Davut Paşa borç almayı başaramadı. Fakat Sadık Efendi adında bir memur Davut Paşa'dan daha iyi çalıştı ve 150 milyonluk yeni bir borç antlaşması yapmayı başardı.*" Maliye bakanlığında yer alan ve Hürriyet Gazetesi'nde yer verilen bu yeni borç şartnamesinin maddeleri şu şekildedir.

Şerâit

1. Zikrolunan 150 milyon frank Societe Genarale ile İstanbul sarraflarından Tubini ve Maliye Nezareti beyninde akd olunup tekasit-i muayyenesinde nakden ve havâleten kumpanya canibinden Maliye Hazinesine teslim olunacaktır.

2. Maliye Hazinesi meblâğ-ı mezburu beş seneden sonra dört taksit üzere kumpanyaya iade edecek ve yüzde on iki buçuk faiz verecektir.

3. Tuna ve Edirne ve Selanik aşarı ile Anadolu ağnâm rüsümü işbu istikraza karşı kumpanyaya teslim olunacaktır.

4. Vâridât-ı mezkûre için hazinenin gösterdiği yekünler ileride tenâkus edip de mebâliğ-i müstakrazanın faiz ve re'sûl-mal-i senevîsini kapatmazsa üst tarafını hazine ikmâle mecbur olacaktır.

5. İşbu meblâğ-ı müstakraza için rehin suretiyle 3.834.644 liralık esham-ı umumiyeyi ve 75.184 aded altmış beş senesi istikrâzı tahvilâtını dahi Maliye Hazinesi kumpanya sandığına teslim edecektir.

6. Mebâliğ-i müstakraza üzerine 6.902.371 frank dahi komisyon olarak zammedilecektir.

Avrupa'nın önemli finans şirketlerinden birisi olan "*Societe Generale*" ile yapılan bu borç antlaşması Sadık Efendi'nin büyük başarısı olarak değerlendirilmektedir. Babîâli Sadık Efendi'yi ödüllendirmek için maliye bakanlığına memur olarak görevlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde bir süreden beri iyi bir borç antlaşması yapmayı başarabilen kişinin mevki verilerek borcu yapan kişinin ödüllendirilmesi gelenek haline gelmiştir. Yapılan bu şirket şartnamesinde şartlar gereği alınacak akçenin faizi ve senelik geliri 1.759.277 Osmanlı lirasına karşılık diye gösterilen dört parça gelirin toplamı ise 2.680 000 bin liraya yakın bir miktardır. Bu gelirler ileride artarsa adı geçen faiz ve mallar bunu kapatamazsa üst tarafını tamamlamak için maliye hazinesi yeni bir çare bulacaktı. Ayrıca Societe Generale'in İstanbul'da kuracağı şirketin kendi elinde bulunması şartname gereklerinden bir tanesidir. Ancak şirket bu teminatla yetinmezse

¹⁸ Hürriyet, (18 Şaban 1286/22 Kasım 1869), Sayı 74, s.155-158.

hisseleri ve borçları değiştirerek bazı gelirlere el koyması durumu ortaya çıkabilirdi. Yapılan bu antlaşma çerçevesinde alınan borçların anaparası ödenemediği gibi faizleri ile beraber yüksek rakamlara ulaştı.¹⁹

Rumeli demiryolunun inşası için müteahhit olan Mösyö Hirsch (Baron Hirsch) ile bir antlaşma yapıldı. Antlaşmaya göre demiryolunun inşası belirlenen tarihten itibaren on seneye kadar her sene kırk dört milyon ve bu on senenin bitiminden sonra diğer on sene içinde her sene bitiminde otuz ikişer milyon para harcanacaktı. Bu on sene sonunda her yirmi sene yirmi, yirmi sekiz milyondan yetmiş dokuz sene içinde iki milyar iki yüz on iki milyon frank ödenecekti. Bu rakam Devlet-i Aliyye'nin tahminen dokuz senelik toplam gelirine denk bir rakama ulaşmaktaydı. Bu akçenin verilmesi için miri ormanlar ile madenlerin bile devlet tarafından bedava şirkete bırakılması gerekmekteydi. Hirsch vaat ettiği şirketi kurarak yola başlaması ve kuramazsa bu antlaşmanın yok sayılmasıyla beraber maliyeye yatırdığı teminat akçesine el konulması gerekiyordu. Bahsi geçen yolu işlemek için bir hat üzerine ve on dört sene içinde tamamlaması ve hâsılatını yüz beş sene içinde kendisi teslim aldıktan sonra arabalar ile diğer eşyaların bedelini nakit olarak yine devletten alarak yolu devlete terk etmesi hepsi antlaşma şartlarındandı. Ziya Paşa'ya göre, bu şartlarda demiryolu yapılması demiryolu ortaya çıkmalı hiçbir memlekette görülmuş ve duyulmuş şey değildir.²⁰

Ziya Paşa, doksan yedinci sayıda yer alan bir yazısında Selanik şehri Limanına bir rıhtım inşasının kararlaştırıldığını anlatıyor. Yapılacak işlerden bazıları şöyle sıralanıyor; Aydın demiryolunun Bucak köyüne bir şube yapılacak, Galata'dan Beyoğlu'na bir demiryolu inşa edilecek, tramvay arabaları işletilecek, Kâğıthane deresinden makine ile Beyoğlu'na ve Boğaziçi'nin Rumeli sahiline su çıkarılacaktı. Bir baraj daha yapılarak artık yaz mevsimleri su sıkıntısı çekilmeyecekti. 20 yıldan beri Trabzon ile Erzurum arasında yapılmakta olan yol iki üç aya kadar açılacaktı. Padişah, bu mazbatayı kim kaleme aldı diye sorunca Şura-yı Devlet başkanı Mahmut Bey'in yazdığı ifade edildi ve büyük bir memuriyetle ödüllendirilmesi emredildi. Ziya Paşa, Mahmut Bey'in ödüllendirilmesine varacak kadar başarı sayılan bu nutk-ı hümayunu değerlendirdiği zaman maliye ile ilgili hiçbir kelime yer almadığını belirtiyor. Yapılacak olan bu yolun kaç paraya mal olacağı, devlete yükünün ne kadar olacağı hesaplanmamıştır. Bu yazı yayımlandıktan sonra 20 milyon frank yeniden borç alındı. Borçların faizlerinden ancak iki taksit ödenebildi. Hâlbuki, devletin borçları hala olduğu yerde duruyordu. Memurun ve askerın parası, 8-10 aylık maaşları ödenmemiş bekliyordu. Ziya Paşa, taşranın ve özellikle de İstanbul'un parasızlıktan kan ağladığını ifade ediyor. Her devletin medeniyet ölçüsü ve bayındırlığı olan maliyenin itibarı da hazinenin borçları sebebiyle yerlerdedir. Mesela Mısır'ın aldığı borçlar yüzde yetmiş ile seksen arasında kabul ediliyor. Bu duruma göre Mısır'ın geliri Osmanlı'nın tamamına denk gelecek derecede mamur mudur? Mısır Hıdivi'nin itibarı Avrupa'da Sultan Abdülaziz'den fazla mıdır? İşte maliyenin iyi gibi görünen büyük farkı bundan ibarettir.²¹

Ziya Paşa, gazeteye yazılan bir mektupta hazinedeki paranın kişilerin keyfine göre kullanması ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Buna göre; Hazinenin, artan masrafları karşısında hazinenin içinin boşaltıldığını ima eden Şirvanizade kendi kimliğini gizleyerek Namık Paşa hakkında şikâyetinde bulundu. Şirvanizade'nin şikâyeti üzerine Namık Paşa ile ilgili bir soruşturma başlatıldı ve bir tahkikat yürütüldü. Ancak Namık Paşa 20.000 kuruş bir maaşla emekli edildi. Kısa bir süre sonra, Girit ve Yunan sınırı Niş ve Tuna sahillerinde ve Bağdat'ta oluşturulan askeri birlikler için Nizamiye Hazinesi'nin olması gerekenden çok fazla harcama

¹⁹ Hürriyet, (1 Zilhicce 1285/15 Mart 1869), Sayı 38, s.283-289.

²⁰ Hürriyet, (8 Muharrem 1287), Sayı 90, s.222-223.

²¹ Hürriyet, (22 Safer 1287), Sayı 97, s. 252.

yaptığı ortaya çıkınca olayın gerçekliği anlaşıldı. Padişahın Naum'un Tiyatrosuna gittiği zaman orada hazır bulunan vekilleri oyun arasında çağırıp sohbet ettiği bir sırada maliye nazırına sıra geldiğinde Padişah, yapılacak binalar için biraz akçenin lazım olduğunu ifade etti. Akçenin tedarik edilmesi için emir verdi. Şirvanizade Paşa bu durumdan istifade edip bildiklerini anlattı. Bu olay üzerine yaptığı hizmetin karşılığı olarak Dâhiliye nezareti'ne memur olarak alınan Şirvanizade Rüştü Paşa ödüllendirilmiş ve kendisine Babiâli'de yeni bir daire yapılmış. Ziya Paşa'nın en çok rahatsızlık duyduğu konuların başında devlet adamlarının zaten doğru yapmakla yükümlü oldukları işleri yaparken bunun bir başarıymış gibi gereksiz yere ödüllendirilerek devlet hazinesinden bu kişilere bütçe ayrılıp mevki sahibi olmaları gelmektedir.²²

Maliye hazinesinin durumu iyi değildi. Senelik yüzde 11 faiz vererek ve üç ayda ödenmek üzere ve eğer ödenmez ise zamanı geçen her ay dörtte bir verilmek üzere Galata sarraflarından 500.000 Osmanlı lirası borç alındı. Ziya Paşa, şimdiye kadar herkesin borçlarla ilgili kafasına göre davrandığını ancak şimdi Hürriyet Gazetesi Babiâli'nin bütün sırlarını ortaya döktüğü için işlerin artık gizli kalmadığını belirtiyor. Ziya Paşa, Hürriyet Gazetesi aracılığı ile, yapılan yolsuzlukların takipçisi olacaklarını belirterek gözdağı vermektedir.²³

Girit ve Yunan tarafından gelen musibetler ile devlet askerin ihtiyaçlarını gidermek için yeni borçlar yapmıştır. Ziya Paşa'nın değerlendirmesine ve elindeki verilere göre 15 seneden beri Babiâli borçsuz yaşayamaz hale gelmiş borç ile açtığı bir çukuru diğer borçla kapatmaya çalışmıştır. Gelir ve gider dengesizliği sebebiyle bütçe açığı büyüyor, günden güne devletin hali ve itibarı düşüyordu. Üstelik borca karşılık gösterilen gelirin idaresini ecnebler eline aldığı, Tuna, Edirne ve Selanik vergileri ve Anadolu vergileri gibi önemli gelir kaynakları elden gittiği için sonraki senelerde ihtiyaç duyulacak borçların çok az bir kısmı ödenebilecekti. Ziya Paşa hazinenin verdiği açığı kanıtlamak için Suavi'nin gazeteye gönderdiği bir mektubu örnek vererek bu mektup üzerinden durumu değerlendiriyor. Suavi'nin maliyenin açığı ile ilgili verdiği bilgilere göre maliyede bunca önlemler ve idarenin değişim ve yenilik adıyla aldığı tedbirlere rağmen 761.879 kese bütçe açığı ortaya çıkmıştır. Bu durum maliye nazırının inkâr edemeyeceği bir açıktır. Ziya Paşa bu verilere dayanarak yapılan masrafları ve gelirleri kıyaslayarak aradaki açığı gösterir. 1869 senesinde toplanan aşarın 65 bin kese kadar bütçe müsveddesinin bir sayfasında gösterilmiş diğer sayfasında ise artış olduğu için bu durum normal değerlendirilmemiştir. Sadrazam bu artışı bu sene bütün kanunlara aykırı olarak memurların iltizam almasına ruhsat vermiş olduğundan "*memurlar rençperleri soyar, biz de onları soyarız*" diyorlar. Bu iki kalem gerçek olsa bile masraflar hesap edildiğinde geriye 761.879 kese açık kalır. Gelir ve giderdeki dengesizlik ortadadır.²⁴

Ziya Paşa, millet adına yapılan ve halkın sırtına yüklenen bu borçlardan oldukça rahatsızlık duymaktadır. Ziya Paşa'ya göre, devlet görevlileri devlet ve millet adına borç yapmakta ve devlet hazinesini yağma ettirmektedirler. Halka istedikleri kadar vergi yüklüyorlardı. İstedikleri kişileri istedikleri görevlere getirip istemediklerini görevden alıyorlardı. Rusya çarının kendi mülkünde yapacağı türden keyfi şeylerin hepsi Devlet-i Aliyye'de de uygulanıyordu. Ne padişah ne de başka biri kendilerinden hesap sorabiliyordu. Mesela Babiâli paraya sıkışıp Avrupa'dan yeni bir borç almaya karar verdiğinde kimse ağzını açıp hesap sormuyordu. Son 15 sene içinde hazinenin borcu yüz milyonu geçmişti. Devletin gelirlerinin yarısı borçların faizine gidiyordu. Ziya Paşa, eğer böyle giderse devletin iflas edeceğini ifade ediyor. Hazinenin itibarını ayaklar altına alıp koca ticaret bakanı Avrupa'da

²² Hürriyet, (24 Zilkade 1285/8 Mart 1869), Sayı 37, s.274-280.

²³ Hürriyet, (24 Zilkade 1285/8 Mart 1869), Sayı 37, s.280-282.

²⁴ Hürriyet, (17 Ramazan 1286/20 Aralık 1869), Sayı 78, s. 173-174.

kapı kapı dolaşıp borç dileniyordu ve buna rağmen Girit fatihi gibi algılanıyordu. Millet de ihtiyaçlarını karşılayamaz durumdaydı. Eskiden padişah elinde yetkileri ile İslam hukukunu uygulamak ile görevliydi. Yanlış bir uygulama yaparsa ulemayı karşısında bulurdu. Ancak artık böyle bir kontrol mekanizması yoktur. Bunun sebebi bütün yetkilerin bakanların elinde olmasıdır. Devlet adamlarının keyfi uygulamaları sebebi ile nerden ne kadar borç yaptığı belirsizliğini korumaktadır.²⁵

Mesela bu kontrolsüzlük durumuna en güzel örnek, Fransa'nın Bordeaux şehrinde üretilen gemiler İstanbul'da istenen paradan dört yüz bin frank fazlasına yapıldı. İkinci bir pazarlık yapılırken öncekilerin istedikleri miktar unutuldu. Paralar nerde ve nasıl harcanmakta, milletin paraları nereye gitmekte kimse bilmediği için hesap sorulamıyordu.²⁶

Hürriyet Gazetesi 42. sayısında, Terakki Gazetesi'nin 103. sayısında yer alan Avrupa hükümdarlarının senelik bütçesine ait tabloyu yayınlamıştır. Ziya Paşa, Hürriyet'te bu tabloya bakarak Osmanlı bütçesini kıyaslamaktadır. Hürriyet'in yazdığına göre bizim devletimiz, Avrupa devleti gibi ve padişahımız da Avrupa hükümdarı gibi değerlendirilirken onların bütçesinde senelik 30 milyon frank var iken bizim hazinemiz boştu. Hazinesi bizden çok iyi olan Amerikan başkanı bizim sadrazamımızın yarısından az maaş almaktaydı.²⁷ Ziya Paşa'yı en çok rahatsız eden durumlardan biri devlet adamlarının rüşvet alarak ve kanunsuz işlerle uğraşıp aşırı zenginleşmesidir. İstanbul'dan gazeteye gelen bir mektupta bahsedildiğine göre Fuat Paşa'nın ailesine 25.000 kuruş maaş verildiği ile ilgili gazetelerde bir yazı çıkmış ancak sonra düzeltilmiştir. Fuat Paşa'nın iflas ederek birkaç milyon lirasını kaybettiği bilindiği için ailesine bıraktığı bu para herkesin tuhafına gitmiştir. Ziya Paşa, Ali ve Fuat Paşa'nın kaynağı belirsiz mal varlıkları ile ilgili eleştirilerini çekinmeden ifade etmektedir. Özellikle Ali Paşa'nın hazinenin durumu bu kadar kötü iken devlet üzerinden makamını kullanarak edindiği malları şüphe çekici bulur. Ali Paşa en çok eleştiriyi Mısır meselesindeki davranışı ve Hidiv İsmail Paşa'dan aldığı düşünülen rüşvet ile almıştır. Bu durum sadece Ali ve Fuat Paşalar için geçerli bir durum değildir. Halk yiyecek ekmek bulamazken devlet adamlarının olağan üstü zenginleşerek halka ait olması gereken gelire el koyup kendi menfaatleri için kullanması rahatsızlık verici boyutlara ulaşmıştır.²⁸

Terakki Gazetesi'nin 114 numaralı sayısında *Mecmua-i Havadis* Gazetesi'nden aktarılan maliyenin ıslahı ile ilgili bir bölüm vardır. Bu bölümle ilgili Hürriyet Gazetesi'nde Ziya Paşa bu yazıyı şu şekilde değerlendiriyor. Avrupa ile olan ilişkilerimiz sürekli bir borç almak ve ödemek olarak devam ederse devlette bir akçe bile kalmayacaktır. Avrupa ile yapılan ticarete kar edilmiş gibi görünse de kazanılmış gibi görünen para borçların faizlerine bile yetmez. Memleketeyn, Sırbistan ve Karadağ, Cidde, Şam ve Girit meseleleri yüzünden on beş on altı sene içinde devlet gelirleri buralara harcandı. Daha sonra iki milyar borç altına girip gelirlerin yarısı faiz ve anaparaya verilmiştir. Burada gelir ve giderdeki dengesizlikler sürekli alınan borçlar ve bu borçların ihtiyaç kısımlarında kullanılmaması üstüne devletin çeşitli musibetlerle uğraşması devleti daha zayıf duruma düşürmüştür.²⁹

Yine Terakki Gazetesi'nin 264. sayısında yayınlanan bir bölümü Hürriyet Gazetesi'nde değerlendiren Ziya Paşa, ecnebilerin idari ve mali konuların denetlenmesi için kendi aralarında kurdukları kontrol sistemini örnek vermiştir. Eskici Kasbar adında bir adamın bütün parasını üç evladının tahsili için kullandığını anlatır. Hıristiyan tebaasından birçok kişinin

²⁵ Hürriyet, (22 Cemaziyelahir 1286/27 Eylül 1869), Sayı 66, s.114-115.

²⁶ Hürriyet, (26 Recep 1286/1 Kasım 1869), Sayı 71, s.144-145.

²⁷ Hürriyet, (29 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869), Sayı 42, s.324-327.

²⁸ Hürriyet, (1 Zilhicce 1285/15 Mart 1869), Sayı 38, s.283-284.

²⁹ Hürriyet, (21 Muharrem 1286/3 Mayıs 1869), Sayı 45, s.350-354.

evladı babalarının gösterdiği fedakârlıkları ile millet mekteplerinde ve Avrupa’da eğitim alırlardı. Bu millet mekteplerinde meclislerine memur, nazır veya müdür olarak yetişirlerdi. Nazır ve müdürlerden birinin olumsuz bir hareketi görülürse görevinden alınır. Eğer hocaların içinde liyakatsiz olanlar varsa değiştirilirdi. Bundan dolayı Eskici Kasbar ve onun gibi kişiler okulları için verdikleri paranın nereye harcandığını bilirdiler. Bizde işler böyle ilerlemiyordu. Bizde ne zaman bir yardım ortaya çıksa hemen vekillerin etrafındaki birtakım aç kişiler her işe parmak sokarlar sonra toplanan paranın nereye gittiği bilinmezdi. Mesela, bir zaman kaimeler kaldırılacak denilerek maaşlardan vergiler kesildi. Martta tedavüle çıkarılacak olan kaimeler hile ile dağıtılıp bedeli nakit olarak toplandı. Sonra bu paraların nereye gittiği anlaşılmadı. Kaldırımların tamiri için Müslümanlardan beygir ve arabası olanlardan vergi alınır. Bu kaldırımların tamiri amacıyla alınan vergiler amacına uygun kullanılmadığı için halk çamurlar içinde kalırdı. İşte bu sebeplerden dolayı hükümetin halkın gözünde itibarı kalmadı. Terakki gibi bin tane gazetede sayfalar dolusu yazılar yazılsa bile artık kimse kulak asmıyor ve yardım kuruluşlarına yardım etmiyordu. Yardım adı altında toplanan paralar belli kişilerin cebine girdiği için halk artık hayır bile yapmak istememekteydi.³⁰

Yeni Osmanlılar’dan bir kişi tarafından Hürriyet’e gönderilen bir yazıda Müslüman esnafın düştüğü durum gözler önüne serilmektedir. Burada esnafın düştüğü kötü durum ve el yordamı ile geçinen halkın yaşadığı problemler anlatılır. Avrupa karşısında esnaf içine düştüğü zor durum sebebi ile esnafılığı bırakarak para kazanacakları farklı işlere yöneldiler. Her milletin kendine ait kuralları ve usulleri vardır. Mesela Fransa, İngiltere ve Almanya halkından el emeğiyle geçinen milyonlarca sanat sahibinin yaptığı ürünler fabrikalarda çarklar aracılığıyla işletilmeye başlandı. Bu yüzden halk her sene Amerika’ya ve farklı ülkelere göç etmeye mecbur kaldı. Osmanlı Devleti’nin bir zamanlar durumu iyiydi, diğer devletlerin ve milletlerin yardımına ihtiyacı yoktu. Osmanlı halkı çetari, şayak, aba ve sof giyiyordu. Ne zaman ki Avrupa’yı taklit etmeye başladı o zaman durum değişti. Millet entari, cübbe, şalvar ve yemeni giymeyi bıraktı. Setre ve kundura giymeye başladı. Bu yüzden terzi, kumaşçı ve diğer esnaf memur olmak için yollar aramaya başladılar. Üretim durdu, esnafın çocukları memur olsun diye hazır maaş veren kalemlere soktular. Müslüman birçok tüccar gemilerinde Osmanlı bayrağı dalgalandırıp ticaret yapardı. Özellikle Karadeniz sahillerinde ve Akdeniz adalarında bulunan ahalinin çoğu İstanbul’a ve yabancı ülkelere ticaret yaparlardı. Bunlar zamanla parasızlıktan iş yapamaz hale geldi. Osmanlı çarşılarında ve Galata’da esnaf artık yok olmaya başladı. Osmanlı ticareti Avrupalıların eline geçti. Osmanlı ticaretinin yabancıların eline geçmesi ile duyulan üzüntü verici durumdur. Osmanlı esnafının Avrupa’nın gerisinde kalması sebebi ile rekabet edememesi endişe vericidir.³¹ Ziya Paşa, yerli tüccarın ticaretini ortadan kaldırmak için ortaya çıkan sebeplerin Ticaret Nezareti’nin yolsuzluklarından kaynaklandığını belirtiyordu. Ticaret Nezareti, ticaret nizamı ve ticaret mahkemeleri yok iken yerli tüccar vardı. Ticarete bazı suiistimaller ortaya çıktı. Nezaret mahkemelerinin ve nizamlarının hepsinden ecnebiler faydalanmaya başladı. Mali alanda yapılan yanlış uygulamalar yüzünden devlet artık kendisinin bile düzeltmeyeceği bir yola girdi. Ecnebinin yerli halk karşısında sürekli aldığı ayrıcalıklar, ticarete yapılan yanlışlar ve bu hataların devlet eliyle yapılıyor olması devleti geri dönülmez bir noktaya getirdi.³²

Tanzimat döneminde devletin mülki ve askeri idaresinde büyük değişiklikler yapıldı. Tanzimat birçok yerde asker gücü kullanılarak kabul ettirilmişti. Bu yüzden silâh altında asker bulundurulması önemli bir konuydu. İki yüz bin asker idare edecek kadar silah ve teçhizat ve gemiler oluşturuldu. Osmanlı Devleti, Kırım savaşı, iki defa Karadağ ve iki defa Cebel-i

³⁰ Hürriyet, (10 Ramazan 1286/13 Aralık 1869), Sayı 77, s. 167-168

³¹ Hürriyet, (20 Muharrem 1286/3 Mayıs 1869), Sayı 45, s.354

³²Hürriyet, (12 Safer 1286/24 Mayıs 1869), Sayı 48, s.377-378.

Lübnan belası ile uğraştı. Cidde ve Şam'a çok fazla tazminat verildi. Seneler içinde savaş ihtimali düşünülerek birçok asker silâh altında bulunduruldu. Bunlardan başka saray hazinesi ve Mıgırdıç'teki yağmalar ve kaimenin zararlı etkisi hazineye çok zarar verdi. Devlet otoritesinin zayıflaması ile büyük hırsızlar ortaya çıkmış ve bunlara göz yumulmuştur. Girit vakası, Karadağ ve Suriye'de yapılan masraflar devlete büyük yük oldu. Tüfeklere, gemilere çok paralar harcandı. Devlet gelirlerinin doğru yerlere kullanılmaması üstelik çıkan isyanlarla uğraşması hem maddi hem manevi olarak devleti ve halkı çok fazla yıpratmıştır.³³

Devlet hazinesini kontrol altında tutmanın bir yolu bütçe yapmaktır. Ziya Paşa'ya göre bütçe yapmanın iki faydası vardır; biri hükümet ve ümmete hizmet biri de halkın faydasına olan kısımındır. Hükümete ait olan faydası iki türlüdür: ilki devletin bir sene içindeki ihtiyacını giderebileceği geliri görmesi harcamalarının nasıl yapacağını bilmesine yardımcı olmasıdır. İkincisi hazinenin halini halka duyurmakla devletin itibarı korunmasıdır. Ümmete hizmeti ise halkı boş yere para vermektен ve bütçeyi israftan kurtarmaktır. Devletin bütçeleri düzensiz yapılmış olduğu için eğer gerçekten hazinede düzenli bir kayıt tutulmuş ve tahminler de ona uymuş olsaydı bütçe açıkları olmazdı. Bu durumda hazine masrafını bilmek şöyle dursun 4-5 sene önce yaptığı mühim bir hesabı bile bilmeyerek veya bütçeyi iş görmek ve doğru söylemek için değil aldatmak için yaptığını gösterir. Tedbir olarak ecnebilerin ithalat gümrükleri arttırıldı. Tuz ile tütün tekeli uygulanmaya başlandı. Bu vergi ve tekel icadı ticaret ve sanayi ilerlemesi olarak değerlendirilemez. Devletin ve halkın gelirlerinin bir milyon keseden fazla olduğu tahmin edilen vergilerden en azından beşte birinin mültezimler elinde çürüdüğü herkesin bildiği bir gerçektir. Silahların borçlarına gelince; iki katına senet vererek yüksek faizlerle para alınır. Alacakların ertelenmesine hazinenin gücü yetmez ise yeni bir borç alınır ve bunu ödemekten devlet aciz kalırsa Tunus'ta olduğu gibi ecnebilerin müdahalesi ile yeni bir borç bulma geleneği devam ederdi.³⁴

Devlet-i Aliyye'nin borçları ile ilgili bilinen üç defter olduğu ifade edilmektedir. Birisi bir Almanya gazetesinin Osmanlı Bankası'ndan aldığı ifade ederek yayınladığı defterdir. Buna dayanarak Hürriyet'in 10. sayısında bazı hesaplar aktarılmıştır. İkincisi Fransa bankasından çıkan bir özettir ki o da Hürriyet'in 22. sayısında yer almıştır. Üçüncüsü maliyeden çıkarak Hürriyet Gazetesi'nin eline geçen bir diğer özettir. Bunların üçü de birbirinden farklıdır ve rakamlar birbirini tutmaz. Yani borçların hangi devlete olduğu ve miktarı ile ilgili bilgiler karışıktır. Devletin içine düştüğü bu durumdan kurtulmak için borcu borçla ödeyerek çare bulmaya çalışmıştır. Hazinedeki gerilemenin en baştaki sebebi duyun-ı hariciye (dış borçlar) belası olarak vurgulanmıştır. Aslında Maliye Nezareti bu durumun tehlikelerinin nelere sebep olacağını görüyordu. Devletin bir buçuk milyon keseyi geçen borcu ödeyecek parayı nasıl ve nereden bulacağı merak konusu olmuştur.³⁵

Ziya Paşa, İstanbul'un durumuna dışarıdan bir adam baktığında iki farklı tablo ile karşılaşacağını ifade etmektedir. Tablonun bir kısmında maliyenin kötülüğünden dolayı çaresiz insanların feryat ve iniltisi görülmektedir. Ziya Paşa bu görüntüyü daha yeni cenaze çıkmış bir matemhaneye benzemektedir. Tablonun diğer kısmında işini yoluna koyanların neşe içinde eğlenip dans ettikleri bir görüntü çizmektedir. Ama bu tablonun asıl gerçeği halkın acınası durumudur. Esnafın durumu gittikçe kötüleşiyordu. Bir zamandan beri terzilerin maaşları ödenemediği için terziler isteklerini elçilikler aracılığıyla Babiâli'ye iletirlerdi. Terzilerin durumu için bile bir politika meselesi gibi yazışmalar yapılırdı. Öyle bir hale gelindi ki Galata sarraflarından Mösyö Lisasko ve Tubi'den üç ay içinde ödenmek ve yüzde on sekiz faiz

³³ Hürriyet, (22 Cemaziyevvel 1286/30 Ağustos 1869), Sayı 62, s.91.

³⁴ Hürriyet, (22 Cemaziyevvel 1286/30 Ağustos 1869), Sayı 62, s.91.

³⁵ Hürriyet, (22 Cemaziyevvel 1286/30 Ağustos 1869), Sayı 62, s.92.

verilmek üzere güç bela üç yüz bin liralık bir borç alındı.³⁶

Devlet hazinesindeki paralar o kadar gereksiz amaçlar için kullanılıyordu ki buna örnek olarak, İstanbul'a ziyarete gelen Fransa İmparatoriçesi'nin gönlü olsun diye başka ihtiyaçlar için ayrılan dört yüz bin keseden fazla para belki tiyatroya gider düşüncesi ile tiyatrocunun Naum'a seksen bin lira bağış yapılması verilebilir. İmparatoriçe çok dindar olduğu için Beyoğlu'nda hazırlanan kiliseye gitmesi zahmet olur diye Beylerbeyi Sarayı'nın içine hususi olarak yaptırılan kiliseye yüz bin altın harcama yapılmıştır. Yapılan bunca israf ve boşuna harcamadan başka devletin devam eden önemli siyasi konuları vardı. Osmanlı maliyesini kötü etkileyen siyasi meselelerinden biri olan Mısır meselesi gittikçe zora giriyordu. Mısır'dan telgraflarla gelen bazı yazılarda şöyle bir ibare görülür. *"Ne tuhaftır ki, Babîâli Mısır idaresinde isnad-ı sefahet edip muvazene-i maliyesini tetkik etmek istiyor. Mısır hazinesi memurun maaşlarını vakti zamanında ödeyerek bir gün bile ertelemiyor."* Bu yazıyı Babîâli görünce valinin görevden alınmasını istemiştir. Bu arada Mısır idaresine otuz beş milyon frank bir borç antlaşması daha yapılmıştı. Mısır bazı konularda Osmanlı Devleti'nden bağımsız, Avrupa'nın koruması altındaymış gibi hareket ediyordu. Fransa ve İngiltere'nin Mısır valisini devletten habersiz yaptığı bu borç antlaşması sebebi ile bu kadar sahiplenmesi Babîâli'nin aklına gelmedi. Ziya Paşa'nın anlattığı kadarı ile; *"Tabii zamanında Mısır valisinden sandık dolusu altınları alıp kadife sandalye üzerinde Mısır'a ayrıcalıklar veren Ali Paşa hazretlerine her şey kolay geliyordu."*³⁷

Devlet, hazinede yeterli para bulunmadığı için memurlara ödemesi gereken maaşları zamanında ödemek konusunda da sıkıntı yaşıyordu. Saray-ı Hümayun memurlarının ve Enderun'daki kişilerin maaşları on dokuz ayı geçmesine rağmen ödenemedi. Şehzadelere yapılan ödemeler bunlardan ayrı olmasına rağmen onların yirmi dokuz aylık maaşları bile ödenememişti.³⁸

Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin maliyesini ağır bir yaralıya benzetmektedir. Vücudu bıçak ve süngü yaralarıyla kalbura dönmüş bir yaralının hangi yaradan öleceği nasıl bilinmiyorsa devleti de bu yaralardan hangisinin öldüreceği de bilinmiyordu. Osmanlı Devleti, eğer böyle giderse sonu iyi görünmüyordu ama kendine musallat olan hastalıkların hangisinin tesiriyle can vereceği merak edilmektedir. Devlete musallat olan hastalıklardan her biri can verdirecek derecede önemlidir. Ziya Paşa'nın düşüncesine göre ki konuyu bilen vatanseverlerin çoğunun düşüncesi de aynı yöndedir galiba devlet, maliyesinin kötü oluşu sebebiyle bitecektir. Osmanlı Devleti 15 sene içinde gelirinin 7-8 katı borç altına girip gelirinin yarısını onların faizini vermeye mecbur kaldı. Devletin gelir idaresi ecnebinin eline geçti. Geliri ecnebinlere teslim edilen, seneden seneye artan bu borçların azalması şöyle dursun halkı aldatmak için resmen uydurulmuş bilanço defterleri hazırlanıp maliyenin durumu ve devletin maliyesinin düzgün olduğu resmî gazetelerde ilan edildi. Alınan borçların bir kısmı devlete yapılmış olan sülükleri doyurmaya harcandı. Birçoğu da sarraf ve tefeciye ziyafet olduktan sonra elde kalan akçe de gereksiz yerlere harcandı. Bütçeyi oluşturmak için sadrazam ile dâhiliye ve maliye nazırları ve Kamil ve Fazıl Paşalardan oluşan bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyonun ortaya çıkardığı çürük gelirlerin toplamı 3 milyon keseye denk geliyordu. Bu paranın 1.750.000 kesesi içişleri ve dışişlerinin faizine gittiği ve geriye 250.000 kese kaldığı halde 1 milyon kese gelir ele geçtiği halde ve maliyenin senelik bütçesinde yine 800.000 kese kadar açık kaldığı anlaşıldı. Yalan dolanlarla dolu olan bu bütçe sadece göstermeliktir. Yapılan vurgunun haddi hesabı yoktur. Mesela yakın zamanda Fransa fabrikalarına her biri 805 bin liraya 8 adet zırhlı top

³⁶ Hürriyet, (19 Recep 1286/18 Ekim 1869), Sayı 70, s.138-139.

³⁷ Hürriyet, (19 Recep 1286/18 Ekim 1869), Sayı 70, s.139.

³⁸ Hürriyet, (18 Şaban 1286/22 Kasım 1869), Sayı 74, s.155-158.

sipariş edildi. Bunların bir tanesi 5.500 liraya İngilizler tarafından yapılacaktı. Ancak işin tuhafı 800.000 kese açık ortaya çıktı bu açıktan sonra Padişah “*Vallahi ben bunu bilmezdim neden önce söylemediniz*” diyerek ellerini gökyüzüne kaldırıp maliye nazırına darıldı. Ziya Paşa, Hürriyet’in amacının Padişahı aldatmak için yapılan bütün bu sahte çalışmaları göstermek ve halka doğruları anlatmak olduğunu vurgulamaktadır. Ziya Paşa Hürriyet’in son 8 sayısına kadar Abdülaziz’e pek yüklenmedi olan bitenin faturasını ise Babiâli’ye kesti. Ancak 92. sayıdan itibaren bir tavır değişikliğine giderek Abdülaziz’e yönelik eleştirileri gazetede yer almaktadır.³⁹

Abdülaziz tahta çıktığından beri borçların çoğalması ile ilgili; “*Bu borçları Sultan Abdülaziz’in cebine mi girdi ki ona bağlansın.*” Ve *İnkılab Gazetesi*’nin şu “*Padişah kaplarını dolduruyor, sonra da bu kabı tutanlara yani vükelaya parmaklarını yalıyor*” sözünü Ziya Paşa pek insafli bulmamaktadır. Çünkü bu kabı dolduran ile parmak yalayan arasındaki fark arasında ilgi bulunmazdı. Padişahın Paris ve Londra bankalarında parası yatmıyordu ama Fuat Paşa, Ali Paşa ve diğer devlet adamlarının paraları bu bankalarda bulunuyordu. Borçları yapan kimlerdir, bir kere burası düşünülmeliydi. “*İstikrarsız bu devlet yaşayamaz*” kuralını rahmetli Fuat Paşa icat etti. Her borçta dostlarıyla beraber komisyonlara parmak soktu. Ali Paşa da onunla ortaktı ve onun vefatından sonra edilen iki borç sadece Ali Paşa tarafından yapıldı. Borçların artmasını yalnız Padişaha yüklemek adaletli olmamalıydı. Ziya Paşa, borçların Padişahın cebine girmediğini belirtiyor; ancak Abdülaziz’in otoritesini koymadığı için bu insanları fırsat bularak ceplerini doldurmasından dolayı Padişahı suçlu görüyordu.⁴⁰

Ziya Paşa’nın borçlar ile ilgili doksan birinci sayıda kaleme aldığı yazısında ise Abdülaziz’e karşı gösterdiği tavır değişikliği daha net görülmektedir. Ziya Paşa “*Ya bu saltanat bu gösterişe, bu sefahat, bu masraf, bu eski borçların faizleri, bu zırhlı gemilerin akçeler, bu yapılacak sünnet cemiyeti, bu hediyeler, bu armağanlar ne ile olacak? Bunlara devletin geliri yetişir mi? Ya geçen defa alınan on iki milyon lira arada saklanıyorsa bu masrafa dayanılır mı? Ya padişahlar bir gün kendilerini sorumlu tutmaktan korkmazlar mı? Hükümet ne yaparsa yapsın padişahın iradesini kullanarak yaptığı için bir gün işler kötüye gittiğinde bu iş kötü ise siz niçin emrettiniz?*” diye belirterek düşüncelerine şu şekilde devam etmektedir. Padişah borçlardan dolayı kendilerine bir soru sormak istese yapılan sarayları ve zırhlı gemileri ortaya atarlar. Büyük vükela hazretleri her istediğini yaparak ne Avrupa’dan utanır ne milletten utanır ne de padişahın utanırlar. Ziya Paşa “*Evet aç gözlüler var iken dolandırıcılar aç kalmaz.*” diyerek alınan borçlar ve bu paraların amacına uygun kullanılmaması ile ilgili düşüncelerini her fırsatta belirtiyordu. Ziya Paşa borçlar ile ilgili borçların faturasını Babiâli’ye ve çoğunlukla Ali ve Fuat paşalara kesiyordu. Daha önce eleştirmekten çekindiği Abdülaziz’i de her şeyden bu kadar habersiz olduğu için suçlamaktaydı.⁴¹

Terakki’nin 114. sayısında maliyenin ıslahına dair bir bölüm yer almıştır. Bu bölüm ile ilgili Ziya Paşa Hürriyet Gazetesi’nde bazı değerlendirmeler yapmıştır. Söylendiğine göre yazı Divan-ı Ahkâm üyelerinden Vartan Bey tarafından yazılmıştı. Vartan Bey⁴² maliyenin

³⁹ Hürriyet, (Gurre-i Muharrem 1287), Sayı 89, s.219-221.

⁴⁰ Hürriyet, (5 Safer 1287), Sayı 94, s.241.

⁴¹ Hürriyet, (15 Muharrem 1287), Sayı 91, s. 226-227.

⁴² Vartan Paşa olarak da anılan Hovsep Vartanyan, İstanbul doğumlu, gazeteci, yazar, çevirmen, devlet adamı. Tietze, Ermenice kaynaklardan hareketle doğum tarihini 28 Mart 1813 olarak verir. 28 Mart 1879’da İstanbul’da vefat etmiştir. 1837’de Bahriye’de tercümanlığa başlamış, baş tercümanlığa yükselmiştir. Hovsep Vartanyan, Ermeni Katolik cemaati içerisinde çeşitli görevler yürütmüştür. 1846’da Mıgırdiç Beşiktaşlıyan’ın kuruculuğunu üstlendiği, Osmanlı’daki dini inançlara vurgu yapan millet anlayışından farklı yeni ve sekülerleşmiş bir ulusal birlik idealini savunan Hamazkyats Cemiyeti’nin kurucu üyeleri arasında yer almış, 1851 yılında Ermeni Katolik Patrikhanesi’nin yönetim kurulu üyesi olmuştur. 1856’da Encümen-i Dâniş harici azalığı görevinde bulunan

ıslahı ile ilgili yapılan bütün çalışmaların faydasızlığından bahsederek bunun sebeplerini bulmak gerektiğini ifade ediyordu. Devletin her sene Avrupa'ya ödediği milyonlarca kuruş sebebi ile böyle devam ederse hazineye bir akçe bile kalmayacağını belirtiyordu. Borçlar için ödenen milyonlarca faiz vardı. Bu borçların komisyonlarını ve her bir borç antlaşmasında ortaya çıkan zararlardan kimse bahsetmemekteydi. Memleketeyn, Sırbistan, Karadağ, Cidde, Şam ve Girit meseleleri 15-16 sene içinde devlet gelirlerini yedikten sonra 2 milyar borç altına girip gelirlerin yarısı faiz ve anaparadan verilmişti. Maliyenin ıslahı ile ilgili akla hesaba gelmez birçok tedbir düşünülmüş ise de hiçbir tedbirin tamamıyla alınmadığı ortadadır. Devletin her iki ayağı sakatlanmış durumdadır. Ama sadece ayaklar değil, kolu kanadı kırılmış, kafası yarılmış, gözü çıkmış, velhasıl vücudunda sağlam bir yer kalmamıştır. Avrupa'ya üstüne para verildiği için hazine bomboştur. Çekilen zorluklar ile bu borç silsilesini maliye hazinesi için mutfak gibi görünen iflas çukurundan nasıl kurtarıp selamete çıkılacağı belirsizdir. Sarayda en küçük memurlara varıncaya kadar gelirin beşte bire yakınını İstanbul ziyan ediyordu. Telef edenler ise mülke maddi bir servet katmıyordu. Yirmi seneden beri Anadolu'da bunca köy bunca yer harap oldu, bunca kasaba köy haline geldi, tarlayı ekip biçenler eksildi. Onların elinde olan sermaye İstanbul'un elinde heba olup gitti. Anadolu'da nice yüz binlerce biçare pislik üzerinde yatmaktadır. Sağlam çürük, 3 milyon kese gelirin olduğu bir memleket vekillerden birine yalnız aylık olarak senede 300.000 kese verince, ithalat ve ihracatın dengesi aranmıyordu.⁴³ Ziya Paşa, ticaretin içler acısı durumunu halkın çaresizliğini ve devletin en büyük problemlerinden biri olan işin ehline verilmemesinden kaynaklı problemlerin çığ gibi büyüdüğünü gelir ve gider dengesizliklerinin önünün alınamamasının en büyük problemlerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴

Terakki Gazetesi'nde yer alan bir yazıda maliye ile ilgili düzenlemelerin ve Avrupa'dan gelen memurların aldıkları maaşlar ve maliyenin düzeltilmesi için yaptıkları çalışmalarla ilgili bilgiler verilmektedir. Ziya Paşa, Terakki'nin yazdığı yazıya cevap olarak kendi fikirlerini ortaya koymaktadır. Terakki Gazetesi'nin vergi hakkında yazdığı bölümde maliye ile ilgili düzenlemenin ve bunun tesisi için iktidarın bu göreve kimseyi layık görmediği ve bunun için banka memurları gibi Avrupa'dan maliye memurları getirmeyi ihtiyaç olarak gösterdiği anlatılıyor. Onun ilaç olarak gösterdiği bu çözüm derde deva olmayacağı örnekleriyle ortadaydı. Ziya Paşa, *“Terakki şunu bilmelidir ki bu ilaç on sene önce yapıldı, yani devletçe resmen Avusturya'dan, Fransa'dan, İngiltere'den maliye uzmanları getirildi, her birine on bin kuruş maaş verildi. Hatta Avusturya'dan gelen kişi bundan 2,5 sene önce gelinceye kadar Beyoğlu'nda oturup aylık 100 altın maaşını alırdı. Bunlar geldiğinde hazine meclisinde memur oldular. Birkaç ay boyunca kendilerine gönderilen maddelerle uğraştılar. Sonunda meclis altta yayınlanan mazbatayı onayladı kapıya takdim etti. Bu durum meclis başkanı olan Rüştü Paşa'nın sadaret için hile yapmasına sebep oldu, buna önem bile verilmedi. Meclis dağıldı gitti. Ondan sonra birinci divan muhasebatında Ahmet Vefik Efendi başkanlığında olmak üzere tekrar kuruldu. Bu adı geçen Avrupalı kişiler ve maliye memurlarından oluşan bir komisyon oluşturuldu. Onların hazırladığı mazbata devlete verildi. Bu adı geçen divanın üyeleri sebepsiz ve istifasız görevden alınmayacak gibi bazı kanunlar meclise sunuldu ise de kanunların hükmü kalmadı. O zaman da idare bu idare idi.”* Ziya Paşa devletin maliyesinin bozulmasını sadece düzensizliğe değil içinden eksik olmayan ellere bağlamaktadır. Eğer gerçekten lazım ise Avrupa'dan adam getirilebilir ve onlardan faydalanılır ama devlet parayı veriyor, nereye

Vartanyan'a, 1858 yılı başında “Paşa” rütbesi verilmiştir. 1860'da askeriyeden ayrılarak mülki görevlerde bulunmuş “Bey” unvanını almıştır. 1868 veya 1869'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyesi olarak atanmıştır. 1872'de kullanılagelen takvimleri birleştirerek yeni bir takvim oluşturmayı amaçlayan ve başkanlığını Cevdet Paşa'nın yürüttüğü komisyona üye seçilmiştir. Evrim Ulusan Öztürkmen, Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa), Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yeni Edebiyat / 19. Yüzyıl / Anadolu-Osmanlı-Türkiye, Ankara 2024.

⁴³ Hürriyet, (21 Muharrem 1286/3 Mayıs 1869), Sayı 45, s.350.

⁴⁴ Hürriyet, (1 Zilhicce 1285/15 Mart 1869), Sayı 38, s.283-289.

harcandığını kimse bilmiyordu. Sonunda devletin işi vekil harç elinde kalmış mirasyedi dairesine benzeyip gidiyordu. Osmanlı Devleti'nin maliye ve bütçeden anlayan devlet adamları dururken bunlara iş verilmediği gibi Avrupa'dan adam getirmek sorunları çözmek yerine işleri daha da içinden çıkılmaz hale getiriyordu.⁴⁵

İstanbul'dan gelen farklı bir mektupta ise İran Şahı şehitlikleri ziyaret etmek için Bağdat'a geliyor, buradan kendisine hediyeler ve yardımcıları gönderiliyordu. Gönderilen hediyelerin tutarı ve mihmandarların maaşları için ilk etapta 120 bin lira kadar borç yapılacaktı. Bağdat valisi Mithat Paşa'nın Şatt nehrinde kullanılmak üzere Avrupa'da yaptırmış olduğu Babil ismindeki vapur buraya gönderilmişti. Bu eşyayı adı geçen vapur Süveyş Kanalı yoluyla Bağdat'a götürüyordu. Artık Bağdat'ta ne kadar masraf yapılacak orası da bilinmiyor. Ziya Paşa burada dikkat edilecek meseleyi şöyle özetlemektedir: Buradaki vahşi aşiretler Bağdat'ta isyan ettiklerinde Mithat Paşa askeri kuvvet ile isyanın bastırılması için görevlendirildi. İstanbul'daki İran elçiliği Babiâli'yi resmen protesto etti ve büyük devletlerin de desteğini aldı. Hatta burada Rusya'nın parmağının bile olduğu anlaşılmıştı. Mesele henüz çözüme ulaşmamışken şimdi Şah hazretlerinin ziyareti için Bağdat'a gitmesi ve Bağdat'ın fethine gelir gibi emrinde 12.000 adam getirmesinin anlamı merak ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin zayıf olması dış politikaya da yansımış olduğundan devletlerarası ilişkilerinde itibar ve güç kaybına sebep olmuştur. Merkezde yaşanan siyasi çekişmeler sebebi ile maliyenin takibini yapacak adamların işini yapamadığı açıktır. Ziya Paşa, İran Şahının ziyareti için ayrılan paranın gereksiz bir masraf ve hazineye yük olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Sonuç

Abdülaziz'in tahta ilk çıktığı senelerde Babiâli'ye karşı Hersek Hristiyanları isyan etti. Daha sonra Eflak ve Boğdan olayları 1861-1866, Sırp isyanları 1862-1867, Girit isyanı, Yunanistan'da meydana gelen karışıklıklar vardı. Mısır hıdivlerinin yetkilerinin genişletilmesi ile Mısır'da veraset sistemi değiştirilerek büyük kardeşin Mısır hıdivi olması kararlaştırıldı. Bu kanunla beraber İsmail Paşa Mısır hıdivi oldu. İsmail Paşa, kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır'da bulunan mallarına karşılık olarak Mısır hazinesinden 4,5 milyon İngiliz lirası tazminat vererek kardeşini Mısırdan kovdu. Mustafa Fazıl Paşa Osmanlı Devleti'nin veraset sistemini değiştirmesinden dolayı hem Mısır'da uğradığı hak kaybının intikamını almak hem de kayıplarını tekrar kazanabilmek için Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan genç ve yeni fikirlere sahip kişilerle iş birliğine girdi. Bu isimlerden bir tanesi olan Ziya Paşa, İstanbul'da bulunduğu dönemde Abdülaziz ile yakınlık kurmuş ve sadrazam Ali Paşa'nın görevden alınmasına sebep olmuştu. Bu sebeple Ali Paşa, Ziya Paşa'yı İstanbul'dan uzak tutmak için sürgün olarak nitelendirilen farklı görevlerle Anadolu'ya gönderdi. Bu sürgünlerden bunalmış olan Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa tarafından gelen yurt dışına daveti kabul ederek Namık Kemal ile birlikte Paris'e gitti. Ziya Paşa Paris'e gittikten sonra Mustafa Fazıl Paşa başkanlığında yaptıkları toplantıda buraya gelen Yeni Osmanlılar ile birlikte bazı önemli kararlar aldılar. Aldıkları kararlar neticesinde Babiâli ile ve onun vekilleri ile yürütecekleri mücadeleye basın yoluyla devam etmeye karar verdiler. Yeni Osmanlıların kaleminden faydalanmayı düşünen Mustafa Fazıl Paşa gerekli maddi yardımı sağlayarak ilk olarak Ali Suavi başkanlığında 31 Ağustos 1867'de Muhbir gazetesini Yeni Osmanlılar adına Londra'da çıkarmaya başladı. Muhbir gazetesinden sonra 29 Haziran 1868'de yine Yeni Osmanlılar yayın organı olarak Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından Londra'da Hürriyet Gazetesi çıkarıldı. Hürriyet Gazetesi yurt dışında yayınlanan bir muhalefet ve fikir gazetesi olarak toplam 100 sayı yayınlandı.

⁴⁵ Hürriyet, (5 Safer 1286/17 Mayıs 1869), Sayı 47, s.364-366.

⁴⁶ Hürriyet, (6 Rebiyülevvel 1287), Sayı 98, s.257.

Hürriyet Gazetesi, Abdülaziz dönemi devlet kademesinde ve halk arasında yaşanan problemleri gözler önüne sererek çözüm yolları aradı. Toplam 2 yıl boyunca yayınlanan bu gazete Osmanlı Devleti'nin kronikleşmiş olan birçok problemi ile ilgili detaylı bilgiler sundu. Ortaya koyduğu fikirleri kanıtlamak için bilanço tabloları, mali hesaplamalar, önemli şirket şartnameleri, devlete ait bazı resmi evrakları yayınlarak inkârı zor bilgiler verdi. Birinci elden kaynak olması sebebi ile Abdülaziz Dönemi ile ilgili araştırma yapmak isteyen okuyuculara yol gösterir. Önemli devlet adamları ile ilgili özellikle Ali ve Fuat Paşa'nın kişisel karakter tahlilleri gazetede yer alır. Tarihsel süreç içinde devletin nasıl bir noktaya geldiği ortaya koyulmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu dönem Avrupa ile olan ilişkileri sürekli Avrupa'dan borç alma şeklinde gelişmiştir. Babiâli'nin borçlar konusundaki başarısızlığı, artan rüşvet ve iltimas olaylarının çoğalması, halkın ekonomik olarak çok zor durumda olması ve devletin hiçbir tedbir alamaması gazetede yer alan konular arasındadır. Özellikle işlerin ehil insanlara verilmemesinden kaynaklı problemler oldukça fazladır. Devletin neredeyse bütün bürokratik kademelerinde işler Arap saçına dönmüş ve devlet adamları çözüm odaklı değildir.

Osmanlı Devleti tarihi boyunca kendi kendine yetebilen bir devlet olmakla beraber devletin zor zamanlar geçirdiği Sultan I. II. ve III. Mustafa ve Sultan Abdülmecit ve Sultan I. ve II. Mahmut dönemlerinde iç ve dış karışıklıklarla uğraşp zor duruma düşmesine rağmen dış borç yapmadı. Hatta Küçük Kaynarca Antlaşması ve Aynalı Kavak Tenkihnamesi, Edirne Antlaşması gibi şartları ağır olan antlaşmaları imzaladığı zamanlarda bile borç alma işine girmedi. Ancak 1860'lara gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Avrupa'yı taklit etme modası başladı. Sarayın masrafları arttı, temel ihtiyaçları için ayrılan ödeneklere el konulmaya başlandı. Avrupa'dan alınan borçlara bahane olarak kullanılan en önemli konu demiryolu yapımıydı. Demiryolu yapımı için alınan paraların amacına uygun kullanılmadığı devlet adamlarının komisyon alarak ve kar yaparak alınan borçları kendi çıkarları için kullanmaları en büyük problemlerden bir tanesidir. Devlet, alınan borçların yüksek faizlerini ödeyemediği için bazen Galata bankerlerinden borç alıyordu. Gelir ve gider dengesizliği yüzünden devletin Avrupa karşısında prestiji gün geçtikçe düşüyordu. Avrupa'dan aldığı borçlara karşılık olarak Tuna, Edirne ve Selanik, Anadolu vergileri devletin en önemli gelir kaynağı olduğu için elden gitmeleri büyük bütçe açıklarına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu bütçe açıkları halkın maddi olanaklarının kötüleşmesine sebep oldu.

Osmanlı hazinesinin Avrupa'dan aldığı borçlar halk adına yapılan ve tekrar halkın sırtına yüklenen borçlardır. Bu borçlar halk adına yapılmış gibi görünse de sadece devlet adamlarının kâr amacı güttükleri bir gelir kapısı haline gelmiştir. Önemli kademedede bulunan devlet adamlarının gerekli donanımına sahip olmaması genellikle rüşvet ve benzeri olaylara bulaşmış olmaları en büyük sıkıntıların başında gelmektedir. Müslümanlar ve ecnebler arasında sürekli ecnebler lehine gelişen siyasi ve mali haklar sebebiyle Müslüman esnafın çektiği zorluklar ortadadır. Devlet görevlileri halkı ve diğer insanları kandırmak için sahte bilanço hesaplamaları yayınlamaktadır. Devlet, hazinede parası kalmadığı için memurlara maaşlarını ödeme konusunda sıkıntı yaşıyordu. Ziya Paşa, bütün bunların faturasını çoğunlukla Ali ve Fuat Paşa'ya kesmektedir. Abdülaziz'i gazetenin ilk sayılarındaki yazılarında eleştirilerin dışında tutar. Ancak Ziya Paşa, son sayılara doğru özellikle son 8 sayıda artık ekonominin kötü olmasının mesuliyetini Sultan Abdülaziz'e yüklemeye başladı. Abdülaziz'in pasif davranışları bütün devlet yetkilerini vekillerin eline bırakmış olması en büyük eleştiri sebebidir. Ticaretin içinde bulunduğu durumda gün geçtikçe kötüleşiyordu esnafın çoğu işini bırakmış çocuklarını düzenli maaş getirecek kalemlere sokmaya çalışmaktadır. Devlet adamlarının beceriksizliği bu beceriksizliğe rağmen sürekli gereksiz yere bu kişilere rütbeler, maaşlar, mevki ve makamlar verilmesi gazetede en çok eleştirilen konular arasındadır. Özellikle Mısır Meselesi sebebiyle Ali Paşa'nın Mısır hıdivinden aldığı düşünülen yüksek miktardaki rüşvetler dikkat çekicidir. Hürriyet Gazetesi, Abdülaziz Dönemi Osmanlı

Devleti'nin farklı yönlerden değerlendirilmesine yardımcı olacak önemli bir kaynaktır. Bu kaynakta Ziya Paşa'nın mali konular ile ilgili yazıları dönemin mali şartlarını gözler önüne sermektedir.

Yabancı sermayenin Osmanlı memleketine girmesi ve Avrupa uyruklarına verilen ayrıcalıklar rahatsız edici boyutlara ulaşmaktaydı. Osmanlı maliyesi bir ahtapotun tek koluyla değil bütün kollarıyla sardığı çaresiz bir görünüm çiziyordu. Ziya Paşa'nın Hürriyet Gazetesi'ndeki yazılarının en önemli amacı halkı hakları konusunda bilinçlendirerek seçme ve seçilmenin önemini anlatarak monarşinin zararlarını göstermekti. Ziya Paşa, Fransa ve İngiltere örneklerine gazetede yer verip cumhuriyet rejiminin halka sağladığı faydaları anlatarak halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak denilebilir ki; Ziya Paşa'nın düşüncesine göre halk hakları konusunda bilinçlenirse ve eğer bir Şura-yı Devlet oluşturulabilirse bir kurtuluş çaresi olabilirdi ve devletin mali yönden kontrol edilmesi sağlanabilirdi. Böylece hazinedeki paraların nereye harcadığı bilinir ve halk hesap sorabilirdi. Ziya Paşa'nın Hürriyet Gazetesi'ndeki yazılarında genel olarak halk adına bir kamuoyu oluşturarak devletin parçalanmasını halkın da dâhil olacağı bir sistem ile engelleme düşüncesi hâkimdir.

Kaynakça

Gazete

- Hürriyet, (13 Şaban 1285/23 Kasım 1868), Sayı 22.
Hürriyet, (24 Zilkade 1285/8 Mart 1869), Sayı 37.
Hürriyet, (1 Zilhicce 1285/15 Mart 1869), Sayı 38.
Hürriyet, (29 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869), Sayı 42.
Hürriyet, (21 Muharrem 1286/3 Mayıs 1869), Sayı 45.
Hürriyet, (5 Safer 1286/17 Mayıs 1869), Sayı 47.
Hürriyet, (12 Safer 1286/24 Mayıs 1869), Sayı 48.
Hürriyet, (22 Cemaziyelevvel 1286/30 Ağustos 1869), Sayı 62.
Hürriyet, (22 Cemaziyelahir 1286/27 Eylül 1869), Sayı 66.
Hürriyet, (19 Recep 1286/18 Ekim 1869), Sayı 70.
Hürriyet, (26 Recep 1286/1 Kasım 1869), Sayı 71.
Hürriyet, (18 Şaban 1286/22 Kasım 1869), Sayı 74.
Hürriyet, (10 Ramazan 1286/13 Aralık 1869), Sayı 77.
Hürriyet, (17 Ramazan 1286/20 Aralık 1869), Sayı 78.
Hürriyet, (Gurre-i Muharrem 1287), Sayı 89.
Hürriyet, (8 Muharrem 1287), Sayı 90.

Hürriyet, (15 Muharrem 1287), Sayı 91.

Hürriyet, (5 Safer 1287), Sayı 94.

Hürriyet, (22 Safer 1287), Sayı 97.

Hürriyet, (6 Rebiyülevvel 1287), Sayı 98.

Kitap ve Makaleler

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Apaydın, H. Yunus, “Kefalet,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25. cilt, s.168.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

İnalçık, Halil Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet, İstanbul 2015.

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III.*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum kurumsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.

Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Öztürkmen, Evrim Ulusan, “Hovsep Vartanyan (Vartan Paşa),” *Yeni Edebiyat / 19. Yüzyıl / Anadolu-Osmanlı-Türkiye, Ahmet Yesevi Üniversitesi*, Ankara 2024, s.1.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2021.

Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019.

Topal, Alp Eren, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi C.1 (1868-1869)*, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2013.

Yılmaz, Mustafa Tarhan, *Namık Kemal ve Hürriyet Gazetesi (1868-1869)*, Gece Kitaplığı Yayınları, Eskişehir 2015.

Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Altay Türklerinde Özelliklerine Göre Hayvan Adlandırmaları

ÖZ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Murat Kağan ATALAY*

* Mersin Üniversitesi
Silifke Meslek Yüksekokulu
Türk Dili Okutmanı

E-Mail:
ka.atalaykagan@gmail.com

ORCID: 0009-0002-1975-9466

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:06.10.2024
Kabul Tarihi:02.12.2024

Yüzyıllar boyu Orta Asya'dan dünyanın diğer bölgelerine yayılmış olan kadim Türk milleti, bu süreç boyunca atalarının kendilerine bırakmış olduğu birçok geleneği de beraberlerinde getirmiştir. Bu gelenek içerisinde belki de en çok ön plana çıkarılacak olan da hayvancılıktır. Türkler, Orta Asya'nın çetin bozkırlarında hayatlarını idame ettirebilmek için yoğun bir şekilde hayvancılıkla uğraşmışlardır. Çünkü bozkır kültürünün temeli hayvancılığa dayanır. Zorlu bozkır şartlarında bitki yetiştirebilmek, dolayısıyla da yerleşik hayata geçebilmek neredeyse imkânsızdır. Bu durum da Türklerin hayatlarına devam edebilmek için hayvancılık ile uğraşmasına yol açmıştır. Bu tarihi yüzyıllar öncesine dayanan kadim millet, uğraşageldiği hayvancılık kültürünü de kendi gelenekleri çerçevesinde yoğurmuş ve bugüne çeşitli hayvancılık terimleri ulaştırmıştır. Bugün yaşayan çağdaş Türk lehçelerine baktığımızda da geniş bir hayvan/hayvancılık söz varlığı karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu hayvancılık olunca akla gelen Türk devletlerinden birisi de şüphesiz Altay Türkleridir. Çünkü Altay Cumhuriyeti'nin sahip olduğu zorlu iklimi ve yüksek dağları sebebiyle bölgede yoğunlukta yapılan ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Bölgedeki bu yoğun hayvancılık kültürü, Altay Türkleri için sadece bir maddi gelir elde etme aracı olmaktan çıkıp adeta onların hayatlarının bir parçası haline gelmiş durumdadır. Öyle ki Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyine doğru gittikçe geyikler, çocukların ilk arkadaşları gibi görülmektedir. Altaylı çocuklar geyikleri ile birlikte büyür, onlara biner ve gezerler. Altay Türklerinin bu denli hayvanlarla içli dışlı oluşu, söz varlıklarına da yansımıştır. Hayvan türlerinin kendi içlerinde sahip oldukları özellik ve niteliklerine göre yine kendi türleri içerisinde farklılaştığını; yapabildiği ve yapamadığı eylemlerin oluşunu, fiziksel olarak çeşitlenişini fark eden Altay Türkleri, tür içerisindeki bu farklılık gösteren canlılara özelliklerine göre çeşitli adlandırmalar yapmıştır.

Naming of Animals According to Their Characteristics in Altay Turks

ABSTRACT

ANAHTAR KELİMELER

Altay Türkleri
Altay Türkçesi
Hayvancılık
Söz Varlığı
Türkçe

KEYWORDS

Altay Turks
Altay Turkish
Farming
Vocabulary
Turkish

The ancient Turkish nation, which has spread from Central Asia to other parts of the world for centuries, has brought with it many traditions that their ancestors left to them during this process. Perhaps the most prominent one in this tradition is animal husbandry. The Turks have been intensively engaged in animal husbandry in order to sustain their lives in the difficult steppes of Central Asia. Because the basis of steppe culture is based on animal husbandry. It is almost impossible to grow plants in difficult steppe conditions, and therefore to transition to a settled life. This situation has also led the Turks to engage in animal husbandry in order to continue their lives. The ancient nation, whose history dates back centuries, has also kneaded the animal husbandry culture it has been engaged in within the framework of its own traditions and has brought various animal husbandry terms to the present day. When we look at the modern Polish of Turkish living today, we also come across a wide animal/animal husbandry vocabulary. Undoubtedly, one of the Turkish states that comes to mind when it comes to animal husbandry is the Altay Turks. Because the economic activity carried out in the region with intensity is animal husbandry due to the difficult climate and high mountains of the Altay Republic. This intensive livestock farming culture in the region has ceased to be just a means of earning a material income for the Altay Turks and has almost become a part of their lives. So much so that as we move towards the north of the Altay Republic, deer are seen as the first friends of children. Altai children grow up with their deer, ride them and travel. The fact that the Altay Turks are so intimate with animals is also reflected in their verbal existence. Realizing that animal species differ within their species again according to the characteristics and qualities they have within themselves; the occurrence of actions that they can and cannot do, physical diversification, the Altay Turks have made various names for these different creatures within the species according to their characteristics.

Giriş

Söz varlığı, bir dilin gücünü ve zenginliğini gösteren önemli kavramlardan bir tanesidir. Bir dilin söz varlığı; atasözleri, deyimler, mecazlar, yan anlamlar gibi pek çok kavramı bünyesinde barındırır. Diller arasında yahut bir dil üzerine yapılacak olan çalışmalarda da en önde gelen kaynak yine o dilin ya da dillerin söz varlığıdır (Atalay, 2024, s.1). Türkçe yazılı ilk metinler olarak kabul edilen Orhon Abideleri'nde de görüldüğü üzere, Türkçe o dönemlerinde bile birçok soyut kavram ve duygu bildiren sözcüklere bünyesinde yer verir. Bugün dünyadaki diller arasında da önemli bir konumda olan Türk dili, söz konusu ata mirasları hayvancılık olunca da birbirinden farklı özelliklere göre adlandırılan çeşitli sözcükler oluşturmuştur. Bunu yaparken de birtakım ölçütleri temel almışlardır. Yapılan çalışmada elde edilen verilere göre, Türklerin hayvan terminolojisine kattıkları sözcükleri adlandırırken kullandığı bazı ölçütler şu başlıklar altında tespit edilmiştir:

- 1 Hayvanların cinsiyetine göre yapılan adlandırmalar;
- 2 Hayvanların rengine göre yapılan adlandırmalar;
- 3 Hayvanların yaşına göre yapılan adlandırmalar;
- 4 Hayvanların cinsine göre yapılan adlandırmalar;
- 5 Hayvanın hayatını sürdürdüğü mekâna göre yapılan adlandırmalar (mağara, gökyüzü, yer altı vs)...

Dünyadaki dillerin bazılarında hayvanların cinsiyetine, konumuna, avlanış şekline, yaş aralığına göre farklı adlandırmalar mevcuttur. Örneğin İngilizcede genel olarak köpek için *dog* sözcüğü kullanılırken yavru köpekleri adlandırmak için *puppy*; genel olarak kedileri ifade etmek için *cat* kelimesi kullanılırken yavru kediler için *kitten* sözcüğü kullanılır. Bugün yaşayan çağdaş Türk lehçelerine baktığımızda da geniş bir hayvan/hayvancılık söz varlığı karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu hayvancılık olunca akla gelen Türk devletlerinden birisi de şüphesiz Altay Türkleridir. Çünkü Altay Cumhuriyeti'nin sahip olduğu zorlu iklimi ve yüksek dağları sebebiyle bölgede yoğunlukta yapılan ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Bölgedeki bu yoğun hayvancılık kültürü, Altay Türkleri için sadece bir maddi gelir elde etme aracı olmaktan çıkıp adeta onların hayatlarının bir parçası hâline gelmiş durumdadır. Öyle ki Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyine doğru gittikçe geyikler, çocukların ilk arkadaşları gibi görülmektedir. Altaylı çocuklar geyikleri ile birlikte büyür, onlara biner ve gezerler. Bu bölgede geyikler bir nevi binek hayvanı olarak kullanılır, insanların yüklerini taşımada insanlara yardımcı olurlar. Altay Türklerinin bu denli hayvanlarla içli dışlı oluşu, söz varlıklarına da yansımıştır. Hayvan türlerinin kendi içlerinde sahip oldukları özellik ve niteliklerine göre yine kendi türleri içerisinde farklılaştığını; yapabildiği ve yapamadığı eylemlerin oluşunu, fiziksel olarak çeşitlenişini fark eden Altay Türkleri, tür içerisindeki bu farklılık gösteren canlılara özelliklerine göre çeşitli adlandırmalar yapmıştır.

Türk lehçelerinin tasnifinde Kuzeydoğu / Güney Sibiryâ Türk lehçeleri arasında gösterilen Altay Türkçesi zamansal ve mekânsal olarak Türkiye Türkçesinin en uzak akrabalarından biridir (Elcan, 2017, s.118). Altay Türkçesi, Güney Sibiryâ bölgesinde Dağlık Altay Özerk Cumhuriyet'inde yaşayan, aralarında birtakım diyalektik farklılıklar olan Tuba Kiji, Çalkandu Kiji, Kumandı Kiji Altay Kiji, Teleüt ve Telengit boylarının ortak edebî dilidir. Altay Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak grubunun Kırgız- Kıpçak alt grubuna dahil edilmektedir. 1840'lı yıllardan itibaren bölgeye gelen misyonerlerin Altay Türkçesi üzerine çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ardından Altay Türkçesi için Teleüt lehçesi temel alınarak Altay Türkçesinin Kiril alfabesiyle ilk yazılı metinleri oluşturulmuştur (Baskakov, 1958, s. 49). 1922 yılında Sovyet devriminin ardından en büyük grup olan Altay-kiji grubunun dili ölçünlü dil olarak kabul edilmiştir (Baskakov, 1958, s. 14).

Altay Cumhuriyeti, Orta Asya’da Asya kıtasının coğrafi merkezinin hemen kuzeyinde ve Güney Sibirya’da yer almaktadır. Batı’da Kazakistan, kuzeyde Rusya, doğuda Tuva ve Hakas Cumhuriyetleri, güneyde Moğolistan, Doğu Türkistan ve Kazakistan ile komşudur. Altay’da yazlar kısa, kışlar ise uzundur. Kış sıcaklıklarınının -50, -60 derecelere düştüğü Altay Cumhuriyetinde yüksek dağlar, geniş ovalar ve ırmaklar bulunmaktadır. Ülke ekonomisinde hayvancılık ön plandadır. Boynuz almak için çiftliklerde yetiştirilen ren geyiği ve karaca sayısı 30 binden fazladır. Ayrıca ülkede bir milyon civarı koyun, 200 bin civarı keçi ve 80 bin civarı at yetiştirilmektedir (Devletov, 2008, s.56). Altay Cumhuriyeti’nde avlamak ya da et ve sütünden yararlanmak için bu denli fazla sayıda hayvan bulunması, hayvanlar ile ilgili yapılan eylemlerde yahut hayvanların adlandırılmasında kullanılan sözcükleri çeşitlendirmiştir. Hayvanlar bazen yaşına göre, bazen cinsiyetine, bazen de yaşamını sürdürdüğü yere göre farklı adlandırmalara alınmıştır. Altay Cumhuriyeti’nin bugünkü yaşadığı coğrafya neticesinde, hayvan söz varlığı içerisinde Moğolca ve Rusça sözcükler de büyük ölçüde mevcuttur.

Çalışmada Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı tarafından hazırlanan *Altayca-Türkçe Sözlük* temel alınarak hayvan terminolojisine ait sözcükler bu kaynaktan derlenecektir. Bununla birlikte çalışmada, Altay Türklerinde bir tür içindeki hayvanın özelliklerine göre çeşitli şekillerde adlandırılması ve yapılan bu adlandırmada kullanılan temel özellikler üzerinde durulacaktır.

A. Hayvanların Cinsiyetine ve Türüne Göre Adlandırılması

Hayvanlar aleminde türler, cinsiyetlerine göre farklı özelliklere sahiptir. Kümes hayvanlarından horozun görevi tavukları, civcivleri ve kümesini korumakken; tavukların görevi de yavrularına hayati öğretiler ve yumurtlamaktır. Aynı şekilde erkek aslan kendi alanındaki ailesinin korunmasını üstlenirken dişi aslanlar da eve yiyecek getirme görevinde erkek aslanlara göre daha çok sorumluluk altındadır. Hayvanların bu kendi içlerindeki görevleri, onların fiziksel yapılarından ve içgüdülerinden kaynaklanmaktadır. Asırlardır hayvanları gözleyen, hayvanlar ile birlikte yaşayan Türkler de bu özelliklere göre canlılara farklı adlandırmalar yapmıştır. Çalışmada söz edeceğimiz ilk adlandırma türü de canlıların cinsiyetine göre sınıflandırılmasıdır. Çünkü örnekte de görüldüğü üzere hayvanlar erkek veya dişi olma durumuna göre farklı alanlarda daha güçlü/zayıf, yeterli/yetersiz olmaktadır.

A.1. At

Türk’ün kanadı olarak da nitelendirilen at, Türkler ile birlikte Orta Asya bozkırlarından bütün dünyaya yayılan bir şöret ve gerekliliğe sahip olmuştur. Birçok milletin tarihi kayıtlarında da at ile Türkler hep yan yana zikredilmiştir. Öyle ki Çin yıllıklarında Türklerin önemli hediyelerinden bir tanesinin de atların olduğu şu şekilde belirtilir:

“...üçüncü Ta-ye yılının (607) dördüncü ayında İmparator Yangti, Yü-lin’e gitti. K’i-min Kagan’la karısı Prenses İ-ç’eng, imparatora nezaket ziyaretinde bulunmak üzere imparatorluk sarayına gittiler. K’i-min Kagan imparatora sunmak üzere yanında üç bin at getirmişti. Buna çok memnun olan imparator (Yang-ti) karşılık olarak K’i-min Kagan’a on üç bin parça ipek kumaş hediye etti ...” (Onat, 2020, s.90)

Türkler ile atlar arasındaki bu birliktelik yaşayan Türk lehçelerinde, atların cinsine, rengine, kullanım alanına göre farklı şekillerde adlandırılmasına ve çeşitli deyim ve atasözlerinde at sözcüğünün yer almasına sebep olmuştur. Türkçe Sözlüğe baktığımız zaman at ile ilgili şu deyimler karşımıza çıkar:

At binicisine göre kişner: İnsanların, başlarında bulunan kişinin etkisi altında kalarak onun tutumuna göre davrandıklarını anlatan bir söz. (TDK Türkçe Sözlük, 2005, s.139)

At izi it izine karışmak: İyiyi kötüden ayıramayacak kadar bir karışıklık ortaya çıkmak.

(TDK Türkçe Sözlük, 2005, s.139)

At nalı kadar: Pek büyük (nişan, madalya, elmas, plaka vb. göğse takılan şeyler.) (TDK Türkçe Sözlük, 2005, s.139)...

Altay Türkleri, hayvanların erkek veya dişi oluşuna göre o türün hayvanına farklı isimlendirmeler yapmıştır. Bu hayvanlardan ilki, şüphesiz Türklerin tarihi boyunca Türkler ile özdeşleşmiş bir hayvan olan attır. *Cılkı*: 1. At; yılık. 2. Kısırak. 3. Sürü, yılık sürüsü. 4. Hayvan. (s.65), *Argımak*: Cins at. (s.28), *Acırgı*: Aygır. (s.20), *Tay*: İki yaşındaki tay. (s.202) gibi adlandırmaları bulunan atın, Altay Türklerinde cinsiyetine göre çeşitli isimlendirmeleri mevcuttur.

acırgı: Aygır. (s.20)

argımak: Cins at. (s.28)

aygır: Aygır, damızlık erkek at. (s.32)

baytal: Henüz yavrulamamış kısırak. (s.39)

apsan: Çekirge; ağız. Kısırak. (s.27)

A.2. Geyik

Sibiryâ bölgesinde bulunan Altay Cumhuriyeti'nde bölgenin coğrafi şartları ve hayvan popülasyonu nedeniyle çok miktarda geyik bulunmaktadır. Öyle ki bölgenin kuzeyine doğru gittikçe bu geyiklerin bir binek hayvanı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Gerek et yapısından gerek niteliğinden ve fiziksel özelliklerinden kaynaklı olarak Altay Türklerinde *Ağ*: 1. Av, vahşi hayvan. 2. Geyik, karaca. (s.26), *Ceren*: Gazal, ceylan. (s.63) gibi çeşitli adlarda karşımıza çıkan geyiğin cinsiyet ve türüne göre farklı adlandırmaları bulunmaktadır.

ak-kiyik: Güney geyiği. (s.22)

bulan: Avrupa musu, Kanada geyiği. (s.47)

kızıl-maral: Kızıl ceylan. (s.129)

kin: (bir tür geyik) Akını; göbek, merkez. (s.130)

kuran: Moğ. Karaca (erkek). (s.144)

mygak: Dişi geyik, maral. (s.156)

moomo: Örümcek, erkek geyik. (s.157)

sıbsıkı: Çoban kavalı; mec. Erkek geyik. (s.181)

sıgın: Maral. (s.181)

telkin: Karaca. (s.204)

toorgı: Kabarga, boynuzsuz Sibiryâ geyiği. (s.213)

A.3. Koyun/ Keçi

Göçebe toplumların en büyük geçim kaynaklarından birisi şüphesiz küçükbaş hayvancılıktır. Büyükbaş hayvanlara göre bakımı, üretimi ve gerektiği zaman göç edimi çok daha kolay olan küçükbaş hayvancılık, özellikle Türk toplumunda sıkça tercih edilen bir ekonomik faaliyet olmuştur. Söz konusu durum böyle olunca da Türkçenin söz varlığı içerisinde küçükbaş hayvancılık terminolojisine ait birçok sözcük eklenmiştir. Altay Türklerinde koyun ve keçilerin cinsiyet ve türüne göre sınıflandırılmasında kullanılan sözcükler şunlardır.

balka: Teke, keçi. (s.36)

borlon: Kuzu, yazın doğan kuzu. (s.45)

cuzak: 1. Keçi. 2. Oğlak, keçi yavrusu. (s.70)

elik: Yabani keçi, karaca; geyik yavrusu. (s.89)

koçkor: Yabani koç. (s.132)

kuça: Moğ. Dağ koyunu, koç. (s.142)

maarçı: 1. Meleyen. 2. Koyun. (s.153)

kuraan: Moğ. Kuzu. (s.143)

kuragan: Moğ. Kuzu. (s.143)

külmüs: Keçi yavrusunun dişisi; erkek karaca. (s.147)

teke: Keçi, teke. (s.203)

tölögö: Genç koyun. (s.215)

tölöö: Genç koyun. (s.215)

uulak: Oğlak. (s.226)

A.4. İnek

Türklerde her ne kadar küçükbaş hayvancılık daha ekonomik ve büyükbaş hayvancılığa göre daha kolay gelse de verimlilik açısından sığır da çok tercih edilen hayvanlardan birisidir. Yine sığırların da cinsiyetine ve türüne göre çeşitli özellikleri vardır. Altay Türklerinde sığırların cinsiyet ve türüne göre adlandırmaları şu şekildedir.

buka: Damızlık boğa. (s.47)

küciün: Tosun. (s.146)

möörök: Sıkça böğüren inek veya boğa. (s.157)

mörööçi: Böğüren inek. (s.158)

saamkay: Moğ. İnek, sağmal inek. (s.175)

sıyır: Sığır. (s.183)

şıralık: Öküz. (s.192)

telenik: Rus. Dana. (s.204)

A.5. Ayı

Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içinde bulunan, Dağlık Altay Cumhuriyeti Güney Sibiryâ dağ ormanlarının Kazakistan ve Moğolistan bozkırları ile birleştiği yerde, 92902 km² bir alanda kurulmuştur (Dilek, 2007, s.1011). Kış sıcaklıklarının -50,-60 dereceye kadar düşebildiği Altaylarda, bölgenin coğrafi şartlarından dolayı ayılar yoğun olarak yaşamaktadır. Bölgede dört binden fazla ayı bulunmaktadır (Devletov, 2008, s.56). Altay Türklerinin ayılar ile bu denli yakın oluşu, ayı ile ilgili söz varlıklarına da çeşitlenerek dahil olmuştur. Bu yakınlık haricinde Altay Şamanizm’inde ayının kutsal hayvanlardan bir tanesi sayılması da yine onun farklı adlandırmalara maruz kalmasına sebep olmuştur.

momon: Yer ayısı. (s.157)

öñüs: Erkek ayı. (s.168)

ünjüs: Erkek ayı. (s.230)

A. Hayvanların Yaş Aralıklarına Göre Adlandırılması

Hayvanlar, tıpkı insanlarda olduğu gibi belirli bir görevi yerine getirebilmek için uygun olgunluğa ve hazır bulunuşluğa sahip olmalıdır. Sözelimi bir atın doğum yapabilmesi için belli bir yaşa erişmesi gerekmektedir. Ya da bir geyiğin koşabilmesi için doğumu üzerinden bir müddet zaman geçmelidir. Altay Türkleri de hayvanların hangi yaş aralığında hangi özelliklere sahip olup olamayacağına göre onlara ad vermiştir. Altay Türklerinin söz varlığında yaş aralıklarına göre hayvanların isimlendirilmesi aşağıdaki gibidir.

B.1. At

kunan: Moğ. Üç yaşındaki aygır; iki yaşındaki tosun. (s.143)

sarbag: Moğ. Henüz iki yaşına gelmemiş olan tay. (s.178)

seksek: 1. Bir yaşından küçük tay. 2. Karışık, uzun saçlı. (s.179)

tay: İki yaşındaki tay. (s.202)

tönöcin: Moğ. Dört yaşındaki inek veya kısarak. (s.215)

B.2. Geyik

blaut: Üç yaşındaki geyik. (s.44)

çaap: Bir yaşındaki karaca, karaca yavrusu. (s.73)

sapadak: Bir yaşındaki maral. (s.177)

B.3. Koyun/ Keçi

irik: Üç yaşındaki iri koç; yaşlı koyun. (s.104)

saksırğa: Moğ. Bir yaşındaki kuzu. (s.176)

tölögö: Genç koyun. (s.215)

tölöö: Genç koyun. (s.215)

B.4. İnek

bıza: Buzağı. (s.43)

bozu: buzağı. (s.46)

cunan: İki yaşındaki buzağı. (s.69)

kunacun: 1. İki yaşındaki buzağı. 2. İnek. (s.143)

kunacin: Moğ. İki (veya üç) yaşındaki dana. (s.143)

kunan: Moğ. Üç yaşındaki aygır; iki yaşındaki tosun. (s.143)

kücürçi: Üç yaşındaki boğa. (s.146)

saradak: İki yaşındaki tosun. (s.177)

sarbak: İki yaşındaki tosun. (s.178)

tönöcin: Moğ. Dört yaşındaki inek veya kısarak. (s.215)

tönön: Moğ. Dört yaşındaki öküz. (s.215)

A. Hayvanların Huylarına Göre Adlandırılması

C.1. At

çabagan: Dörtnala gezmeyi seven (at). (s.73)

çalık: Kızgın, huysuz (at). (s.74)

emtik: Vahşi (at), yabani, eğitilmemiş. (s.90)

B. Hayvanların İşlev ve Niteliğine Göre Adlandırılması

D.1. At

aka: Koşuda diğerlerini geçen at. (s.22)

cabıdak: Eyer vurulmamış at; boş at. (s.51)

cekir: Sadece dizginle giden at. (s.61)

corgo: 1. Rahvan at. 2. Rahvan. (s.68)

kajan: (at için) Tembel, ağır, yavaş. (s.111)

koylo: Sahibiyle birlikte gömülen at. (s.137)

koylogo: At, öleni taşıyacak at. (s.137)

koyloo: Öleni taşıyacak at. (s.137)

C. Hayvanların Rengine Göre Adlandırılması

E.1. At

koñır: (at donu) Konur. (s.134) (Boz ile sarı arası, açık kestane renginde olan)

E.2. Geyik

ceeren: Moğ. 1. Ceylan. 2. (hayvan rengi) Al donlu. (s.61)

Sonuç

Altay Türklerinin hayvanların adlandırılmasında kullandığı sözcükler, Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı tarafından hazırlanan *Altayca Türkçe Sözlük*'ten derlenmiştir. Derleme sonucunda özellikle Altay Türkleri için ekonomik ve hayatî önemi en fazla olan beş hayvanda (at, geyik, koyun/keçi, inek, ayı); cinsiyetlerine, renklerine, yaşlarına ve türlerine göre farklı adlandırmalar bulunduğu tespit edilmiştir. Kürkünden, etinden, sütünden yahut yumurtasından faydalanma oranı az olan hayvanlarda (özellikle yabani hayvanlar) farklı adlandırmalar olmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple özelliğinden ötürü farklı adlandırılmayan hayvanlar çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışmadaki hayvanlar başlıca beş ana başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar şunlardır. “A. Hayvanların Cinsiyetine ve Türüne Göre Adlandırılması. B. Hayvanların Yaş Aralıklarına Göre Adlandırılması. C. Hayvanların Huylarına Göre Adlandırılması. D. Hayvanların İşlev ve Niteliğine Göre Adlandırılması. E. Hayvanların Rengine Göre Adlandırılması.” Beş ana başlık altında sınıflandırılan bu bölümler içerisinde en fazla sözcük, hayvanların cinsiyet ve türüne göre yapılan adlandırmaların olduğu grupta tespit edilmiştir. Bu grupta at için beş (5), geyik için on bir (11), koyun/keçi için on dört (14), inek için sekiz (8), ayı için üç (3), toplam kırk bir (41) sözcük mevcuttur. Hayvanların yaş aralıklarına göre adlandırıldığı grupta at için beş (5), geyik için üç (3), koyun/keçi için dört (4), inek için on bir (11), toplam yirmi üç (23) sözcük tespit edilmiştir. Hayvanların huylarına göre yapılan adlandırmaların bulunduğu grupta sadece at için toplamda üç (3) sözcük bulunmaktadır. Hayvanların işlev ve niteliklerine göre adlandırıldığı grupta toplam sekiz (8) sözcük mevcuttur. Son olarak Altay Türklerinde hayvanların renklerine göre adlandırıldığı grupta toplam iki (iki) sözcük tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, Altay Cumhuriyeti'nde en yoğun bulunan ve Altay Türklerinin hayatlarında en çok önem arz eden at, inek, geyik, koyun/keçi ve ayı canlıları üzerine yoğunlaşmış; her türün kendi içerisinde cinsiyetine, yaşına, huyuna, kullanım alanına, rengine ve niteliğine göre çeşitli adlandırmaları tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Atalay, Murat Kağan, (2024). Mukaddimetü'l-Edeb'in Söz Varlığının Altay Türkçesinde Görünümü, Yüksek Lisans Tezi.
- Baskakov, Nikolay Aleksandroviç (1958). *Altayskiy Yazık (Vvedeniye v İzuçeniye Altayskogo Yazıka i Ego Dialektov)*. İzdatel'stvo Akademii AN SSSR.
- Devletov, Timur (2008). Altay Cumhuriyeti ve Altay Türkleri, Turan-sam, www.turansam.org (21. 02. 2021).
- Dilek, Figen Güner (2012). *Türk Lehçeleri Grameri*. (Ed., Ahmet Bican Ercilasun) Akçağ Yayınları.
- Elcan, Abdullah, (2007). Altay Türkçesinin Ayırt Edici Ses Bilgisi Özellikleri, Karadeniz Dergisi.
- Naskali, Emine Gürsoy ve Duranlı, Muvaffak (2019). *Altayca Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onat, Ayşe ve Orsoy Sema ve Ercilasun Konuralp (2015). Han Hanedanı Tarihi. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep. "At". Türkçe Sözlük. 10: 139. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Kabile Bölgesinde Etnogenez: Türklerin Ortaya Çıkışı *

Öz

ÇEVİRİ MAKALESİ

Samet KARABACAK* *

* "Some Thoughts on the Origins of the Turks and the Shaping of the Turkic People", Mair 2006: 136-157. Başlığı altında yayınlanan makalenin Türkçe'ye çevrilip yayınlanması için Hawaîi Üniversitesi'nden izin alınmıştır.

* * Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Eski Türk Dili Doktora Öğrencisi

E-Mail: e.s.karabacak@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9389-1038

Bu çalışmanın orijinali, Peter B. Golden'e aittir. Çalışma, Türklerin oluşumu ve tarih sahnesine çıkışına dair bilgileri dil merkezli bir çerçevede aktarmayı amaçlamaktadır. Başta Çin, Moğol ve İran medeniyetleri olmak üzere etkileşime girilen birçok medeniyetin birincil kaynak olarak öne sürdüğü yazılı kaynaklarından edinilen bilgi ve çıkarımlardan yararlanılmıştır. Çalışma, bu oluşum ve yayılımların karşılıklı olması sebebiyle Türklerin etkileşimde buldukları toplumlardan edinimlerini de göstermektedir. Yine kültürel aktarım ve değişkenliklerin de başlangıçları ve devamlılıklarını etkileşimlere bağlı olarak aktarmaktadır. Ayrıca, Türklerin kökeniyle ilgili farklı çalışmaları da içermektedir. Genel kuram, tarihsel ve sosyo-kültürel alanlardaki örnekler ile bağlantılı olsa da dilbilimsel genişletme ve örneklemeler de yer almaktadır. Disiplinler arası bağlantının Türk toplumunun genel tarih, kültür, sosyal yaşam, örf, gelenek, görenek ve antropolojisi özelinde geniş bir tabana oturtulması ve aktarılması, etnogenez çalışmaları açısından çok önemli görülmektedir. Tarihin her döneminin araştırılması, arkeolojik buluntular üzerinden bir araştırmaya ihtiyaç duyarken, çalışılan sürecin erken dönemler olması çalışmanın zorluğunu ispatlamaktadır. Özellikle Proto-Türkler hatta Pre-Proto-Türkler dönemine ait tartışmalara dayanarak, Türk etnoniminin ilk dönemlerine dair karanlık süreçler detaylandırılmıştır. Ayrıca, araştırmanın zorluğu da yine Türkoloji araştırmaları için faydalı olacağına bir göstergesi niteliğindedir.

Ethnogenesis in the Tribal Zone: The Shaping of Turks

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:25.07.2024
Kabul Tarihi:19.11.2024

ANAHTAR KELİMELER

Etnogenez
Kavimler
Eski Türkler
Dilbilim
Ural-Altay.

KEYWORDS

Ethnogenesis
Tribes
Old Turks
Linguistics
Ural-Altai.

The original of this study belongs to Peter B. Golden. This study aims to convey the shaping of the Turks and their emergence on the stage of history in a language-centered manner. In initially, as a primary source in Chinese, Mongolic and Persian civilizations were used by written sources and implications of these cultures. The study also reveals the acquisitions of Turks from the societies they interact with, as these formations and spreads are reciprocal. Also, it contains different research about Turkic provenance. Although the general theory is linked to examples in historical and socio-cultural fields, linguistic extensions and examples are also included. Establishing and transferring interdisciplinary ties on a broad basis, especially the general history, culture, social life, customs, traditions and anthropology of the Turkish society, is considered very important in terms of ethnogenesis studies. While researching every period of history requires conducting research based on archaeological findings, the fact that the period examined is the early periods reveals the difficulty of the study. The dark processes regarding the early periods of the Turkish ethnonym are detailed, especially based on discussions regarding the Proto-Turks and even the pre-Proto-Turks period. In addition, the difficulty of the research indicates that it will be beneficial for Turkology research.

Giriş

Avrasya boyunca uzanan doğal ya da insan yapımı engellerin sınır bölgeleri ya da hatları, kabileler dünyasını¹ -Barbarlar- kentli-tarım topluluklarından ayırmıştır. ‘Çağdaş’ dünyada, gözlemcilerin önyargılı görüşlerine göre sıklıkla ‘barbar’ yaşamı -kabile bölgesi- şiddet dolu, yağmacı ve kabaydı. Nüfusları, özü gereği savaştı topluluklar olarak görülmüştür. Sima Qian’ın (MÖ? 145?-89) kayıtlarına istinaden Xiongnular, ‘kriz dönemlerinde silahlanırlar ve yağma/çapul seferlerine çıkarlar. Bu onların doğuştan gelen özellikleri gibi görünmektedir... Savaş, onların işiydi’² bilgileri aktarılmaktadır. Çinli gözlemcilere göre kuzeylerindeki göçebe halklar, doğru düzenlenmiş bir yaşam olarak düşündüklerinin antitezi bir dünyada yaşamaktaydılar. Köksüzdüler, sonsuz bir su ve otlak arayışı içinde sürülerini takip ediyor görünümündeydiler.³ Onlar kötü kokulu postlar giymiş, iğrenç, genellikle pişmemiş yiyecek tüketmiş ve kan içmişlerdir.⁴ Üvey anneleriyle evlenmişlerdir.⁵ ‘Uygur-Barbar Ayrımı’ boyunca kabileler aç, kavgacı, açgözlü yaratıklar olarak görülmekteydi; birbirleriyle olan daimî savaşları, yalnızca sağlam duvarlar ardında güvenlik arayan uygar topluma müdahaleleri sebebiyle ara sıra kesintiye uğramaktaydı. ‘Barbarlar’, Uygur dünyanın ışıltısından etkilenmişlerdi⁶ ve onların sınırsız açgözlülüğü, gaddarlığı ve basit fikirliliği, çağdaşlarının etnografik çalışmalarında aksiyomatik olarak görülmekteydi.⁷ Dolayısıyla, kabile bölgesindeki etnogenezi sürecine ilişkin herhangi bir düşünce, -kabile dışı yerleşik dünyada- büyük ölçüde muhalif gözlemcilerin merceğinden yalnızca kusurlu yansıtılan bu sürecin önyargılarını akılda tutmalıdır. Çin, Roma-Bizans ve İran-Arap-Müslümanların sınırlarında karşılaştıkları kabilelere dair algı önemli ölçüde benzerdir.⁸ Onlar, doğuştan gelen ‘Barbar’ toplum geleneklerini, açgözlülüğü ve kavgacılığı düzenli olarak kınamışlardır. Ancak hiçbirisi, ‘Barbar’ toplumun sert savaştı normlarının, yerleşik dünyadan gelen tehditlere, tecavüzlere ve siyasi manipülasyonlara karşı hiç de küçümsenmeyecek bir yanıt olduğunu öne sürmemiştir. Dahası, göçebeler de imparatorlukta yerleşik komşularına aynı şekilde güvenmemekteydiler.⁹

¹ D. Sneath., *The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society and Misrepresentation of Nomadic Inner Asia* (New York, 2007) ve *Sosyal Bilimler Literatürünün bazı yerlerinde*. ‘Kabile’ ve ‘Klan’ kavramlarına karşı çıkmıştır, Modern Sosyal Bilimcilerin kesin tanımlarla ilgili yaşayabileceği sorunlar ne olursa olsun, adı geçen terimler, “kabile” ve onun çeşitli “alt dalları” ve “boyları” Avrasya’nın yerli halkları tarafından çağdaşlarının ve kendi belgelerinde kaydedilmiştir. Bu terimler, Modern gözlemcilere biraz belirsiz görünse bile onlar için bir anlamı vardı.

² Sima Qian, ‘*Records of the Grand Historian*’, trans. B. Watson (New York-Hong-Kong,1993), II, pp. 129, 143. “Kabile yaşamının itici gücü” olarak savaştı üzerine bkz. H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, trans. Thomas Dunlap (Berkeley-Los Angeles, 1997), p.8.

³ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)* (Henceforth: Liu, CN, Wiesbaden, 1958), I, p. 8.

⁴ Bkz. Ying-shih Yü, ‘*Trade and Expansion in Han China*’ (Berkeley, 1967), p.40, Huan Kuan’ın MÖ 1. yüzyılda yazdığı ‘*Yiantielun: Discourses on Iron and Salt*’ kitabından alınmıştır.

⁵ Bkz. A.M. Xazanov, ‘*On the levirate among nomads*’, *Social’naja istorija skifov* (Moskva, 1975), pp. 79-82.

⁶ W. Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart-Berlin-Köln, 2002), p.14.

⁷ Bkz. D. Sinor, ‘*The Greed of the Northern Barbarian*’ in L.V. Clark and P.A. Draghi (eds.) *Aspects of Altaic Civilization II. Proceedings of the XVIII PIAC*’ (Bloomington, June 29–July 5 Temmuz 1975, Indiana Üniversitt Uralic and Altaic Series vol. 134 (Bloomington, Indiana, 1978), pp. 171-182 and P.B. Golden, ‘*War and Warfare in the Pre-Çinggisid Western Steppes*’ in N. Di Cosmo (ed.) ‘*Warfare in Inner Asian History*’ (500-1800) (Leiden, 2002), pp.123 126.

⁸ Avrupalı gözünden, bkz. P.S. Wells, ‘*The Barbarian Speak*’ (Princeton, 1999)), p. 101: “klasik yazarların neredeyse her zaman [barbarları] basmakalıp şekillerde, alışılmadık derecede büyük, olağanüstü güçlü ve şiddet yanlısı, doğası gereği vahşi ve birçok açıdan çocuksu olarak tasvir ettiklerini” belirtir.

⁹ C. Stepanov, *Bülgarite i stepnata imperija prez rannoto srednovekovie. Problemüt za drugite* (Sofija, 2005), pp.48ff, 63-64. Göçebeler, yerleşik komşularının aynı “kaba” görüşlerini benimsemiş ve sıklıkla resmi olarak dile getirmişlerdir.

Çağdaş gözlemcilerin sadece ön yargıları yoktu, aynı zamanda göçebe toplumları deşifre edecek veya tanımlayacakları bir söz dağarcığına da sahip değildiler. ‘Barbar’ toplumları bir arada tutan karmaşık siyasi bağlar, genellikle biyolojik terimlerle (örneğin, Latin kaynaklarında *klanlar*, *yerliler*) açıklanmıştır. Cermen kabile dünyası üzerine yapılan son araştırmalar, Roma ve Bizans dünyasının karşılaştığı bu klanların (‘kabileler, millet’) ve ulusların/ἔθνη’ların (halklar) merkezinde farklı etnik birimler yer almasına rağmen bunların çoğunlukla karizmatik lider -geleneğin çekirdeği- bir klana veya kabileye katılmış, onun ideolojisini ve adını siyasi bir kimlik olarak benimseyen farklı halkların kümelenmeleri şeklinde göstermektedir. Bu nedenle, her ne kadar kabile toplumunun ‘hayali topluluklarında’ politik bağlılık her zaman akrabalık bağlarıyla -biyolojik terimler- ifade edilse de bir ‘halk’a aidiyet biyolojik bağlamdan çok politik olabilmektedir.¹⁰ Soyağaçları, gerektiğinde, oluşturulabilir veya manipüle edilebilir.¹¹ Kabile bağlarında ve dolayısıyla etnik-siyasi adlandırmalarda çok fazla değişkenlik vardır. O halde, etnik köken oldukça siyasî bir süreç olmuştur (ve hala öyledir). Dolayısıyla bu süreç, kişinin komşuları tarafından -başkalığı/ötekiliği (‘biz’ ve ‘onlar’ın yan yana gelmesi¹²)- ve hatta ‘durumsal etnik köken’ üreten geçici koşullar nedeniyle de şekillendirilebilir.¹³ Bireysel kimliklerin bulanıklaşabildiği sınır bölgelerinde bu özellikle doğrudur.¹⁴

Ayrıca etno-dilsel kaynak atıflarımızın kesin olmaktan uzak olduğunu da belirtmeliyiz. Denis Sinor’un belirttiği gibi, Çin kaynaklarında belirtilen İç Asya’daki elli dokuz halkın, uzun süredir gizlenmiş etnik kimliklerini bir kenara bıraktığımızda, bu kayıtlar sadece 18 dil hakkında bazı bilgiler sağlamaktadır. Bunlardan yalnızca üçü kesin olarak belirlenebilir ve diğer üçü hakkında da “bilgiye dayanan tahminler” önerilebilir.¹⁵ Etonimler, kişisel isimler, ünvanlar ve yer adları özellikle daha prestijli görülen komşulardan bazı ipuçları sağlar ancak antroponimler ve ünvanlar sıklıkla ödünç alındığından dikkatle kullanılmalıdır. Şimdiye kadar sömürülmüş veya yerlerinden edilmiş halklar tarafından konuşulan erken dönem dillerinin yansıttığı söz varlıkları ve yer adlarındaki temel unsurlar da yine dikkate alınmalıdır.

Bütün bir etno-dilsel gruplamayı ifade eden Türklerin kökenine ilişkin herhangi bir tartışmada şu faktörler önemlidir: Her şeyden önce, Türk köken ismini taşıyan özgün gruplamayı, sınır/kabile bölgesinde daha geniş bir Avrasya devlet oluşumu bağlamına yerleştirmeliyiz. Türk etnonimi, ilk kez kesin olarak altıncı yüzyılın ortalarındaki olayları ele

¹⁰ H. Wolfram, ‘*History of the Goths*’, trans. T. Dunlap (Berkeley-Los Angeles, 1988), pp.5-6 and his ‘*The Roman Empire and its Germanic Peoples*’, trans. T. Dunlap (Berkeley, 1990), p.8; Pohl, *Die Völkerwanderung*, pp.16-17 and his ‘*Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*’ *Archaeologia Polona* 29 (1991), pp. 39-49. Bu ve Orta Çağ “*etnik köken*” hakkındaki diğer bakış açıları için ayrıca bkz.

¹¹ A.M. Xazanov, *Kočevniki i vnešnjij mir* (3rd. rev. ed. Almaty, 2000), pp.242ff. = A.M. Khazanov, ‘*Nomads and the Outside World*’ (Cambridge, 1983, 2nd ed. Madison, Wisconsin, 1994), pp.138ff; J. Janhunen, *Manchuria. An Ethnic History*’ (Helsinki, 1996), p. 228.

¹² Bkz. Stepanov, *Bülgarite i stepnata imperija*.

¹³ P. Geary, “Ethnic identity as a situational construct in the early Middle Ages” *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 113 (1983), pp.15-26 ve etnik kökene ilişkin son görüşlerin tartışılması adına, A. Gillette (ed.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages in Studies in the Early Middle Ages*, 4 (Turnhout, Belgium, 2002) and F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700* (Cambridge, 2001), pp.18ff.

¹⁴ Bu durumun örnekleri, *Han* ve *Xianbei*’nin karıştığı ve yerel siyasi-askeri seçkinler arasında iki dilli ve iki kültürlü bireylerin ortaya çıktığı Kuzey Çin sınır bölgesinde görülebilir. Bazı bölgelerde “*melez*” seçkinler ortak kültürün ve karşılıklı evliliğin doğal sonucuydu, diğerlerinde ise bu sürece karşı bir direnç vardı. Bu gelişmeler Türk devletinin yükselişiyle modernleşti, bkz. A.F. Wright, *The Sui Dynasty* (New York, 1978), pp.94-95; D.A. Graff, *Medieval Chinese Warfare 300-900* (London-New York, 2002), pp.115-116.

¹⁵ D. Sinor, ‘*Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia*’ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/1 (2005), p.5, ayrıca bkz. “Az östörténet és etnogenezis problémémairól” *Acta Historica* CXXI (Szeged), 2005), pp. 4-5.

alan Çin kaynaklarında, Modern Mandarin Çincesinde 突厥 *Tujue* şekliyle görülmüş; Erken Orta Çince (EMC, yaklaşık 601) *duətkuat; Geç Orta Çince (LMC, VII-VIII. yüzyıllar) *thutkyat olarak yeniden yapılandırılmıştır.¹⁶ Bu, *Türküüt (-Vt ile, genellikle Moğolcayla daha yakından ilişkilendirilen çoğul bir biçim), *Turkit (Soğdca çoğul bir biçim¹⁷), **Türkü*¹⁸ veya *Turkwar ~ *Durkwar ve son olarak Christopher Beckwith'in yakın zamanda önerdiği gibi *Türk-waç/Türk-βaç* 'Türklerin Hükümdarı'¹⁹ şeklinde çevirisi yapılabilir. Çince karakterle gizlenmiş etnik ismin tam biçimi hala tartışmalıdır. Ayrıca etnik isim, Tibetçede *Drugu*²⁰, Hotan Saka dilinde *ttürka*, *trüka*²¹ ve Soğdca'da ise *tr'wkt* olarak geçmektedir (aşağıya bakınız, VIII. yüzyılın başlarına ait bazı Soğdca belgeler, onları *Xwn* 'Hun'²² olarak adlandırmaya devam etmektedir).

Bu Türkler, kaynaklarımızda bildirilen ilk Türkçe konuşan insanlar değildir. Artık Türk dilini konuşan dünyayla -şu sıralar bazı kesimlerde moda olan- Antik Çağ'ın çeşitli İran halklarını tanımlamaya veya ilişkilendirmeye çalışan teorileri bir kenara bırakabiliriz. Dahası, Avrupa'nın büyük bir kısmını hatta Yeni Dünya'yı kapsayan halklar ve medeniyetler, Türk ilan edilmiştir. Bu teoriler kanıtlanma yolunda yetersiz bulunmaktadır.²³ Daha ilginç ama

¹⁶ Erken Orta Çincenin yeniden yapılandırılması hakkında bkz. E.G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin* (Vancouver, 1991), pp. 168 (jué), 311 (tū). Sergej Starostin, in his 'Tower of Babel' website (<http://starling.rinet.ru>) bu formları Orta Postklasik, Geç Postklasik ve Orta Çince şekillerinde yeniden yapılandırmaktadır: *thwat kwat*, *thot kwat*.

¹⁷ J. Harmatta, 'Irano-Turcica' *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXV (1972), pp. 263-273. Tartışmaya ayrıca bkz. E. Tryjarski "Etonim Türk 'Turek; turecki' i zwiazane z nim klopoty" in his *In Confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne* (Warszawa, 1995) pp. 91ff.

¹⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (henceforth, ED, Oxford, 1972), pp. 542-3; *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics* (London, 1962, 2nd ed., London-New York, 2002), pp. 84-88 opts for XI. yüzyıldan itibaren ve belki de daha önceleri *Türkü* 'şüphesiz Türk olmuştur' ancak orijinal şekil olarak *Türkü*'yü tercih etmektedir. A.N.Kononov, *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov VII-IX*. (Leningrad, 1980), pp. 46-47 *türük, *türkü, *türék gibi farklı yorumlara dikkat çekerken doğru okunuşun *Türk* olduğu sonucuna varmaktadır. Ayrıca bkz. M. Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Leiden, 2004), pp. 38-39'da *Türk*'ü doğru şekil olarak göstermektedir.

¹⁹ C. I. Beckwith 'The Chinese Names of the Tibetians, Tabghatch, and Turks' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14 (2005), pp. 13-20 and his 'The Frankish Name of the Turks' *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006/2007), pp.6-12.

²⁰ VIII. yüzyılın son kısmına tarihlenmiş, kendilerini ve diğer birçok İç Asya kabilesini anlatan bir Uygur belgesinin Tibetçe çevirisi için bkz. en son basım ve çeviri: F. Venturi, 'An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation', *Journal of Asian History* 42/1 (2008), pp. 1-35. Ayrıca bkz. C. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia* (Princeton, 1987), pp.63-64n.56, *Drugu*'nun Türk halkları için bir "jenerik" olarak kullanıldığını ve Doğu Türklerine 'Bug cor denildiğini gösterir (ayrıca bkz. Venturi, p. 20).

²¹ H.W. Bailey, *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan* (Delmar, New York, 1982), pp. 58,81,84 ve daha kapsamlı olarak *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts*, VII (Cambridge, 1985), pp. 101-104.

²² Bkz. B.A. Livšic, *Sogdijskaja épigrafička Srednej Azii i Semireč'ja* (St. Petersburg, 2008), p. 128, line 12.

²³ Bkz. M.Z. Zakiev, *Proisxoždenie tjurkov i tatar* (Moskva, 2003), pp. 125ff. Zakiev aynı zamanda, Türklerin Amerikan dilleri, Sümerce ve Etrüskçe ile olan bağlantıları konusunda da iddialarda bulunmaktadır, pp. 80-124. Ayrıca bkz. Abdulhaluk Çay ve İlhami Durmuş, 'Old Nomads of the Steppe: Scythian Age in Eurasia', C. Güzel et al. (eds), *The Turks* (Ank, 2002), 6 vols, I, pp. 147-94. Bkz. E. Memiş, *Eskiçağda Türkler* (Konya, 2002) pp. 39ff. 55ff; Sümer teması 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Avrupalı bilim adamları tarafından zaman zaman ortaya atılmış ve son zamanlarda Türk bilim adamları arasında da ilgi görmüştür, bkz. O. N. Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* (Ankara, 1990), Tuna, genetik bir akrabalık konusunda ısrar etmese de Türkçe ile Sümerce arasında bir bağlantı olduğuna inanıyor. Kendisi, Türk halklarının en az MÖ 3500 yılına kadar modern Türkiye'nin doğu bölgelerinde bulunduğu sonucuna varmaktadır, (p. 49) Tuna'da önerilen Sümer-Türk paralelliklerinin listesine bkz. pp 4ff ve A. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ank, 2004), (Saka-Türk bağları için pp. 35-37, 43-46); F. Bayat, *Türk Dili Tarihi* (Ank, 2003), p. 84. Sümerler, Mezopotamya'nın yerlisi gibi görünmüyor. Sümer gelenekleri, onların Mezopotamya'daki yaşam alanlarına güneydoğudan, yani Basra Körfezi Bölgesinden girdiklerini anlatır, bkz. I.M. D'janakov, *Jazyki drevnej Perednej Azii* (Moskva, 1967), pp. 35-36, doğu kökenlerine (İran ve Orta Asya'dan) ilişkin teorileri 'yeterince ikna edici' bulmuyor. Bunları Güney Asya'ya bağlamak için de girişimlerde bulunuldu. Genellikle Sümercenin dilsel bir

diğerlerinin yanı sıra aynı derecede kapsamlı olan girişimler arasında Denis Sinor'un Türk'ü 'Iúrkai of Herodotos (Herodot'un Iúrkai (IV, 22))²⁴ ile ilişkilendirme girişimleridir; Pomponius Mela (*De Chorographia or De situ orbis*, yakl. MS 43) *Cosmographia*'sında *Turcae* ve Pliny (MS 23-79)'nin Doğal Tarihi'nde (VI,16)²⁵ *Tyrcae* (<*Túrkai) olarak Doğu Pontus-Volga bozkırlarında yer alan bir halk türetilmiştir. Pliny, fazla ayrıntıya girmeden, 'Tyrcae'lerin aralarında yer aldığı halkları Sarmatyalı olarak tanımlamaktadır.²⁶

Pomponius Mela ve Pliny'in (biraz çarpıtarak) Herodot geleneğinden bilgileri mi kaldırdıkları yoksa hala var olan halkları mı rapor ettikleri belirsizdir. Herodot'a göre (III, 21) Iúrkai/Tyrcae'nin yakın komşuları Θυσσαγέται/ Thyssagetæ'dir. Bu bilgi Pliny tarafından tekrarlanmaktadır. Çoğu araştırmacı (bazı muhaliflerle birlikte) Thyssagetæ'yi Finli olarak görmekte ve onları Orta Kama'da konumlandırmaktadır.

Ayrıca Iúrkai'nın Ugrik grupları temsil edebileceği, yani Ugra, Yugra'nın²⁷ çarpıtılmış hali olabileceği yönünde önerilerde bulunulmuştur; Ugor'un kökenleri ve etimolojisi belirsiz olduğundan bu da hiçbir şekilde netlik belirtmemektedir. Bazıları *Ugra, Yugra*'yı Doğu Slavca aracılığıyla Türk *Oğur*'undan²⁸ (aşağıya bakın) türetmektedir (Doğu Slavca IOrpa [*Jugra*]'daki

---

'izole' olduğu kabul edilir, bkz. J. Hayes, 'Sumerian Phonology' (ed) A.S. Kaye, *Phonologies of Asia and Africa* (Winona Lake, Indiana, 1997), II. p. 1002. Aynı şey Etrüskçe ve Hurri dili için de söylenebilir., bkz. M. Ruhlen, *A Guide to the World's Languages*, Vol. I, Classification (Stanford,1991), p. 377. Türkçe konuşan Etrüskler için bkz. A. Ayda, Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler (Ank, 1992). Bu hipotezler için ayrıca bkz. R. Bariev, *Volžskie Bulgary. Istorija i kul'tura* (St. Peterburg, 2005), pp. 22-23, 27 (Alanların Türk olduğu iddiaları üzerine) Orta Asya'dan Fransa'ya kadar uzanan devasa bir Türk medeniyetinin teorilerini tartışıyor. Özbek bilgini M. Érmatov, *Étnogenez i formirovanie uzbekskogo naroda* (Taşkent, 1968), pp.14-15, Orta Asya'daki İskit-Saka kabilelerinden bazılarının konuşma dilinin Türkçe olduğunu ileri sürmektedir. Bağımsızlık sonrası Özbek bilimi antik dönemde bölgede hem İran hem de türk unsurlarının varlığını vurgulamaktadır, bkz. A. Asqarov, *Özbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi* (Taşkent, 2007), pp. 5ff'deki tartışmasına bakınız. Karaçay-Balkar bilgini İsmail Miziyevev (İsmail Mızı-ulu) İskitlerin Türk olduğunu göstermeye çalıştı, bkz. *Istorija karaçaevo-balkarskogo naroda s drevnejšix vremën do prisoeğinenija k Rossii*, in *As-Alan* (Moskva, 1998), No. 1, pp. 24ff and his *Şagi k istočnikam étničeskoj istorii central'nogo Kavkaza* (Nalçik, 1986) sadece Azeri çeviri Merkezi *Gafgaz'ın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru*, trans. S. Eliyarlı ve M. Abdulla (İst, 1993), açılış bölümleri bu soruya ayrılmıştır. Yunan kaynaklarında 'İskitler' ve Eski Farsçada 'Saka' olarak geçen halklardan bazılarının, Avrasya bozkır dünyasına özgü çok dilli konfederasyonlara dahil olan, İran dışındaki diğer dilleri konuşanlar olmaları pek olası değildir. Bunlar arasında batıya gelen Türkçe konuşanlar da olabilir. Bu spekülasyon olarak kalmalıdır. Genel fikir birliği İskit-Saka dillerinin Doğu İran dilleri olduğu yönündedir, bkz. J.P. Mallory and D.Q. Adams, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World* (Oxford, 2006), p. 34. Benzer şekilde, Batı Avrasya Bozkır Bölgesindeki İskit-Sarmat halklarının yerini alan Alanların İranlı olduğuna dair çok az şüphe bulunmaktadır. Alan etnonimi 'Aryan'dan türemiştir (<Eski İran. *aryana, gen. çoğul. *aryānām 'Aryan'), bkz. A. Alemany, *Sources on the Alans. A Critical Compilation* (Leiden, 2000), p. 1-5> bkz. tartışmanın tümü için). Günümüzde Alanlar ve onların modern torunları ile ilgili karmaşık ve fazlasıyla siyasallaşmış tartışmalar için bkz. V. A. Šnirel'man, *Byt' Alanami. Intellektualy i politika na Severnom Kavkaze v XX veke* (Moskva, 2006).

²⁴ D. Sinor, 'Early Turks in Western Central Eurasia, Accompanied by Some Thoughts on Migrations', in B. Kellner- Heinkele ve Peter Zieme (eds.), *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden, 1997), pp. 165-179. Sinor, Herodotos'un Iúrkai biçimini "yanlış okuma" olarak görmezden gelir p. 167.

²⁵ P. Aalto, T. Pekkanen, *Latin Sources on North-eastern Eurasia* (Wiesbaden, 1975, 1980), II, p. 232.

²⁶ Maeotis'ten (Azak Denizi) Don'a kadar olan halkların bir listesinde yer alırlar ve Sarmatyalıların 'bölümlerinden' biri olarak sunulurlar, bkz. Pliny, *Natural History*, edited with English translation by H. Rackham (Loeb Classical Library), II, books iii-vii (Cambridge, Mass. – London 1942, reprint: 1989) pp. 350/351. Ayrıca bkz. R. Batty, *Rome and the Nomads. The Pontic-Danubian Realms in Antiquity* (Oxford-New York, 2007)), p. 374. Beckwith, 'The Frankish Name of the King of the Turks' *AEMAE* 15 (2006/2007) p. 10, n.30, Sinor'u takip etmektedir.

²⁷ Tartışma ve metinlere bkz. A.I. Dovatur, D.P. Kallistov, I.A. Šišova, *Narody našej strany v "Istorii Gerodota"* (Moskva, 1982), pp. 108-109, 244-247nn.227,228.

²⁸ L. Benkő et al., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest, 1967-1976), III, p.1025. Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930, 2nd rev. ed. 1991, henceforth *HMK*), pp. 142-143.

protetik *j-* bu yöne işaret edebilir, ancak *Jugra*, Slavca *Ugor, *Ugra*'dan daha sonraki bir gelişme olacaktır). Arapça-Farsça *Yûra* (<Yugra) formu, X. yüzyıl Müslüman coğrafyasında böyle bir formun varlığını ve zaten bilindiğini doğrulamaktadır.²⁹ Buradaki bir karışıklık, *Ἰούρκαι* (*Íoukrai) = *Jugra* 'nın çok erken bir tarihte Slav/Slavca aracılığına ihtiyaç duymasıdır. Ancak Eski Slav dilinde erken biçimin *Qgra olduğu görülmektedir, bkz. *Qgre* "Macarlar" geleneksel olarak *Ongur < *Onoğur* (Türkçe "On Oğur") kelimesinden türemiştir. Daha sonra Doğu Slav/Rusçada (X. yüzyılın başlarında) nazalsızlaştırma sonucu tekil *Ugrin Ugrin'c'*, çoğul *Ugre* haline gelmiştir.³⁰ Ancak geleneksel *Ongur "Macar" < *Onoğur* türemesi de sorgulanmaya başlanmıştır. Árpád Berta, *Ungar* vb. Hazar Türkçesindeki *ongardan* türemiştir (*oŋ* 'sağ', *oŋar-* 'bir şeyi daha iyi yapmak, (onu) düzeltmek' *oŋaru* 'sağa doğru'³¹) 'sağ kanat', yani fetih öncesi Macar birliği Hazar askerî kuvvetlerinin 'sağ kanadı'nı (=batı kanadı) oluşturmuştur.³² Fetih öncesi Macar birliği, IX. yüzyılda bir süre Hazarlarla yakın ittifak halindeydiler. *Ἰούρκαι* ile *Yugra* veya *Tyrcae* (<*Ἰούρκαι) ve *Türk* arasındaki herhangi bir bağlantı problemiği sürmektedir ve olası bir fonetik benzerlikten çok daha fazlasını gerektirmektedir.

Eğer "Tyrcae"ler gerçekten Türk ise, VI. yüzyılda Çin sınır bölgelerinde ortaya çıkmaları için Batı Avrasya Bozkırlarından İç Asya'ya büyük bir göç gerekli olacaktır. Ne Çin tarihi geleneğinde ne de Türk geleneğinde bununla ilgili bir kayıt yoktur. Dahası, Hint-Avrupalılar (Hint-İranlılar ve Toharlar) açıkça doğuya, İç Asya'ya doğru ilerlerken, tarihi kayıtlara göre (aralarında Türk halklarının da yer aldığı) İç Asyalı Altayca konuşanların hareketi doğudan batıya olmuştur.

Türkçe konuşanların erken batı hareketlerinin kaynağı, Çin'in çevresinde İç Asya'daki göçebe yönetimlerin yükselişi ve çöküşüyle bağlantılı kargaşaydı. Batı Avrasya bozkırlarında en azından V. yüzyılın ortalarından (aşağıya bakın) ve büyük olasılıkla biraz daha öncesinde Türkçe konuşan halklara, bazı sayılarda rastlanmaktadır. Bu halklar Doğu'dan geldiler; onların olası antik yaşam alanları Güney Sibiry-Moğolistan'dı. Burada, Xiongnu'nun yayılcı *chanyu*'su (yüce hükümdarı)³³ aktif baba katili Modun (MÖ 209-174), Hunyu'yu (EMC *ywən-jua*), Qushe'yi veya Qushi'yi (EMC **k'ut ziajk*³⁴), Dingling (EMC *teŋ-leŋ*), Gekun (EMC

²⁹ H. Göckenjan and I. Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhānī-Tradition*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 54 (Wiesbaden, 2001), p. 261 and n. 88.

³⁰ A.P. Vlasto, *A Linguistic History of Russia to the End of the Eighteenth Century* (Oxford, 1986), p. 15. Modern Rusça *venger* 'Macar' Lehçe *Wegier*'den gelmektedir, bkz. M. Fasmer (Vasmer) *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, trans. O.N. Trubačev (Moskva, 1986), I, p.29. Lehçe nazal ünlüleri korudu. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, trans. N. Bodoczky (Budapest, 1999), pp.284-285, 434-435, bu formülasyonun bazı karmaşıklıklarına işaret etmektedir. XI. yüzyıl Doğu Slav *Jugra*'sı (ve İslami kaynaklardaki *Yûra* < *Yuğra), Slavların Kama Macarları ile halihazırda Pannonia'ya yerleşmiş olanlarla akraba olduklarını işaret eder gibi görünmektedir. Bu mümkündür ancak hiçbir yerde kanıtlanmamıştır. Róna-Tas, "tüm *Ugri* formlarının *ongre formuna geri dönmediği" sonucuna varıyor. Eski Kilise Slavcasında hem *Ougrin* hem de *Qgrin* vardır, bkz. G. D'jačenko, *Polnyj cerkovno-slavjanskij slovar'* (Moskva, 1993), pp. 749, 855.

³¹ Clauson, *ED*, pp. 166-167,189,190.

³² Á. Berta, "Die chasarische Benennung der Ungarn" in Ch. Fragner, K. Schwarz (eds.), *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik* (Berlin, 1992), pp. 7-11.

³³ Daha önce, genellikle *Chanyu*, *Shanyu* = EMC *dzian wua' olarak çevriliyordu. Bu form için bkz. E. Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 48, 381. Bu ve diğer yeniden yapılanmaların daha sonra İç Asya politikalarıyla ilişkilendirilecek çeşitli başlıklarla (*jabğu/ yabgu, tarkan*) okunması için girişimlerde bulunulmuştur, bkz. V.S. Taskin, *Materialy po istorii drevnix kočevyx narodov gruppy dunxu* (Moskva, 1984), pp. 305-306. Xiongnu devletinin yükselişi hakkında bkz. N.N. Kradin, *Imperiya Xunnu* (2nd rev. ed., Moskva, 2001) ve N. Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies* (Cambridge, 2002).

³⁴ Pulleyblank, "The Chinese and Their Neighbors", in Keightley, (ed.) *Origins*, pp. 449, 455: Hunye'nin kimliği belirlenmemiştir. Pulleyblank, Qushe/Qushi'nin yeniden yapılanmasında (*kut-ziajk) "Skujaka, İskitleri akla getirdiğini" belirtiyor. Böyle olası bir bağlantıyı "ilgi çekici" buluyor ancak bunlardan "bir daha

kerjk-kwən, ayrıca Jiankun, EMC ken-kwən = *Qırğır/Qırğız), Xinli (EMC Sin-li, daha sonra Xue olarak da anılır, EMC siat: efendim?), Loulan³⁵, Wusun³⁶ and Huije halklarını kendi

bahsedilmediğini" ve dolayısıyla bunun bize "çok az şey anlattığını" belirtiyor. Ayrıca bkz. 'Chinese and Indo-Europeans (Çin ve Hint-Avrupalılar)' *Journal of the Royal Asiatic Society* 1-2 (1966), p. 17.

³⁵ D. Hitch, *The Special Status of Turfan in Sino-Platonic Papers* 186 (March, 2009). pp. 5, 14(oradaki yönetimde Kuzeybatı Praktikin'in kullanımına ilişkin).

³⁶ EMC 𐰽 swən, Pulleyblank, *Lexicon* pp. 325, 297 *wu* 'karga, siyah' *sun* 'torun'. Bu etnik adı yazmak için kullanılan Çince karakterler, ailesi Da Yuezhi'nin saldırısından kaçan ve Xiongnu'ya sığınan Wusun Kraliyet Prensi'nin, erzak için yiyecek ararken koruyucusu tarafından terk edilmiş Kansu'da kaydedilen soy anlatısına uymaktadır. Koruyucusu geri döndüğünde, kuzgunlar ona et getirirken prensin bir kurt tarafından emzirildiğini gördü, bkz. A.F.O. Hulseyé, *China in Central Asia. The Early Stage: 125 BC. – 23 AD* (Leiden, 1979), pp. 214-215; E. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migrations" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 33/1 (1970), p. 156, onu takip ederken D. Sinor, "The Legendary Origins of the Türks" *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. E.V. Zygaz, P. Voorheis (Bloomington, Indiana, 1982), p. 239, Çinli yazarlarca bir edebi süsleme olarak görülen "Karga" unsurunun, bu yabancı adla anılması için kullanılan karakterlerde söz sanatı yapılmaktadır. Ayrıca bakınız *aḥ-smān <*asman İran olarak bu formu yeniden yapılandıran, yak. MÖ 1. bin yılın sonu-MS 1. bin yılın başı Ju. A. Zuev, *Rannie tjurki: očerki istorii i ideologii* (Almaty, 2002), p. 23, "gökyüzü, cennet." Zuev, p. 25, 647'de Batı Türk Kağanının Tang sarayına altın kaplamalı bir karga gönderdiğini belirtmektedir. Wusun etnogonik mitinin bir dizi sembolik yorumu için bkz. Ju. A. Zuev, A.Ş. Kadyrbaev, "Drevnie narody Central'noj Azii v épopu 'Velikix pereselenij' (IIIv. do n.é. – V v.). Po materyalam kitajskix dinastijnix istorij", in D.D. Vasil'ev et al. (eds.), *Bjulleten' 9* (Rossijskaja Akademija Nauk. Obščestvo vostokovedov, Moskva, 2002), pp. 208-212. Ayrıca bkz. L. A. Borovkova, *Carstva "zapadnogo kraja"* (Moskva, 2001), p. 107, Başlangıçta Dunhuang ve Qilian sıradağları arasındaki Gansu bölgesinde yer alan Wusun, giderek batıya doğru hareket ettirildi ve bu da onları Yuezhi yakınında ve Xiongnu'nun batısındaki Gansu koridoruna yerleştirdi. B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Ank, 1981), I, p. 490, Kansu'ya atıfta bulunarak, onların ilk vatanlarını Qilian dağlarının doğusu ve Dunhuang'ın batısı ve Tianshan'ın güneydoğusu şeklinde konumlandırmaktadır. Alemany, *Sources on the Alans*, p.397, onları "Dunhuang ve Qilian dağları arasındaki" Yuezhi'lerin yanına yerleştirmektedir ve buradan da Xiongnu tarafından batıya doğru sürüldüklerini bildirmektedir. Alano-As ile Wusun'u ilişkilendirme girişimleri hakkında bkz. Alemany, *Sources on the Alans*, p. 399. Kuzeybatıları Kanju'dur (Sir Derya'ya kadar uzanan İli Nehri'nin batı bölgesi) bkz. K. Czeglédy, "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983), pp. 45ff) ve batılarında Dayuan (Fergana) vardı, bkz. C.B. Wakeman, 'Hsi Jung (the Western Barbarian): an Annotated Translation of the five chapters of the T'ung Tien on the Peoples and Countries of Pre-Islamic Central Asia', unpublished Doctoral Dissertation, University of California-Los Angeles, 1990), pp. 513-530, Wusun verilerinin tartışılması için ayrıca aşağıya bakın. On Dayuan see Wakeman, pp. 539ff. A.G. Maljavkin, *Tanski xroniki o gosudarstvax Central'noj Azii* (Novosibirsk, 1989), p. 184n.293, onları MÖ 2-1. yüzyıllarda modern Kırgızistan'a ve güneydoğu Kazakistan'a yerleştirir; ana kampları/başkentleri Issıq Köl'ün güney kıyısındadır. Bkz. Maljavkin, p.186n.304, for Dayuan=Fergana. Bkz. notices in Sima Qian/Watson, II, pp. 156,233-234,237-243, büyük ölçüde MÖ 2.yy diplomat-istihbarat ajanı Zhang Qian'ın raporuna dayanmaktadır ve aynı zamanda Kansu'daki anlatım için de geçerlidir. A.F.P. Hulseyé, *China in Central Asia. The Early Stage: 125 BC – AD 23* (Leiden, 1979), pp. 142-162, 214-215 (Zhang Qian'ın raporu); Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas (Wu-sun ve Sakalar)" *BSOAS* 33/1 (1970), pp.155-157. Wusun'la ilgili Çin materyallerinin bir özeti de Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, pp. 489-499'da bulunmaktadır; A. Taşagıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (Ankara, 2004), pp. 17-27, diğerlerinin yanı sıra onları Türk olarak kabul eden ve E.I. Kyčanov, *Koçevye gosudarstva ot gunnov do man'čurov* (Moskva, 1997), pp.46-50. İkinci notta (p.46), Hanshu yorumcusu Yan Shigu'nun (581-645), Wusun'un Soğd'lulara benzediğini ve mavi gözleri ve kırmızımsı sakalları olduğuna dikkat çekmektedir. Bu, Avrupalılar için Çin etnografik literatüründe yer alan bir konudur. *Hanshu, kunmo* ve halkının -bu arada Se (Saka)'yı kovan "Great" (Da) Yuezhi'den intikam almak için Xiongnu'nun izniyle- batıya hareket ettiğini bildirmektedir. Wusun daha sonra İli vadisine yerleşti. Borovkova, *Carstva*, pp. 107-113, 245-252, Yuezhilerin "küçük" Wusun yönetiminin MÖ 182'deki yenilgisini anlatıyor. Bunu 177'de hem Yuezhi'nin hem de Wusun'un Xiongnu tarafından fethi izlemiştir. 167'de Xiongnu, Yuezhi'yi Gansu koridorundan kovmuştu. İli Bölgesine gittiler ve burada 163 yılında, en azından prensipte Xiongnu'nun ajanı olarak hareket eden Wusun'un saldırısına uğradılar. Wusun yaklaşık 161-160 olarak İli Vadisini ele geçiren Yuezhiler daha batıya doğru sürülmüştür. Han onları Xiongnu ile çatışmaya sokmaya çalıştı ama Wusun ikisi arasında ustaca manevra (denge politikası) yaptı. Borovkova ayrıca Yuezhi ve Wusun'un etno-dilbilimsel olarak yakın ilişkili Avrupalı halklar olduğunu savunmaktadır, ayrıca bkz. *Kušanskoe carstvo po drevnim kitajskim istočnikam* (Moskva, 2005), pp. 42ff. Yuezhi ve Wusun'un Tohar ve İran unsurlarını içerdiği görülüyor, bkz. B. A. Litvinskij (ed.), *Vostočnyj Turkestan v drevnostii rannem srednevekov'e. Étnos, jazyki, religii* (Moskva, 1992), pp.17; J.P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans* (London, 1989), pp.59-60. Görüldüğü gibi, Wusun efsanesi, Aşina-Türk etnogenetik efsanesine geçici

yönetimi altına almıştır. Bunlardan Dingling, Gekun ve Xinli'nin Türk olduğu kabul edilir.³⁷ Sincan'daki Loulan³⁸ ve Wusun, Hint Avrupalılardır.

Xiongnu'nun etno-dilsel bağlantıları belirsizliğini korumaktadır. Onlar, Türk (muhtemelen bazı "Proto-Bulgar öncesi", yani Oğur öncesi formlakileri), İranlı veya Paleo-Sibirya (özellikle Kettic, yarım asırdan fazla bir süre önce Ligeti tarafından öne sürülen bir teori) olarak tanımlanmışlardır.³⁹

Xiongnu'nun (EMC *xuawŋ nɔ⁴⁰ = *Hun-nu, Hon-nu?) Doğu ve Orta Avrupa'da, Orta-Batı Avrasya Bozkırlarında, İran sınır bölgelerinde ve daha sonra Kuzey Hindistan'da ortaya çıkan, çeşitli İran (Soğdca *hwn*), Hint (*Huŋa*) ve Greko-Romen (*Hunni vb.*, *Oŋvvoi*) kaynaklarındaki farklı nüshalarda "Hun" etnik adını ya da varyantlarını taşıyan halklarla ilişkisi tartışmalı olmuştur. Materyale ilişkin en son değerlendirmeler bir Xiongnu-Hun bağlantısını iddia etmektedir.⁴¹ Kesin olarak söyleyebileceğimiz şey, Han Hanedanı ve onun bozkır

bir benzerlikten daha fazlasını taşıyor; bu nedenle burada uzun bir ara verilecektir.

³⁷ Sima Qian/Watson, II, pp. 138,140. EMC formları hakkında bkz. Edwin G. Pulleyblank, "The Chinese and They Neighbors", in Keightley (ed.) *Origins*, pp. 448-449, 454-456. Daha sonraları Tiele olarak anılan Dinglingler, Baykal Gölü ve Orta Yenisey'e kadar uzanan Kuzey Moğolistan ve İrtiş Bölgesinde yoğunlaşmıştı; bunlar Xiongnu ve Xianbei'nin kuzey komşularıydı (bkz. Krjukov, *Drevnie kitajcy*, pp.62-66, onları çeşitli antik arkeolojik kültürlerle ilişkilendirme girişimleri sorunlu olmaya devam ediyor), Gekun (Qırğıf/Qırğız), muhtemelen Türkleşme sürecinde olan, Türk liderliği altındaki bir Paleo-Sibirya halkıydı. Kırgız etnogenezi özellikle karmaşıktır. Golden, *Introduction*, pp. 144-145,176-179, 404-406'daki tartışmaya bakınız; Janhunen, *Manchruia*, p. 186. Kırgız ile ilgili yazıların bir örneği O. Karaev, K. Žusupov, *Kyrgyzy: Istočniki, istorija, étnografija* (Bishkek, 1996); Janhunen, *Manchuria*, p. 186. B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Ank, 1981), I, p. 201'deki uzun tartışmaya bakınız. Modun (Mete)'nin kariyeri. Ayrıca diğer Han dönemi kaynaklarında Hujie veya Wujie (EMC xɔ-giat, ?ɔ-giat = *Hagař = Oğur/Oğuz?) belirtilmiştir; bkz. Pulleyblank, "The Chinese and They Neighbors" in Keightley (ed.), *The Origins*, pp.454-456. T. Senga, "Az onogurok a kínai forrássokban" *Uralica* 5 (1980), p. 105, Hujie'nin Oğurlarla kimlikleştirilmesini kabul etmez. On the Xinli = Sir, bkz. E. G. Pulleyblank, "Why Tocharians?" *Journal of Indo-European Studies* 23/3-4 (1995), p. 417.

³⁸ Loulan (EMC. *glu-glân, daha sonra *lɔu-lân) = Krörän, Lopnur Bölgesi çevresindeki Hint Kharoşthi belgelerinden Krorayına, bkz. J.P. Mallory and Victor H. Mair, *The Tarim Mummies* (London, 2000), p. 81.

³⁹ Bkz. L. Ligeti, "Mots de medeniyet de Haute Asie en transkripsiyon chinoise" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1/1 (1950), pp.141-188; E. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese, Part II" *Asia Major*, 9 (1962), pp. 206-265, esp. Appendix "The Hsiung-nu Language," pp. 239-265. Bu çalışmanın Rusça çevirisi "Jazyk sjunnu" in A.N. Kononov, S.G. Kljaštornyj (eds.), *Zarubežnaja Tjurkologija*, vyp. 1 (Moskva, 1986), pp. 29-71, Pulleyblank'ın Erken ve Orta Çincenin yeniden inşası üzerine daha sonraki çalışmasının ışığında Xiongnu biçimlerinin bazı yeni okumalarını içerir (pp. 65-67). Ayrıca bkz. 'The Hsiung-nu' in H.R. Roemer (ed.), *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta* (= *Philologiae Turcicae Fundamenta*, III, Berlin, 2000), pp. 62-65; Janhunen, *Manchuria*, pp.185-189, onları 'Ön-Proto-Bulgarca konuşanların hakimiyeti' olarak göstermektedir. Bailey, *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan*, pp. 91-92 ve J. Harmatta'nın yaptığı gibi, *Hotan Metinleri*, VII pp.25-41'de daha kapsamlı olarak onları İranlı görmektedir, J. Harmatta 'The Origin of the Huns', *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, XXXIII (1997), pp. 159-173. A. Vovin, "Did the Xiong-nu Speak a Yeneseian Language?" *Central Asiatic Journal*, 44/1 (2000), pp. 87-104. I. Horváth, "Uygur Scholar's Significant Discovery: Ancient Turkic Source Says Xiongnu are Turks" *Eurasian Studies Yearbook*, 79 (2007), pp. 63-67, *Xiongnu'yu türk yoçul bodun* olarak yorumlayan Xuanzang'ın yedinci yüzyıl Çince biyografisinin Uygur Türkçesi (kısmı) içinde Şinqo Şeli Tutung'un (X. yy) Çinceden çevirisi esas alınarak, Türk'ün *Xiongnu'yu* ifade etmesi gerektiği sonucuna varmaktadır. Bu kullanıma Uygur'un başka yerlerinde de rastlanıyor ancak Xiongnu'yla hiçbir ilgisi yok. *Türk* burada "göçebe" için genel bir terim olarak kullanılmış olabilir. Bkz. P. B. Golden, *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turkic Eurasia*, The Central Eurasian Studies Lectures, 1, Department of Central Eurasian Studies, Indiana University (Bloomington, Indiana, 2001), pp.13-14. Ayrıca bkz. S.G. Kljaštornyj in M. X. Abuseitova, Zh. B. Abylxozžn, S. G. Kljaštornyj et al., *Istorija Kazaxstana i Central'noj Azii* (Almaty, 2001), p. 49, Xiongnuların Altay dili olmadığını, ancak Türkçe konuşanların kabile konfederasyonlarında baskın dil grubu olabileceğini öne sürmektedir. Ayrıca bkz. L. Rásonyi, *Tarihte Türklük* (Ankara, 1971), p. 65 (Türkie); G. Faizrakhmanov, *Drevnie tjurki v Sibiri i Central'noj Azii* (Kazan', 2000), pp. 39-40, tarihleri MÖ III. binyılda başlamaktadır.

⁴⁰ Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 346, 227.

⁴¹ K. Czeglédy, "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia" *Archivum Eurasiae Medii*

müttefiklerinin, M.Ö. I. yüzyılda ve MS I. ve II. yüzyıllarda Xiongnu gruplarını yenilgiye uğrattığıdır. Bu yenilgilerin her biri, Xiongnu gruplarının ve onlara bağlı halklardan bazılarının batıya doğru bir dizi göçünü hızlandırmış;⁴² bu durum ise, Orta Çağ boyunca Türk tarihinde tekrarlanacak bir model olmuştur.

Çoğunlukla Türk oldukları iddia edilen Avrupalı Hunların dilinin etno-dilsel bağlantıları, büyük olasılıkla bazı unsurların türediği Xiongnu'nunkiler kadar sorunlu olmaya devam etmektedir.⁴³ Greko-Romen yazarları bunlarla ne yapacaklarını bilememişlerdir. Görünüşleri ve gelenekleri daha önce karşılaştıkları 'barbarlar'dan farklıydı. Hun birliğine yerel kabilelerin (İranlı, Cermen belki de Slav ve diğerleri) eklenmesi etnografik tabloyu daha da bulandırmıştır.

Her ne kadar Avrupa Hun dönemine ait bazı kabile isimleri ve terimleri Türkçe olarak yorumlanabilse de (örn. Ἀκάτζιροι/Ἀκάτιροι/Acatziri⁴⁴), elimizde ancak 460'larda -Avar ve Sabir baskısından kaçan- Oğur Türk gruplarının Ponto-Hazar bozkırlarına gelişiyle ve oradan Konstantinopolis'e⁴⁵ elçiler göndermeleriyle Türkçe konuşan halklara dair kesin kanıtlarımız bulunmaktadır. Bunlar, Ortak Türkçeden farklı bir Türkçe formu konuşan Oğurlar, Şara Oğurlar, Onoğurlar, Bulgarlar ve diğerleridir.⁴⁶ Sinor'un, Batı Avrasya bozkırlarındaki bu ilk Türk halklarının, "-r Türk dilini" (yani OğuR) konuşanlar olarak, "Türklerin -z dilini"⁴⁷ (yani OğuZ) konuştuğu uzak Moğolistan'dan" gelmiş olamayacakları yönündeki çıkarımı açıkça yanlışır; Oğur'dan Moğolcaya çok sayıda erken dönem alıntı kelime tanıklık etmektedir.⁴⁸

Oğur, daha iyi bilinen Ortak Türk Oğuz teriminin Oğur şeklindeki yansımasıdır;

Aevi 3 (1983), pp. 32-35, 62ff., 85ff; M Érdy, "Hun and Xiong-nu Type Cauldron Finds Throughout Eurasia" *Eurasian Studies Yearbook* 67 (1995), pp. 5-94; D.C. Wright, "The Hsiung-nu-Hun Equation revisited" *Eurasian Studies Yearbook* 69 (1997), pp. 77-112; E. de la Vaissière, Huns et Xiongnu," *Central Asiatic Journal* 49/1 (2005), pp. 3-26.

⁴² Bkz. Czeglédy, "From East to West" *AEMAE* 3 (1983), pp.34, 92-97.

⁴³ Avrupa Hunları hakkında, diğerlerinin yanı sıra bkz. Gy. Németh, "A hunnok nyelve". in Gy Németh (ed.), *Attila és hunjai* (Budapeşte, 1940), pp. 217-226 and his *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapeşte, 1930, 2nd rev. ed. Budapest, 1991, henceforth *HMK*), pp. 111-119; G. Doerfer, "Zur Sprache der Hunnen" *Central Asiatic Journal* 17/1 (1973), pp. 1-51 (aynı zamanda Xiongnu hakkında materyal de içerir, ayrıca Rusça çevirisine bkz. "O jazyke gunnov" in Kononov, Kljaštornyj (eds.), *Zarubežnaja Tjurkologija*, vyp.1, pp.71-134); J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, ed. M. Knight (Berkeley-Los Angeles, 1973), pp.376-443.

⁴⁴ J. Moravcsik, *Byzantinoturcica* (2nd ed., Berlin, 1958), II, pp.58-59'daki formlar ve tartışmalara bakınız; burada bu etnik isim *Ağaçeri "orman-adamı" ("orman insanları") ile bağlantılıdır. Jordanes'e göre bu pek mümkün değildir. *Getica* (İordan, *O proizxoženii i dejanijax getov*, ed. trans. E. Č. Skržinskaja, Moskva, 1960, p.136) Acatziri'yi kırsal göçebe bir halk olarak tanımladığından bu pek olası değildir: "gens Acatziorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat" [tarlanın ürünlerinden habersiz olan ve sığır ve avcılıkla geçinen Acatzirlerin en güçlü halkı]. Her halükârda, (onlar) etnik olarak değil, sadece siyasi olarak Hunlardı, bkz. Németh, *HMK*², p.105.

⁴⁵ R.C. Blockley (ed., trans.), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus ve Malchus* (henceforth: Blockley/Priscus, Liverpool, 1981, 1983), II, pp.344/345. Bu metin tartışmasına bakınız: A. Mohay, "Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker (Übersicht über die neueren Forschungen)", in J. Harmatta (ed.), *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapeşte, 1979), pp. .129-144, bu hareketlerin başlangıcını 463 yılında Oğur'un Konstantinopolis'teki elçiliğinden yaklaşık on beş yıl öncesine yerleştirir.

⁴⁶ Oğur Türk halklarının tarihine genel bir bakış için bkz. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, 1992), p.92.

⁴⁷ Sinor, "Early Turks in Western Central Eurasia" in Kellner-Heinkele and Zieme (eds.), *Studia Ottomanica*, p. 174.

⁴⁸ Bkz. C. Schönig, "Türkisch-Mongolische Sprachbeziehungen – Versuch einer Zwischenbilanz" *Ural-Altäische*

Jahrbücher N.F. 19 (2005), pp.132ff. Ayrıca çalışmasının daha kısa bir versiyonuna bakınız: "Turko-Mongolic Relations", in J.Janhunen (ed.), *The Mongolic Languages* (London, 2003), pp. 404-410.

başlangıçta ‘akraba, akrabalık gruplaşmaları’⁴⁹ için kullanılan ve daha sonra etnonimik statü geliştiren (örneğin, Oğuz, Üç Oğuz “Üç Oğuz”, Sekiz Oğuz “Sekiz Oğuz,” Toquz Oğuz “Dokuz Oğuz”) bir terimdir. Bu ise, *Toquz Oğuz* etnonimini *Jiu Xing* “Dokuz Soyadı/Klan/Halk” olarak çeviren Çin kaynaklarında da yansıtılmaktadır.⁵⁰

Oğur ve Ortak Türkçe, Arkaik Türkçenin paralel iki kolu mudur? Eğer ortak bir Proto-Türk dilinden geliyorsa hangi dal ‘norm’ dan farklıydı? Oğur mu yoksa Ortak Türkçe mi daha ‘arkaik’? Oğur/Bulgarca, belki de MS 100-400 civarında, bir dizi fonetik değişiklik (örn. $z > r$, $*l\check{s}$ veya $*l\check{c} > l$) meydana gelmeden önce kopmuş olan Arkaik Türkçenin daha eski bir biçimini mi temsil ediyordu? Aynı bir “Para-Türk” dili (uzantısı) mıydı? Bunlar hâlâ tartışmalı konulardır.⁵¹ Her halükârda, dilin Oğur tipi, erken Moğolcadaki Türkçe alıntı kelimelerin ana kaynağıydı (örneğin, Mong. *ikere* “ikizler” < Oğuric **ikir* [> Macar. *iker*] / Ortak Tr. *ikiz*); bu etkileşim muhtemelen Xiongnu dönemi kadar erken bir zamanda meydana gelmiştir.⁵² Açıkça görülüyor ki, Oğurca konuşan kavimler V. yüzyıldan önce Moğolistan-Mançurya sınır bölgesinde yer almış olmalıdır⁵³ ve o dönemde Oğur-Ortak Türkçe ayrımı gerçekleşmiş

⁴⁹ P.B. Golden, “The Migrations of the Oğuz” *Archivum Ottomanicum* IV (1972), pp.45-47.

⁵⁰ Liu, CN, II, p. 591n.831, onu düzenli olarak "die Neun Stämme" olarak çevirir. Ayrıca bkz. Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien* (Darmstadt, 1992), p.82.

⁵¹ Dilbilimciler Türkçenin en eski dönemini M.Ö.3000-500 civarına tarihlerler. Yaklaşık MS 550'ye kadar süren bir sonraki Eski Türkçe aşamasında, Oğur biçimlerine dair kanıtlar (z için r , örneğin Oğur *tenger* - Ortak Türkçe *tengiz* "deniz" ve l için $\check{s}$ **tâl-tâš* ‘taş’) ortaya çıkmaktadır. Bu özelliklerin kronolojik ayrıntıları hala belirsizdir ve iki grup arasında bazı örtüşmeler olduğu görülmektedir; yani Oğur'a özgü bazı özellikler, bazı Ortak Türk lehçelerinde de bulunabilir, ancak her zaman tam anlamıyla gerçekleşmez. Kısaca bkz. A. Róna-Tas, “The Reconstruction of Proto-Turkic and the genetic Question” in L. Johanson, É. A. Csató (eds.), *The Turkic Languages* (London, 1998), pp. 69,76-77 ve daha önceki kitabı *An Introduction to Turkology* (Szeged, 1991), pp. 24ff. Oğur, dağınık Tuna-Balkan Bulgarlarından bildiğimiz kadarıyla Batı Avrasya’da konuşulmaya devam etti (bkz. O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955, T. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, Rašo Rašev, *Bülgarskata ezičeska kultura VII-IX vek*, Sofija, 2008, pp. 231-251) ve Volga Bulgarca yazıtlar (T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara, 1988, M. Erdal, *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*, Wiesbaden, 1993). Dil bugün Çuvaşta varlığını sürdürmektedir. Doğudaki grupların Oğur konuşmaya devam etme ihtimali göz ardı edilemez, bkz. P.B. Golden, “Cumanica V: Basmils and Qıpçaqs” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006/2007), pp.27-29, 34-42.

⁵² Schönig, “Türkisch-Mongolische Sprachbeziehungen” *UJ N.F.* 19 (2005), pp.132ff and his: “Turko-Mongolic Relations” in Janhunen (ed.), *The Mongolic Languages*, pp. 404-410; Janhunen, *Manchuria*, pp. 187-189; Róna-Tas, “The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question” in Johanson and Csató (eds.), *The Turkic Languages*, pp. 76-77. L. Ligeti, *A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpádkorban* (Budapeşte, 1986), pp. 431-434. Macarca, Oğur Türkçesi ile olan yakın etkileşimi nedeniyle bu terimlerin bazıları için önemli bir kaynak olmaya devam etmektedir.

⁵³ Janhunen, *Manchuria*, pp. 135-138, 146-147. Schönig, “Türkisch-Moğolistan Sprachbeziehungen” *Ural-Altische Jahrbücher* N.F. 19 (2005), pp. 140-141, bu temasları MS 2. yüzyıla kadar götürmektedir ve “Proto-Moğol Öncesi Halkları” Türk halklarının güneyine, Çin sınırlarının kuzeyindeki bozkırlara yerleştirmektedir. Bu bölge, daha önce de belirttiğimiz gibi, genellikle Erken Moğol olarak tanımlanan Xianbeilerin yönetimi altındaki bölgeydi (M.V. Krjukov et al., *Drevnie kitajcy v époxy Centralizovannyx imperij* Moskva, 1983, p.62) veya belki de aslında “Proto-Moğol Öncesi.” Bununla birlikte Xianbei, kısa “imparatorluk” dönemlerinde (Xiongnu’yu gölgede bıraktıkları MS 2. yüzyıl) Moğolistan’ın önemli bir kısmı üzerinde kontrole sahip olmasına rağmen, Batı Mançurya ile daha çok ilişkilendirilmektedir, bkz. Janhunen, *Manchuria*, p. 184. Alıntılarının da belirttiği gibi Türk halkları, Moğolca konuşan halklar ile Moğolistan-Mançurya sınırındaki Çin, İran ve Tohar halkları arasında kültürel araçlar olarak hizmet etmiştir. Xianbei’nin etnik kökenine gelince, çoğu zaman yapıldığı gibi, onların bir tür “Moğol” oldukları otomatik olarak varsayılmaz. Gerçekten de yakın zamanda yapılan bir çalışma (A. Vovin, “Some Thoughts on the Origin of the Old Turkic 12-year Cycle” *Central Asiatic Journal* 48 (2004), p. 130), onların ‘Moğolca konuşmaları dışında farklı bir tarz’ı olduklarını ileri sürmektedir. Juha Janhunen, “Para-Mongolic” in J. Janhunen (ed.), *The Mongolic Languages* (London-New York, 2003), pp. 391-392, Xianbei’nin, Güney Mançurya ve Kuzey Moğolistan’daki Donghu’ların (“Doğulu Barbarlar”) bir kısmı veya çoğu için “genel” bir isim (yaklaşık MS 300’e kadar) olarak hizmet ettiği konusunda uyarılmaktadır; daha sonraları, bu bölgedeki halklar ‘Moğol’ veya ‘Para-Moğol’ olarak tanımlanabilmektedir. Janhunen (p. 392) bu ‘grupların’ ‘dil açısından homojen’ olmadığını belirtmektedir. Onlar, kesinlikle onun ‘Para-Moğolca’ olarak terimlendirdiği ilişkili bir dal ve Proto-

olmalıdır.

Bu yazışmalar, erken Türkçe konuşan topluluğun çeşitli göçlerden önce doğuda, Moğolca konuşanların yakınında bulunduğu bir başka kanıttır.

Bu Oğur grupları, hakkında biraz bilgi sahibi olduğumuz en eski Türk halklarından bazılarını temsil etmektedir. Hiçbiri *Türk* etnik adını taşıymıyordu. Oğur'un vatani açık şekilde doğudadır. Özellikle, Bizans kaynağı Priskos (d.410?/420?, ö.472 sonrası), Oğur kavimlerinin Konstantinopolis'in etki alanına girdikleri Pontus Bozkırlarına göçünün İç Asya'da başladığını, Avarların yayılmacı faaliyetlerinin yaklaşık 450'de tetiklediğini rapor etmektedir.⁵⁴ Bundan hemen önce Oğur kabilelerinin Kazak bozkırlarında ve Batı Sibirya'da yaşadığı ve oraya belki de Xiongnu'nun son zamanlarında daha doğudaki noktalardan gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. O zamanlar Ugor halklarıyla zaten bağlantıları olmuş olabilir.⁵⁵

Göçleri sırasında, Oğur gruplarının, Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan'dan Batı Avrasya Bozkırlarına kadar Avrasya boyunca bir yay şeklinde uzanan daha büyük, gevşek ve hala belirsiz bir göçebe kabileler konfederasyonunun parçası olduğu görülmektedir: Çin kaynaklarında (EMC *t^het-lək)⁵⁶ *Tiele* (yukarıda belirtilmiştir). Çince transkripsiyon, göçebelerle çok yakından ilişkili olan taşınabilir konutlar için (*tegrek⁵⁷) 'yük arabası' anlamına gelen "Altayca" bir terimi gizlemiş olabilir.⁵⁸ *Tiele*, erken Türk halklarıyla ilişkilendirilen isimlerden biri olan *Dingling* (EMC teŋ-ŋ) köken isminin daha sonraki bir adı (veya varyantı) gibi görünmektedir.⁵⁹ Dingling/*Tiele*, MÖ II. yüzyılda Xiongnu'nun kuzeyinde -Kuzey Moğolistan'da ve İrtiş Bölgesinde- Baykal Gölü ve Orta Yenisey'e kadar uzanan bölgede ortaya çıkmıştır.⁶⁰ *Tiele* birliği Türk gruplarının yanı sıra Moğolları da içeriyordu. Onlar zorla Xiongnu birliğine getirilmişler ve serkeş topluluklar olarak kalmışlardır. 350'den sonra İranlı göçebelerin yerini alarak Kazak bozkırlarının büyük bölümünü ele geçirdiler ve 460'tan sonra da gördüğümüz gibi onların Oğur grupları Karadeniz Bozkırlarına yerleştiler.⁶¹ *Tiele*, Türk İmparatorluğu'na katılmadan önce bir dizi yönetim oluşturmuştur.

Moğolca içinde alt dallara ayrılan Pre-Proto-Moğol dilinin çağdaş konuşmacılarından oluşmaktadır. İkincisi, diğerlerinin arasında, Tabğaç ve Qitan'ı içermektedir. Ayrıca bkz. C.Schönig, 'Turko-Mongolic Relations', in Janhunen (ed.), *The Mongolic Languages*, pp. 405-406.

⁵⁴ Blockley/Priscus, II, pp. 344/345.

⁵⁵ V.F. Gening, A.X. Xalikov, *Rannie bolgary na Volge* (Moskva, 1964), p. 142-147; Tartışmaya bkz. Czeglédy, "From East to West" *AEMAE* III (1983), p. 97-103.

⁵⁶ Pulleyblank, *Lexicon* pp. 184, 308.

⁵⁷ Clauson, *ED*, p.485, belki de "araba" için Altayca bir terim olabilecek *tegrek'in (Türkçe *tegrek* "jant, halka" ve dolayısıyla "tekerlek") bir karşılığıdır (krş. Moğl. *tergen*, *telegen*, *terge*). Ayrıca bkz. S. Starostin, A. Dybo, O. Mudrak, *Etymological Dictionary of the Altaic Languages* (henceforth *EDAL*, Leiden, 2003), II, p. 1360 *tegá "yuvarlak" Mongo. *tög/körig, Turk. *deg-/dög-/dog-, Jpn. *tánka, Kor. *thi-/thə-: Proto-Mong. *tögörig "yuvarlak," Old Turk. *teğirmi* "daire/ halka" Mod. Turk. Tat. *tügäräk*, Kırgız. *tegerek* "daire/ halka" vb. Ayrıca (II, p. 1433) *t'iarke "yük arabası/taşımıcılık aracı": Tung. *turki, Mong. *terge, Kor. tärkó: Proto-Mong. *terge "araç" bulunmaktadır.

⁵⁸ "Yük arabaları"nın Türk göçbeleriyle anlamsal ilişkisi, *Tiele* ve daha sonra onlardan türeyen Uygurlar için kullanılmış Çince terimlerden biri olan Gaoche/Gaoju "Yüksek Yük Arabaları" tanımlamasıyla ortaya çıkmaktadır, bkz. P. Boodberg, "Three Notes on the T'u-chüeh" in *Selected Works of Peter A. Boodberg*, ed. A. Cohen (Berkeley, 1979), pp. 354, 356; J. Hamilton, "Toquz Oguz et On Uyyur" *Journal Asiatique* (1962), pp. 25-26; Pulleyblank, "The Chinese and Their Neighbors" in Keightley (ed.), *Origins*, p. 448; Czeglédy, "From East to West:" *AEMAE*, III (1983), p. 64. Avrasya göçbelerinin bu ilişkileri, Greko-Romen kaynaklarına da yansımıştır, bkz. *Hamaxobii* (Ἀμαξόβιοι) 'those who live in carts', Aalto, Pekkanen, *Latin Sources*, I, p. 20.

⁵⁹ Pulleyblank, "Why Tocharians?" *The Journal of Indo-European Studies* 23/3-4 (1995), p. 417 and his "Early Contacts Between Indo-Europeans and Chinese" *International Review of Chinese Linguistics* 1, no.1 (1996), p.15, Dingling > *Tiele* ile onlardan "ortaya çıkan" Uygurları doğrudan birbirine bağlamaktadır.

⁶⁰ T. Senga, "Az onogurok a kínai forrásokban" *Uralica* 5 (1980), pp. 105-106.

⁶¹ Tartışmaya bkz. Golden, *Introduction*, pp. 94-95.

Tiele kökenli Uygurlar 744 yılında Kağanlığın başına geçince, Hükümdarları Böğü Kağan'ın (759-779) yazıtında daha eski iki Uygur Krallığının varlığından bahsetmişler ve böylece Türklerin geçmişlerinin seçkin bir kraliyet soyuna sahip olduğunu iddia etmişlerdir.⁶²

Tiele'den ve onların çeşitli kollarından söz etmemin nedeni, onların erken dönem Türk devletinin çoğu zaman asi de olsa önemli bir bileşeni haline gelmeleridir. Aynı zamanda bize, Türk halklarının tamamını olmasa da çoğunu birleştirecek olan devletin kurulmasından önceki dönemde bazı Türk topluluklarının dağılımı hakkında da fikir veriyor olmalarıdır.

Türklerin Kadim Vatanı

Modern Türk dilleri, Orta Çağ-erken modern zamanlarında yüksek derecede karşılıklı anlaşılabilirliği koruyan ortak bir dilden türemiş gibi görünmektedir (Oğur kökenleriyle Çuvaşça ve Yakutça -uzun bir süre izole edilmiş- oldukça farklı bir tarihe sahiptirler).⁶³

Böylece, el-İştâxârî (X. yy ortalarında bir coğrafi eserin yazarı), 'Türklerin hepsi, örneğin Tuğuzguzz (Toquz Oğuz), Xirxîz (Qırğız), Kîmâk (Kimek), Guzz (Oğuz) ve Xarlux'un (Karluk) bir (ortak) dili vardır ve birbirlerini anlarlar.'⁶⁴ Maḥmûd al-Kâşğârî (yaklaşık 1077), *Compendium of the Turkic Languages (Dîvânü Lügâti't Türk)*, yalnızca lehçe ve bölgesel farklılıklara (ve ayrıca Türkleşmeye başlayan gruplara) dikkat çekmektedir.⁶⁵ Daha genel bağlamda, Türkçenin, Korece ve Japonca ile olası bağlantıları olan Moğolca ve Mançu-Tunguzcayı da içeren Altay dil grubunun bir parçası olduğu düşünülmektedir. Türklerin ilk vatanı/ 'Urheimat'ı araştırılırken bu husus dikkate alınmıştır. Altay Teorisi sorunsuz değildir. Bu ilişkinin genetik bağlara mı dayalı olduğu yoksa uzun süredir devam eden ödünçleme ve etkileşim bağlarının (dilsel benzeşme, alansal fenomenler) sonucu mu olduğu önemli ve hala tüm hararetiyle tartışılan bir soru olmaya devam etmektedir.⁶⁶ Bazı dilbilimciler Altay dillerinin

⁶² Bkz. S. G. Kljaštornyj, "Nadpis' uygurskogo Begju-kagana v Severo-Zapadnoj Mongolii", in B.B. Piotrovskij and G.M. Bongard-Levin (eds.), *Central'naja Azija. Novye pamjatniki pis'mennosti i iskusstva* (Moskova, 1987), pp. 28-30.

⁶³ Şu anda Türkçeyi oluşturan çeşitli dillerin sınıflandırılması bilimsel bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Literatürün göstergesi olan en güncel araştırmalar için bkz. T. Tekin, 'Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni bir Tasnifi' *Erdem*, 5/13 (Ocak, 1989), pp. 129-139, 141-168; N.Z. Gadžieva, "Tjurkskie jazyki" in E.R. Tenişev (ed.), *Tjurkskie jazyki* (Bishkek, 1997), pp. 18-23 in the series *Jazyki mira* edited by the late V.N. Jartseva and others (Moskva-Bishkek, 1997-2000) and E.R. Tenişev (ed.), *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Regional'nye rekonstrukcii* (Moskva, 2002), pp.713-737. Ahmet B. Ercilasun (ed.) *Türk Lehçeleri Grameri* (Ankara, 2007)'de yirmi kadar dil listelenmektedir.

⁶⁴ Al-İştâxârî, *Kitâb Masâlik wa Masâlik*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1870), p 9.

⁶⁵ Maḥmûd al-Kâşğârî, *Compendium of the Turkic Dialects. Dîvân Luyât at-Turk*, ed. trans. R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, *Sources of Oriental Languages and Literatures*, 7 (henceforth: Kâşğârî /Dankoff, Cambridge, Mass., 1982-1985), I, pp.70 ('mızrak atma' becerisinin yanı sıra Türk lehçeleri hakkındaki bilgisinin mükemmelliği, konuşmasının zarafaeti ve eğitiminin derinliğiyle övünen), 82, ('Türkler köken olarak yirmi kabiledir), hepsi 'Nuh'un oğlu Yafet'in oğlu Türk'ün soyundan geliyor, böylece okuyucularının anlayışlarına uyan bir soyağacı sağlamaktadırlar).

⁶⁶ Başlıca konuların mükemmel bir özetini Janhunen, Manchuria, pp.237ff'de bulabilirsiniz. Starostin et al., *EDAL*, I, pp. 11-236, Altayca ilişkilerine dair iddialarını sunmuşlar ve Proto-Altay dilinin MÖ. VI. binyıl sularında 'Türk-Moğol, Tunguz-Mançu ve Kore-Japonca' halinde ikiye ayrıldığı sonucuna varmaktadırlar (p. 236). 'Türk-Moğol' ise yaklaşık olarak MÖ IV. binyılda bölünmüş durumdadır. J.H. Greenburg, *Indo-European and its Closest Relatives. The Eurasiatic Language Family*, I, *Grammar* (Stanford, 2000), esp. pp.11ff'de Altay genetik ilişkisine dair mevcut tartışmayı da sunmaktadır. B. Kempfinki oldukça eleştirel bir inceleme, Starostin et al. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/3 (2008), pp. 403-408. Ayrıca bkz. M.I. Robbeets, *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* (Wiesbaden, 2005), *Ural-Altische Jahrbücher* N.F. 21 (2007) pp.274-279.yayınlanan bir incelemede R. A. Miller tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Ancak Miller, *In in his Japanese and the Other Altaic Languages* (Chicago, 1971) adlı eserinde böyle bir ilişkiyi desteklemektedir. J. Patrie, *The Genetic Relationship of the Ainu Language* (Honolulu, 1982), Ainu'yu Altay "ailesine" ekleyecektir.

daha geniş bir dil ailesinin ('Ural-Altay', 'Nostratik' veya 'Avrasyatik') parçası olabileceğini öne sürmektedir. Diğerleri ise, bu bağlantıların yakınlaşmanın bir sonucu yani uzun süreli yoğun etkileşim ve ödünç almanın ürünü olduğunu düşünmektedirler.⁶⁷ Ancak henüz diğerleri, bir 'aile', kaynaşmış veya başka türlü bir 'Altay'ın varlığını inkar etmektedirler.⁶⁸ 'Altay dil ailesi' fikrini kabul edenler, 'Altay hipotezi'nin zorluklarını Proto-Altay dilinin erken parçalanmasından (MÖ VI. binyılın sonları) ve Altaycanın en eski yazılı kalıntılarının (Orhon yazıtları Türkçesi) nispeten modern olması yanında sadece VIII. yüzyılın başlarına tarihlendiği gerçeğinden kaynaklandığını açıklamaktadırlar.⁶⁹ Bu diller arasındaki ilişkilerin niteliği ne olursa olsun, erken dönemlerde iletişim halinde oldukları açıktır ve bu, Türkçe konuşan halkların kökenleri hakkında önemli bir ipucudur. Türkçe dışındaki bu dillerin en eski vatani Mançurya⁷⁰ görüldüğünden, erken Türk halklarının büyük olasılıkla bu bölgenin yakınında yaşadığı sonucu çıkmaktadır. Yukarıda belirtilen, Moğolcadaki erken Türkçe ödünçlemeler, bu yakınlık noktalarının nerede konumlandığına dair bazı ipuçları vermektedir.

Türkçenin sözlüksel malzemesi, Türk halkına ait ilk anavatanın konumuna ilişkin ipuçları sunarak, bu bölgenin topografyası, florası ve faunası hakkında kanıtlar sağlamaktadır.⁷¹ Kara elverişli (*qar*) 'kar', (*tolı*) 'dolu', (*buz*), (*sis*) ve (*yağmur yağ-*) etkisi soğuk bir kuzey ikliminin bulunduğu bir yerdi ve kar 'kasırgaları (ya da kum, *qasurqa*, *qasırqu*) bilinmiyor değildi. 'Kar fırtınaları'nın (*tipü veya tüpi*, *qâd* > *qay*, *borağan*⁷²) yanı sıra diğer aşırı ve sert hava koşulları da vardı. Akarsu vadilerinin (*öz*) etrafında dağlar (*tqğ*, *qır*⁷³), masif kayalar veya kaya yığınları (*qorum*), uçurumlar (*qaya*), ormanlar ve yoğun çalılıklar (*orman*⁷⁴, *yış*), ormanlık veya çalılıklar (*bük*⁷⁵), vadiler (*yar*), düzlükler ve ovalar veya bozkırlar (*yazı*, *qayır*), bazı yerlerde kumlu (*qum*), bazı yerlerde bataklık veya tuzluk bataklık (*qaq*) olan ve içinden nehirlerin geçtiği (*ögüz*, *yırmaq* 'büyük nehir', *özen* 'dere') ve göllerden oluşan bir ülkeydi (*köl*). Daha büyük su kütleleri de bilinmiyor değildi (*teñiz/tengiz* "deniz", *talay* "okyanus, deniz").⁷⁶ Bölgede bol miktarda 'vahşi av' (*keyik*⁷⁷) vardı; örneğin, *elig* ('karaca'), *buğu*

^{67.1} Janhunen, *Manchuria*, p. 238; A. Róna-Tas "The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question" in L. Johanson and É. Csató (eds.), *The Turkic Languages* (London-New York, 1998), pp. 67-80.

(Orijinal çalışmada 67. Dipnot, muhtemelen baskı hatası sebebiyle 2 kez 67.madde başıyla verilmiştir, bu sebeple 67. dipnot altında verilen bilgiler, diğer dipnotların sıralamasını kaydırmamak adına tek başlık altında toplanarak orijinalindeki sırasıyla 67 ve 67.1. madde başı şeklinde aktarılmıştır).

⁶⁷ Janhunen, *Manchuria*, pp. 237-242; D. Sinor, "The Problem of the Ural-Altai Relationship" in D. Sinor (ed.), *The Uralic Languages* (Leiden, 1988), pp. 706-741; J.H. Greenberg, *Indo-European and its Closest Relatives. The Eurasiatic Language Family* (Stanford, 2000, 2002), esp. I, pp. 11ff; A.B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ank, 2004), pp. 17-32.

⁶⁸ Bkz. C. I. Beckwith, *Koguryo. The Language of Japan's Continental Relatives*, (Leiden, 2004), pp. 184-194; A. Vovin, 'The End of the Altaic Controversy', *Central Asiatic Journal*, 49/1 (2005), pp.71-132.

⁶⁹ Starostin et al., *EDAL*, I, pp. 234-236. Ayrıca bkz. Miller, *Japanese and the Other Altaic Languages*, pp. 3-4 (Japonca materyal 8. yüzyılın sonlarından geliyor olabilir).

⁷⁰ Janhunen, *Mançurya*, p. 238. Ayrıca bkz. Beckwith, *Koguryo*, p. 8ff. Koguryo'nun Kore'ye ve Kuzeydoğu Çin'e kadar uzanması. Kljaštornyj tarafından öne sürülen farklı bir bakış açısı için aşağıya bkz.

⁷¹ "Proto-Türklerin" yeniden yapılandırılmış söz dağarcığı için bkz. E.R. Tenişev (ed.), *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika* (henceforth *SIGTJaz. Leksika*, 2nd ed. Moskva, 2001), pp. 724ff. Bu terimlerin birçoğu için ayrıca bkz. Clauson, *ED*, and E. V. Sevortjan et al., *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* (henceforth *ÉSTJaz*, Moskva, 1974-ongoing, currently up to the letter "S," volumes are noted by the letters with which they deal).

⁷² İkincisinin en erken Orta Kıpçak'ta olduğu kanıtlanmıştır, bkz. R. Toparlı et al., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (Ank, 2003), p. 38: *burğan*, Sevortjan, *ESTJaz*. "B," pp. 189-192'daki tartışmaya bakınız.

⁷³ Eski Türkçede *qır*, "ayrı bir dağ veya dağ bloğu, yüksek yer" anlamına geliyordu. Oğuz dilinde ova, bozkır anlamlarına gelmiştir bkz. Clauson, *ED*, p. 641.

⁷⁴ Bu Hint-Avrupa Toharcadan eski bir alıntı olabilir, bkz. Tenişev (ed.), *SIGTJaz. Leksika*, p. 110.

⁷⁵ Clauson, *ED*, p. 324,

⁷⁶ Muhtemelen Çince'den bir alıntıdır, bkz. Clauson, *ED*, p. 502.

⁷⁷ Başlangıçta "vahşi, dört ayaklı oyun" anlamına geliyordu, bkz. Clauson, *ED*, p. 753.

(‘[erkek] geyik’⁷⁸), *sıgın* (“geyik”), *buñğaq/muyğaq/mungaq* (dişi sıgın⁷⁹), *ıvıq* (‘ceylan’), *yegeren* (‘antilop’), *bulan* (‘geyik’), *qulan* (‘yaban eşeği/ onager’), *tonguz* (‘yaban domuzu’), *arqar* (dağ koyunu/ koç), *teyiñ* (‘sincap’), *koğan*, *tabuşqan* (‘tavşan’), *kiş*⁸⁰ (‘samur’), *qama*⁸¹ (‘kunduz’), *tilkü* (‘tilki’) yanı sıra aslanlar (*arşlan*), kaplanlar (*bars*⁸²) ve panterler (*irbiş yolbars*) gibi yırtıcı hayvanlar da bulunmaktadır. Proto-Türklerin takip ettiği kırsal göçebe ekonomisiyle yakından bağlantılı, evcilleştirilmiş hayvanlar için geniş bir kelime dağarcığı vardır: atlar (*at* yanı sıra *adğır* “aygır”, *bé*, *biye* “kısırak”, *qısraq* “genç kısırak”, *baytal* “hadım edilmiş kısırak”, *qulun* “iki yaşına kadar tay” vb.), sığırlar (*uđ*), inekler (*iñek*, *sıgır* “süt ineği”), öküzler (*öküz*⁸³), koçlar ve koyunlar (*qoç*, *qoyn*, *qozı* “kuzu”), deve (*teve*, *buğra* “erkek deve”, *ingen* “dişi deve”), eşek (*eşkek*), domuz (*čuçqa*), köpekler (*ıyt*, *köpek*, *qançiq* “dişi köpek”, *eker* “kurt köpeği”), kediler (*pişik*, *çetük*, *maçı*). Ayrıca, bazıları muhtemelen avlanmak için insanlar tarafından eğitilmiş olan bazı farklı şahin türleri (*toyğan [toğan]*, *laçın*, *toğrı*) ve diğer kuşlar (örneğin, *bürküt* “altın kartal”), sürüngenler, balıklar ve böcekler için de çok sayıda kelime vardır. Ayrıca ağaçlar için de zengin bir kelime dağarcığı bulunmaktadır (*terek* “kavak”, *toğaraq* “ak kavak”, *emen* “meşe”⁸⁴ *qağın* “huş ağacı”, *qağı* “çam”, *bōş* “sedir”, *kebrüç* “dişbudak ağacı” **yeruk*⁸⁵ “kızıl ağaç” yanı sıra meyve veren ağaçlar, bitkiler vb. örneğin *yımurt* “kiraz ağacı”), tahıllar (*tariğ* “tahıllar, darı”, *yögür* “darı”, *qoñaq* “büyük buğday (yarma)”, *buğday* “buğday”, *arpa*⁸⁶ “arpa” vb. tarıma aşinalığın göstergesidir; *tarlağ* “sürülen tarla”, *azal* “tahtalı pulluk”, *sarpan* “pulluk”, *orğaq* “tırpan” vb). Pastoral göçebelik büyük olasılıkla hayvancılığın baskın ekonomik faaliyet haline geldiği tarım topluluklarında evrilmiştir. Bu kadim (ve bazen yeniden yapılandırılmış) söz dağarcığına yansıyan günlük yaşamın diğer yönlerine dayanarak, Proto-Türk anavatanının Sayan-Altay Bölgesinin güneydeki Tayga-Bozkır Bölgesine yerleştirilmesi tartışması yapılmıştır.⁸⁷ Başka bir durum ise, Karşılaştırmalı Türkçe çalışmalar serisinde, yeniden yapılandırılan ağaç adlarına dayanarak tamamlayan yazarlar, erken Türkçe konuşan topluluğun Ordos Bölgesinde de bir noktada yaşamış olması gerektiği sonucuna varmıştır.⁸⁸ Bunlar, gördüğümüz üzere, *Türk* köken adını

⁷⁸ Bkz. Starostin et al., *EDAL*, II, p. 1102: Altaic *pōgV.

⁷⁹ Clauson, *ED*, p. 772 ‘dişi maral geyiği’

⁸⁰ According to Starostin et al., *EDAL*, I, p. 817, *kıl < **k’i* ūla ‘samur, sincap’ a kadar uzanmaktadır.

⁸¹ Görünüşe göre ödünç alınmış bir kelime (bkz. Sevortjan, *ÉSTJaz* “*K*” “*K*”, p. 242.

⁸² Bu İran dilinden alınan eski bir kelimedir, bkz. Clauson, *ED*, p. 368; Sevortjan, *ESTJaz*. “*B*”, pp. 68-70.

⁸³ Clauson, *ED*, p.120, bunun Toharca alıntısı olduğundan "neredeyse" emindi. Türkçeden Moğolcaya *hüker* olarak geçmiştir. Ancak orijinalin başka bir Hint-Avrupa kaynağı olduğu öne sürülüyor: *püker/*pökür, bkz. Lat *pekus*, gen. *pectoris* (M. de Vaan *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden, 2008, p. 454: *pecū* “topluluk, sürü”, *pecus* ‘çiftlik hayvanları, besi hayvanları’) muhtemelen > *füker > *hüker* vb. Ayrıca bkz. A.M. Ščerbak, *Rannie tjurksko-mongol’skie jazykovye svjazi (VIII-XIV vv.)*, (Sankt-Peterburg, 1997), pp. 52, 131.

⁸⁴ Orta Türkçede not edilmiştir, bkz. R. Toparlı et al. (eds.), *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (Ank, 2000), pp. 9,105 (Arabic ms. 8b). Bugün Qazaq, Qırğız, Noğay, Qumıq, Qaraçay-Balqar, Qaraim (*emen*), Tatarca, Başkir (*imän*) Özbekçe, Uyğur (*emän*) ve Çuvaş *yuman/yoman*’da bulunur (ayrıca bkz. M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki1969), p. 42). Mod. Turk. *Meşe* Farsçadan alınmıştır. *bîsha* “orman, odun,” Tenişev (ed.), *SIGTJaz. Lexika*, p. 125; H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara, 1999), p.293. According to Starostin et al., *EDAL*, I, p.736, Altaycının farklı kök biçimleri vardır: *kułap: PTung. *kolopo-kta “bir tür ağaç,” PJpn *kásipà “meşe ağacı,” PKor. *kàrap “meşe ağacı”, I, p.857, Alt. **k’usa* “a k. ağaç (sedir, meşe), PTung. *xusi-kta “meşe palamudu, meşe, büyük ceviz, PMong. *kusi “sedir, mazı”, PJpn. *kasi “*Quercus acuta* Thunb.”

⁸⁵ Starostin et al. *EDAL*, II, p. 1542: **žj aru(kV)* “yapraklı ağaç, kızılalağaç” P. Turk. *jerük “kızılalağaç, sedir” vb.

⁸⁶ Hint-Avrupa dilinden alıntı bir kelime, bkz. X. Tremblay, "Grammaire comparée et grammaire historique: quelle réaité est reconstruite par la grammaire Compare", in G. Fussman, J. Kellens, H.-P. Francfort, X. Tremblay, *Aryas, Aryens et Iraniens en Asie Centrale*, Collège de France. Publications de l’Institut de civilization indienne, 72 (Paris, 2005), p. 128: *h2élbhi/n* “orge (blanche) > İran *arbā > Türkçe. *arpa*.

⁸⁷ Tenişev (ed.), *SIGTJaz. Lexika*, p. 732. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, p.39.

⁸⁸ É. R. Tenişev and A.V. Dybo (eds.), *Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Pratiurkskij*

taşıyan bir halkın ortaya çıktığı bölgelerdir. Diğer bilim adamları anayurtların batıda Hazar; doğuda ise Trans-Baykal'a kadar uzandığını öne sürmektedirler.⁸⁹ Sayan-Altay Bölgesini Türk Urheimat/Anayurdu olarak kabul eden bazı bilim adamları, yine de Eski Mezopotamya'daki Türk gruplarını yerleştirme ve Türkçeyi Sümer, Hurri, Etrüsk ve İskit diliyle ilişkilendirme girişimlerinde bulunmuşlardır (yukarıya bakın). Bu sonuncu bağlantılar son derece sorunlu olmayı sürdürseler de Proto-Türklerin Uralca⁹⁰, Hint-Avrupa⁹¹ ve Yenese dili (Kettice)⁹² gibi bazı Paleo-Sibirya dilleriyle temas halinde olduğunu düşünebiliriz. Hint-Avrupa İskit-İranlılar, Moğolistan ve Güney Sibirya'da⁹³ (ve belki de Batı Sibirya Bölgelerine kadar uzanan) onların komşularıydı (ve muhtemelen atalarıydı). Doğu Türkistan/Sincan'da, ilk Türkler hem Doğu İran hem de Toharca konuşan halklarla etkileşim içindeydi. İkincisi, MÖ I. binyılda Hint-Avrupa dillerinin batı bölgesinden modern Kuzeybatı Çin'in Sincan Bölgesine gelen, birbirleriyle ilişkili Hint-Avrupa dilleri grubundan oluşmaktaydı. Bu diller VIII. yüzyıla kadar konuşulmaya ve yazılmaya devam etmiştir. Daha sonra Doğu Türkistan, -şimdi Sincan- olan bu eski nüfus büyük ölçüde Türkleştirilmiştir.⁹⁴

İster genetik ister bölgesel olsun bu bağlantılar, Türk tarihinin en erken dönemlerini (her ne kadar en erken dönemleri olmasa da) açıkça, İç Asya'ya ve büyük olasılıkla bu bölgenin doğu kesimlerine yerleştirmektedir. Türkçenin ilk ana vatanının Batı Mançurya sınır bölgelerindeki halklarla da temasları dolayısıyla Güney ve Doğu Moğolistan⁹⁵ ihtimali olabilirken, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca, Güney Mançurya ve komşu bölgelerden ortaya çıkmış gibi görünmektedir.⁹⁶ Daha önce de belirtildiği gibi, Moğol-

jazyk-osnova. Kartina mira prajurjskogo étnos po dannym jazyka (Moskva, 2006), pp. 372-434.

⁸⁹ Golden, *Introduction*, pp.124-127'deki literatür özetine bakınız.

⁹⁰ Türkçedeki olası Ural dilinden alıntılar için bkz. D. Sinor, "Samoyed and Ugric Elements in Old Turkic" *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979-1980), pp. 768-773 ve "The Origin of Turkic *Baliq* 'Town'" *Central Asiatic Journal* 25 (1981), pp. 95-102.

⁹¹ T. V. Gamkrelidze and V.V. Ivanov, *Indo-European and the Indo-Europeans*, trans. J. Nichols, ed. W. Winter, Trends in Linguistics. Studies and Monographs, 80 (Berlin-New York, 1995), I, pp. 494-495, 539, 550, 565,

831-833.

⁹² İkincisinin unsurları muhtemelen erken Orta çağda Kırgızlar tarafından asimile edilmekteydi. Kettic halklarının asimilasyonu modern zamanlara kadar devam etmiştir, bkz. K.H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* (2nd, Wiesbaden, 1995), p. 36; J. Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia* (Cambridge, 1992), pp. 19-23.

⁹³ Arkeoloji literatürünün iyi bir özeti için bkz. Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*, pp. 32-37. E.E. Kuz'mina, *The Origin of the Indo-Iranians*, ed. J.P. Mallory (Leiden, 2007), pp.63-66, E.E. Kuz'mina, *The Origin of the Indo-Iranians*, ed. J.P. Mallory (Leiden, 2007), pp.63-66, Türk yurt'unun (şu anda İngilizce, Rusça ve diğer dillerde Türk göçebelerinin "çadırını" ifade eden teknik bir terimdir aslında "barınma yeri, mesken" anlamına geldiğini öne sürmektedir. Bkz. Clauson, *ED*, p. 958) kökeni Orta Asya Hint-İranlılarının "proto-yurtlarına" dayanmaktadır.

⁹⁴ S. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, trans. M.W. Thompson (Berkeley, 1970); E.A. Novgorodova, *Drevniaja Mongoliia* (Moskva, 1989), pp. 316-321; J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans* (London, 1989); pp. 56-63. Mallory and Mair, *The Tarim Mummies*, modern Sincan'ın antik Hint-Avrupa nüfusunu ayrıntılı olarak ele almaktadır. Ayrıca bkz. E.W. Barber, *The Mummies of Urumchi* (New York-London, 1999). Ayrıca bkz. X. Tremblay, *Pour une histoire de la Sérinde* (Wien, 2001), pp. 29-46, Sincan dilleri üzerine. Hami, Beşbalıq (Türkçe bir toponim) ve Turfan'ın önemli alıntılarını (p.45) "450'den beri Türkleşmiş ve Çinlileşmiş" olarak değerlendirmektedir.

⁹⁵ Janhunen, *Mançurya*, p. 238. Róna-Tas, "Reconstruction" in Johanson and Csató (eds.), *The Turkic Languages*, p. 68 'son habitat', yani Türkçe konuşanların dil toplulukları dağılmadan önce işgal ettikleri bölgeyi 'batı ve orta Sibirya ile onun güneyindeki bölgeye' yerleştirmektedir.

⁹⁶ Janhunen, *Mançurya*, pp. 242-242, Proto-Moğol Öncesi ve Proto-Bulgarca Öncesi (yani Oğur) arasındaki bu "yoğun temasların" Xiongnu öncesi dönemde başladığını görmektedir. Ayrıca şu sonuca varmaktadır: "Geleneksel Altay külliyyatı, üç ayrı genetik varlık arasındaki karmaşık alansal ilişki ağını yansıtmaktadır. Bunlardan yalnızca Moğolca ve Tunguzcanın muhtemel genetik bir akrabalığa sahip olduğunu düşünmektedir (pp. 251-252).

Mançurya sınır bölgeleri, Altay teorisine nasıl bakılırsa bakılsın, Türk dilleri ile diğer Altay dilleri arasındaki olası erken temas bölgeleridir. Ancak Türklerin bu bölgenin yerlisi olup olmadığı belli değildir. Belki de Hint-Avrupa ve Urullarla ilk temaslarının olduğu daha kuzeydeki (Trans-Baykal-Güney Sibirya) veya batıdaki noktalardan Moğol-Mançurya sınır bölgelerine doğru genişlemişler miydi? Elbette, tersi de aynı derecede mümkün olabilir. Bunlar daha fazla aydınlatılmayı bekleyen konulardır. Burada bizim için önemli olan, eski Türkçe konuşanların diğer Altay halklarıyla (özellikle Moğolca konuşanlarla) yakın temas halinde olması ve bunun Moğol-Mançurya Bölgesinde gerçekleşmesidir.

Çoğunlukla biraz farklı olan başka yeniden yapılandırmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Sergej Kljaštornyj, en erken "Altay" kabilelerini, Sibirya'nın güney bölgesi boyunca 'Yenisey ile Pasifik Okyanusu arasında- Moğolistan, Mançurya ve günümüz Kuzey Çin eyaletlerinde' uzanan "devasa bir bölgede" konumlandırmaktadır.⁹⁷ Bu yeniden yapılandırmada, Proto-Türk-Moğol ve Proto-Mançu-Tunguz gruplamaları, MÖ II-I. binyıllar süresince ortaya çıkmıştır. Daha sonra, MÖ I. binyıl süresince Proto-Türk ve Proto-Moğol dil toplulukları, Baykal Gölü'nden Ordos'a, Orta ve Doğu Moğolistan'daki Türk dilleriyle, Kuzey Mançurya ve Doğu Moğolistan'daki Moğolca tamamen farklılaşmıştır. Batılarındaki bölgeler doğrudan temas halinde oldukları Hint-Avrupalılar -yani İrânlılar- tarafından işgal edilmiştir.⁹⁸

Büyük ölçüde dilsel kanıtlara dayanan çeşitli yeniden yapılandırmalar, erken Türk dili topluluğunun batı ve kuzeybatıda Hint-Avrupa, Ural ve Yenisey dilleriyle ve doğularında ise Moğolcayla temas kurdukları bir bölgede olması gerektiğine dair az çok uyumdan söz edilebilmektedir. Bu, ileri sürüldüğü gibi, büyük olasılıkla Moğolistan'a kadar uzanan Altay çevresindeki Güney Sibirya'nın orman-bozkır bölgesindeydi; burada Hint-Avrupalılardan atlı kültür ve kırsal göçebelik unsurlarını da almış olabilirler.⁹⁹ 'Marjinal ekolojik alanları işgal eden çiftçiler arasında ikincil bir gelişme olan'¹⁰⁰ pastoral göçebelik, MÖ 4800'den sonra Ponto-Hazar bozkırlarında meydana gelen atın evcilleştirilmesiyle yakından ilişkilidir.¹⁰¹ Bu, Ural Dağları'nın batısına yerleştirilmiş olan ve batıya doğru Güney Rusya-Ukrayna Bozkırlarına ve güneye doğru Kafkasya'ya uzanan Hint-Avrupa Urheimat/anavatanının çekirdeği idi.¹⁰² Daha sonra, ağır süvariler gibi askeri yenilikler, Hint-Avrupalılardan (Doğu İrânlılar veya Yuezhiler) Moğolistan'daki Xiongnu'ya (ve oradan Türk halklarına) aktarılmış olabilir.¹⁰³ Burada Hint-Avrupa halklarının yalnızca Moğolistan'da (büyük olasılıkla Batı ve Kuzeybatı Moğolistan'ın¹⁰⁴ en azından bazı antik Avrupalı popülasyonlarıyla özdeşleştirilmeleri gerekir) ve Orta Altay'da¹⁰⁵ mevcut olmadıklarını, aynı zamanda Xiongnu'nun ortaya çıkışına kadar Batı

⁹⁷ Bkz. Abuseitova et al., 'Central'naja Azia v époxu antičnosti', *Istoriya Kazaxstana*, p. 48.

⁹⁸ Abuseitova et al. *Istoriya Kazaxstana*, pp. 48-49.

⁹⁹ Bu görüşlerin özeti için bkz. Golden, *Introduction*, pp. 124-125; Janhunen, *Mançurya*, p. 228.

¹⁰⁰ Pastoral göçebelik hakkında bkz. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, p. 85ff; L.L. Cavalli-Sforza, "The Spread of Agriculture and Nomadic Pastoralism: Insights from Genetics, Linguistics and Arcaheology" in D. R. Harris (ed.), *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* (Washington, D.C. 1996), p.54. Ayrıca bkz. E.E. Kuzmina, *The Prehistory of the Silk Road*, ed. V. H. Mair (Philadelphia, 2008), p.6 çeşitli teorilere dikkat çekmektedir: a) Tarım alanlarındaki aşırı nüfus, grupları tarıma çok az uygun olan bozkırlara itti ve nüfus, hayatta kalma tepkisi olarak kırsal hayvancılığı geliştirdi. b) "hayvancılık nüfusunun artması ve pastoralist ekonominin yürütülmesinde deneyim birikiminin" sonucu olarak doğal bir "göçebe varoluşa geçiş" yaşandı.

¹⁰¹ Bkz. D. Anthony, *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (Princeton, 2007), pp. 200-201.

¹⁰² Anthony, *The Horse*, pp. 98-99.

¹⁰³ Bkz. G. Fajzraxmanov, *Drevnjaja Tjurki v Sibiri i Central'noj Azii* (Kazan', 2000), pp. 30-32,

¹⁰⁴ É. A. Novgorodova, *Drevnjaja Mongolija* (Moskva, 1989), pp. 316-321 (sonuçlarının özeti). Bu Doğu İskitler, Doğu'dan gelen Moğollarla karışıyorlardı, R. Rolle, *The World of the Scythians*, trans. F.G. Walls (Berkeley, 1989), pp. 56-57.

¹⁰⁵ Bkz. S.I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, trans. M.W. Thompson (Berkeley-Los Angeles, 1970), pp.

Türkistan'ın (İran)¹⁰⁶ ve Doğu Türkistan'ın (İran ve Toharya) büyük kısmında baskın unsur olduklarını ve dolayısıyla Çin sınır bölgelerinde varlık gösterdiklerini aktarabiliriz.¹⁰⁷ İlk Türk halklarının, Batı ve Kuzeybatı Moğolistan'ın İskit-İran halklarıyla karışmaya başlayan Moğol nüfusu ile özdeşleştirilmesi pek olası değildir. Etno-somatik tiplerin karışımı, binlerce yıldır bölgenin tipik bir örneği olmuştur.¹⁰⁸ Ancak genel olarak, Doğu Altay gibi yakın zamanda incelenen bazı bölgelerdeki arkeolojik tablo net olmaktan uzaktır.

İskit ve Xiongnu bulguları arasında kayda değer bir kopukluk vardır (MÖ-MS II.yy). Görünüşe göre, Xiongnu'nun çöküşünden sonra İç Asya'daki belirlenemeyen noktalardan bölgeye büyük çaplı göçler gerçekleşmiştir. Popülasyonda "mikro-izole" gruplaşmalar üreten önemli bir çeşitlilik olduğu görülmektedir. Üstelik son araştırmalar bazı karmaşaların tarihlendirilmesinin ve arkeolojik kayıtların yazılı kaynaklarla bağdaştırılmasının zor olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹ Bu çalışmaların geçici sonuçları arasında, iktidarın Xiongnu'dan Xianbei'ye, Rouran'dan Türk Aşina'ya kaymasına neden olan daha büyük mücadeleler yaşanırken, zamanla İç Asyalı göçmenlerden oluşan küçük grupların Altay dağlık bölgelerinde (Gornyj Altaj) erişilemez yerlere doğru yol aldıkları görüşü bulunmaktadır.¹¹⁰ Kısaca etnik tablo net olmaktan uzaktır. Daha sonra, Türk tarihinin şafağı, Türk siyasetinin birçok özelliğinden biri olan Türk-İran Simbiyozunun başlangıcı burada olabilir.

Xiongnu Hükümdarı Maodun (MÖ 209-174), çoğu Türk olarak kabul edilen bir dizi kabileyi fethetmek için kuzey bölgelerine saldırı başlattığında, -muhtemelen Güney Sibiryaya, (özellikle Dingling, Gekun ve Xinli¹¹¹)- *Türk* adı hiçbir yerde belirtilmemiştir. Peki, Türkler kimdi ve onları neden bu halkların arasında bulamıyoruz?

Orhon yazıtlarında korunan Türk geleneği, Türk imparatorluğunun kuruluşunu çevreleyen koşulları anlatır ancak kökenleri hakkında hiçbir şey söylemez: 'Yukarıda mavi gökler ve aşağıda kahverengi toprak yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratıldı. Atalarım [VIII. yüzyılın başlarında Kül Tegin konuşuyor], Bumin Kağan ve İstemi Kağan (Kağanlar olarak) insanlığın başında oturdular. Kağanlık koltuğuna oturarak Türk milletinin siyasetini, hukukunu ele geçirdiler ve örgütlediler.'¹¹²

Çin hanedanı yıllıkları, *Zhoushu* (yaklaşık 629), *Suishu* (yaklaşık 629-636) ve *Beishi* (yaklaşık 659), ilk Türk İmparatorluğunun (doğuda 552-630, batıda 659'un sonuna kadar süren) tüm çağdaş belgeleri, muhtemelen Türklerin kendisinden veya onlara yakın halklardan alınmış bir dizi etnogenik hikâye şeklinde aktarmaktadır.¹¹³ Onlarda daha önce Ashina (Aşina) soyadıyla yaşamış olan Türk -ve burada diğer Türk gruplarından değil, yalnızca Türk halkının kendisinden söz ettiklerini vurgulamak gerekir- 'Batı Denizi'nin (xihai) sağ kıyısında Xiongnu'nun "bağımsız bir kolu" idi. İkincisi, Akdeniz, Hazar veya Aral Denizlerinden Doğu Türkistan, Moğolistan veya Kansu'daki çok daha küçük su kütlelerine kadar her şeyi ifade

45-53.

¹⁰⁶ Bkz. B.I. Vajner, *Étnogeografija Turana v drevnosti* (Moskva, 1999).

¹⁰⁷ Bkz. Mallory and Mair, *The Tarim Mummies*, pp. 252-296.

¹⁰⁸ Tartışmaya bkz. Horváth, 'Uygur Scholar's Discovery', *Eurasian Studies Yearbook*, 79 (2007), pp. 60-63,

¹⁰⁹ V.V. Bobrov, A.S. Vasjutin, S.A. Vasjutin, *Vostočnyj Altaj v épopu velikogo pereselenija narodov (III-VII veka)* (Novosibirsk, 2003), pp. 84-85.

¹¹⁰ Bobrov, Vasjutin, Vasjutin, *Vostočnyj Altaj*, pp. 85-86.

¹¹¹ Sima Qian/Watson, II, p. 138. Yukarıya bkz. n.36.

¹¹² Metne bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara, 1988), pp. 8/9.

¹¹³ Liu, *CN*, I, pp.5-6, 40-41; D. Sinor, "The Legendary Origins of the Türks" *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. E.V. Zygas, P. Voorheis (Bloomington, Indiana, 1982), pp. 223-231; Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, pp. 10-14, 95-96, 110-111. Kaidelerde ufak değişiklikler bulunmaktadır.

edebilir.¹¹⁴ Bu ata gruplaşması komşu bir devlet tarafından tamamen yok edilmiştir. Kötü bir şekilde sakatlanan bir erkek çocuk bataklıkta atılmış ve bir dişi kurdun (Roma'ya kadar batıya uzanan Avrasya etnogonik hikayelerde ortak bir ata figürü) şefkatli hizmetleri sayesinde hayatta kalmıştır. Daha sonra delikanlı, dişi kurdu hamile bırakmıştır. Düşmanları onun hala hayatta olduğunu anlayınca onu öldürmeye çalışmışlar ve dişi kurt, Gaochang'ın (Doğu Türkistan'da Qoço) kuzey veya kuzeybatısındaki bir dağa kaçmıştır. Orada -bir mağarada- on erkek çocuk doğurmuş ve bunlardan biri 'Ashina' (EMC *ʔaʃi'na')¹¹⁵ soyadını almıştır. Onların lideri olmuş ve kökenini göstermek için sancağının üzerine bir kurt kafası yerleştirmiştir. Yerel kadınlarla evlilik yoluyla sayılarını artırmış ve birkaç nesil sonra mağarayı terk ederek demir/ metal işçisi olarak hizmet ettikleri Rouran'ın efendiliğini kabul etmişlerdir. Bu sıralarda Jinshan'ın -Altın Dağ- yani Altay'ın yamaçlarında yaşamaktalardı.

Zhoushu'daki başka bir anlatı, anavatanlarının Xiongnu'nun kuzeyindeki Suo (EMC, LMC *sak) ülkesine yerleştirildiğini aktarmaktadır.¹¹⁶ Burada, on yedi (veya yetmiş) kardeşten oluşan geniş aileleri Abangbu (EMC a paŋh bəh, LMC a p̄aŋ p̄hə¹¹⁷) tarafından yönetiliyordu. Bir kurttan doğmuş, yağmur/ rüzgâr üzerinde doğaüstü güçlere sahip olan hayatını ve topraklarını kurtaracak zihinsel keskinliğe sahip olan Yizhinishidu (EMC ʔji trih ɲejh ʃi tə, LMC ʔji tri ɲiaj ʃɻ tuə¹¹⁸) dışında hepsi 'donuk zekalıydı'. Yaz ve Kış ruhunun kızlarıyla evlendi ve bunlardan biri ona 4 erkek çocuk doğurdu; bunlardan biri Qigu (=Qırğız)¹¹⁹, diğeri ise en büyüğü Nodulushi/ Nadulishi/ Nadulishi/ Nodulische (şad)] idi. Ateşi icat etmiş ya da yapmış, ortak atalarından (Abangbu) gelen bir kabile grubunu kurtarmış ve kendisine *Türk* adı verilmiştir. On karısı vardı. Oğulları annelerinin adını aldı. En küçük oğlu bir cariyeden doğmuştu ve annesinin adını taşıyordu, Aşina. Nodulushi'nin ölümünden sonra bir atlama yarışmasını kazanarak lider seçilmiş ve kendisine Axian Şad unvanı verilmiştir. Torunu, tarihi bir şahsiyet olan ilk Türk Kağanı Bumin'dir. Bunlar çok farklı hesaplardır. Kurt hikayesinde, Aşinalar çok önemlidir. İkincisinde ise, ancak günün geç saatlerinde ortaya

¹¹⁴ Tartışmaya bkz. Liu, CN, II, s.495n.41; S.G. Kljaštornyj, "Problemy rannej istorii plemeni Türk (Aşina)" *Novoe v Sovetskoj Arxeologii* (Moskva, 1965), p.278.

¹¹⁵ Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 23, 283, 221.

¹¹⁶ Pulleyblank, *Lexicon*, p. 298; Liu, CN, I, p. 5, II, p. 489, n.8. Bölge daha önce Xianbei ile ilişkilendiriliyordu ancak Liu, bunun mutlaka Xianbei'den gelen "rassische Abstammung" anlamına gelmediği konusunda uyarılmaktadır. Genellikle bir tür Moğol olduğu kabul edilen bu etnik adla belirtilen halkları çevreleyen belirsizlikler hakkında yukarıya bakınız. Beckwith, "The Frankish Name of the King of the Turks" *AEMAE* 15 (2006/2007), p.10, n. 30 Suo'yu (*Sak) Saka ile özdeşleştirmektedir ve Menander'in (Menander/Blockley, pp.116/117) Türklere "eskiden Sacae deniyordu" yorumunu hatırlatmaktadır. Suo'nun Sakalara mı, genel olarak Doğu İranlılara mı yoksa "göçebeler" için öğrenilmiş bir *topos* 'tema' mı olduğu belirsizdir. Çin kaynaklarında bu anlamda kullanılmamaktadır. Benzer şekilde, bu bölgenin güneyinde bulunan Sincan'ın Saka halklarına (örneğin Hotan Sakaları) işaret edemezdi. Suo (*Sak) isminin İran Saka'sıyla hiçbir ilgisi olmayabilir. Belki bir Xianbei terimidir. Bununla birlikte Menander'in Saka etnonimini kullanması ise dikkat çekicidir. Bizans tarihi literatüründe "İskit" yaygın olarak Türk göçebelerini belirtmek için kullanılırken (bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*², II, pp. 279-283), Sakalar böyle değildir. Nitekim Menander (Menander/Blockley, pp. 80/81, 114/115, 118/119, 148/149, 150/151, 170/171 ['Türkler olarak adlandırılan halktan yüz altı İskitli']) düzenli olarak 'İskit' Avrasya göçebe dünyasının dil(ler), halk (lar)ı ve kültürel nesnelere belirtmek için kullanılır.

¹¹⁷ Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 29, 43.

¹¹⁸ Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 81,224,281,365)

¹¹⁹ Sinor, "The Legendary Origin", pp. 228-229, Türklerin ve Kırgızların kökenleri bağlantılı olsa da dokuzuncu yüzyılın sonlarında *Youyang Zazu*, Kırgızların 'kurdun ırkına ait olmadığını' belirtmektedir. Aksine kökleri bir ruh ile bir ineğin çiftleşmesinden kaynaklanır. X. yy derlemesi, *Taiping guangji* (bkz. Z. K. Gabuev, *Étnogoničeskie predstavlenija drevnix kočevnikov Velikoj Stepj. Irancy i tjurki* (Moskva, 2002), p. 27) onların atalarını bir kartalla ilişkilendirir. XIX. yy etnograflarının derlediği masallar arasında "*Kırk Kız*" (*qırq qız* - halk etimolojisi) ve normalde yok olacak bir halkın yenileyicisi gibi görünen kırmızı bir köpek yer alır. bkz. J.-P. Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols* (Paris, 1984), pp. 193-194. Köpek (kurt?) motifli ikinci masal, belli belirsiz Aşina Türk efsanesini anımsatmaktadır.

çıkarlar (bir cariyeden doğarlar!) ve özel becerileri sayesinde liderlik kazanırlar.

Bunlara ve (daha az alakalı) başka bir hikâyeye ek olarak *Suishu*, kurt hikayesi versiyonunun önsözünde daha geleneksel bir tarihsel anlatımla yer almaktadır. Burada Türklerin, kısa ömürlü devletçikler yaratan Xiongnu, Xianbei ve Çin kökenli hanedanların yer aldığı çalkantılı bir bölge olan Pingliang'dan (Gansu'da) gelen "karışık Hu barbarlarından" geldiği tasvir edilmektedir. Türkler Aşina soyadını taşıyorlardı. Tabğaç/Tuoba/Kuzey Wei İmparatoru Tai-wudi (424-452), 439.121 yılında Gansu'daki Kuzey Liang (Xiongnu) eyaletliğini (397-439)¹²⁰ sona erdirdiğinde, Aşina yaklaşık beş yüz aileyle birlikte Rouran'a kaçımıştır. Burada Altay'da (Jinshan) nesiller boyunca demir aletlerin hazırlanmasıyla uğraşarak yaşadılar.¹²¹

Aşina-Türklerin Gansu'ya ne zaman ve nasıl geldikleri belirsizdir. Kljaštornyj, MS 265'ten sonra -Xiongnu yönetiminin 220 yılında çöküşü ardından başlayan, kitlesel göçler süreci- Xiongnu'nun, Güney Sibirya ve komşu bölgelerden diğer kabilelerin geldiklerini öne sürmektedir. Bu halklar Kuzey Çin'e geldiler ve daha sonra burada birbirleriyle sık sık savaşan yönetici hanedanlar kurmuşlardır. Bu istikrarsızlık dönemi, 439 yılında bölgeyi kontrolü altına alan Tabğaç/Tuoba veya Wei'nin (386-532) yükselişiyle sona ermiştir.¹²² Hint-Avrupa (İranlı ve Toharlı) nüfuslu bölgelerde, göçleri ve konaklamaları esnasında, Aşina'ya şüphesiz İranlı ve/veya Toharlı unsurlar da katılmıştır¹²³ ve böylece *Suishu*'nun bahsettiği "Hu Karışımı" haline gelmiştir. Daha sonra Aşina-Türk, hayatta kalmış Kuzey Liang Hükümdarlarıyla birlikte Gaochang'a (Sincan) gitmiş ve burada -yaklaşık 460 yılı- Rouran egemenliği altına girmişlerdir. Daha sonra ise, Rouranlar tarafından Güney Altay Bölgesi'ne getirilmişlerdir.¹²⁴

Mitsel masallardan biri Aşina'yı Türk'ten türetirken, *Suishu*'nun muhtemelen Çin istihbaratına dayanan daha basit tarihsel açıklaması, Aşina 'aile adı' yani 'karışık Hu barbarları'ndan oluşan bir grup, Türklerin kökenlerinden gelen yönetici klanının adı olarak sunduğu görünmektedir. Kljaštornyj, Aşinaların Türk adını ancak Altay'a yerleştikten sonra aldıklarını ileri sürmektedir.¹²⁵ Çin'deki Hu terimi (EMC *ɣɔ/*gá)¹²⁶, ilk başta Han hanedanlığı öncesi dönemde (MÖ 206 öncesi), 'göçebeleri' ve daha sonra, genellikle Xiongnu'larla ilişkilendirilmiş Han zamanlarını ifade eden çok amaçlı isimlerden biriydi (MÖ 206-MS 221).¹²⁷ VI. yüzyıl sonlarına doğru -örneğin Türk Çağı- Orta Asyalı İranlıları, özellikle de

¹²⁰ Juqu eyaletliği (EMC dziif³ giä), bkz. Pulleyblank, *Lexicon*, pp.164, 260. Bunlar genellikle Xiongnu olarak belirtilir, L. A. Borovkova, *Problema mestopoloženija csarstva Gaočan* (Moskva, 1992), pp. 44-49, şu ileri sürülmektedir: Kurucusu Ju Qu (klan adı haline gelen bir Xiongnu unvanı) Mengsun, Qian kökenliydi.

¹²¹ Liu, *CN*, I, p. 40; Taşagıl, *Gök-Türkler*, I, pp. 12-13, 95110-111; ayrıca bkz. N. Yamada, "The Original Turkish Homeland" *Journal of Turkish Studies*, 9 (1985), 243-246.

¹²² S.G. Kljaštornyj, "Xunny i tjurki", Litvinskij (ed.), *Vostočnyj Turkestan*, pp.121-125 (Türk sözcüğünü "Doğu Türkistan'a yerleşen geç Hun kabilelerinden" türetmektedir).

¹²³ G.-J. Pinault, "Tocharian Languages and Pre-Buddhist Culture", in V.H. Mair (ed.), *The Bronze Age and Early Iran Ages Peoples of Eastern and Central Asia* (Philadelphia, 1998) I, p.368, Toharyalıların "bozkırların diğer halklarına yakın" olduğu sonucuna varmaktadır. Onlar 'Altay halklarını da içeren bir kültürel sürekliliğin üyeleri' ve ikisi arasında karşılıklı etkiler vardı.

¹²⁴ Liu, *CN*, I, p. 40, II, p. 519n. 209. Ayrıca bkz. Kljaštornyj, *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočnik po istorii Srednej Azii* (Moskva, 1964), pp.110-111, his "Xunny i tjurki" in Litvinskij (ed.), *Vostočnyj Turketan v*

drevnosti ve srednevekov'e rannem. Etnos, jazyki, religii, pp.123-125 ve daha önceki çalışmalarının son koleksiyonunda S.G. Kljaštornyj, *Istorija Central'noj Azi i pamjatniki runičeskogo pis'ma* (SPb. 2003), p. 420ff.

¹²⁵ Kljaštornyj, *Ist. Central'noj Azii*, p. 425.

¹²⁶ Pulleyblank, "The Chinese and their Neighbors," Keightley (ed.), *Origins*, p. 449.

¹²⁷ Pulleyblank, "The Chinese and their Neighbors," Keightley (ed.), *Origins*, pp. 449-450; Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*, pp. 127-130.

Soğdları belirtmek için de kullanılıyordu.¹²⁸

Doğu Türkistan ve Gansu Bölgeleriyle, Doğu İran ve Tohar nüfuslu bölgelerin bağlantısı önemlidir. Türk-Aşina'nın metalurjideki becerileri de dikkate değerdir. Bozkırda metal işçiliği bilinmesine rağmen, Türk-Aşina'nın yerleşik bir ortamda bazı özel beceriler (belki de silah yapımı) kazanmış olması mümkündür. Tarım ve pastoral ekonomi karışımı bir ekonomiye sahip olan Kırgızların, *Tongd* dilinde "gökten demir yağdığına" (meteorlar) topladıkları malzemelerden yaptıkları bıçak ve kılıçlarıyla tanındıklarını burada belirtebiliriz.¹²⁹ Türklerin Rouran, Tiele ve diğerlerine karşı askeri başarılarında hayati önem taşıyan silahları üzerine yapılan araştırmalar, Doğu Türkistan'dan yanlarında getirdikleri "gelişmiş yakın savaş silahı ve koruyucu teçhizatı" işaret etmektedir.¹³⁰ Aşina'nın Doğu Türkistan kültürleriyle bağlantısı oldukça önemli olduğu açıktır.

Aşina adı Türk İmparatorluğunun bilinen en eski yazıtı olan Bugut Yazıtı'nda (582) görünmektedir ve ayrıca Soğd dilinde yazıldığını da eklemek gerekir. *tr'wkt 'şyn's'* den bahseder: *Turkit/ *Turukit/ *Trukit Aşinas - şeklinde görülmektedir ancak bu okuma sorunsuz değildir.¹³¹ *Türkit vd. doğru okunuş ise, her ikisi de çoğul formlar olarak görünecektir. Soğdca çoğullar -t ile bitebilir, ancak çoğul ekinin -s ile bitmesi, Soğdca veya Hotan Saka'da da bilinmemektedir.¹³² Burada imkânsız görünmese de pek olası olmayan bir melez gibi görünmektedir ancak Toharcada¹³³ bulunur. -s ve -t'li çoğullar Altay dilinde de olabilir. Bunlar, Moğolcada yaygındır ancak yalnızca yabancı kökenli ünvanlarda görülen Eski Türkçede nadirdir, (örneğin, *işbara işvara*, Sanskritçe *îşvara'dan* çoğul *işbaras* 'efendi, prens' *tegin, tegit, tarqan, tarqat*¹³⁴) ve belki Türges/Türgeş, Tölis gibi bazı etnik adlarda görünmektedirler.¹³⁵ Burada, Rouran'ın gerçekten de bazı Proto-Moğol dilini konuşanlar olduğu kanıtlanabilirse, bunlar Rouran'ın ünvanlarından ve etnonimik kullanımlarından kalma olabilir. Ancak Bugut *tr'wkt*'in *Turkit/ *Turukit/ *Trukit okunması netlikten uzaktır.¹³⁶ Soğdca metinlerin başka yerlerinde *twrk* bulunur. Burada *Türk ve Aşina'nın temsil edildiği bağlamdan ve bir taşın üzerinde bir çocuğu barındıran kurt tasvirinden anlaşılmaktadır. Eşleşmeleri iki farklı şekilde olsa da şimdilerde birleştirilmiş varlık anlamına gelebilir.

¹²⁸ Liu, *CN*, II, pp. 490-491n.22, 584n. 786; ayrıca bkz. E. de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens* (2nd ed., Paris, 2004), pp. 56, 58, 61, 65, 120-121 *et passim*; M. Abramson, *Ethnic Identity in Tang China* (Philadelphia, 2008), pp. viii, 19-20, 87.

¹²⁹ E. Pulleyblank, "The Name of the Kirghiz" *Central Asiatic Journal* 34/2 (1990), p. 105.

¹³⁰ Ju. S. Khudiakov, "Armaments of Nomads of the Altai Mountains (First Half of the First Millennium AD)" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/2 (2005), p. 127.

¹³¹ R. Moriyasu, A. Ochir, *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (Osaka, 1999), p. 123; S.G. Kljaštornyj, "Drevnetjurkskaja pis'mennost' i kul'tura narodov Central'noj Azii" *Tjurkologičeskij Sbornik 1972* (Moskva, 1973), p. 257; S.G. Kljaštornyj, V.A. Livšic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised" *Acta Orientalia Hungarica*, 26/1 (1972) p. 85; Eleştirel yorumlara bkz. C. I. Beckwith, "The Chinese Names of the Tibetans, Tabghatch, and Türks" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14 (2005), pp. 13-18.

¹³² VS. Rastorgueva (ed.), *Osnovy iranskogo jazykoznanija. Sredneiranskije jazyki* (Moskva, 1981), pp. 250-264, 422-426.

¹³³ W. Schulze, E. Sieg, W. Siegling, *Tocharische Grammatik* (Göttingen, 1931), p.122ff.

¹³⁴ Clauson, *ED*, pp. 257, 479, 539-40.

¹³⁵ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington, 1968), p. 122; A. N. Kononov, *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov VII-IX vv.* (Leningrad, 1980), pp.145-146; M. Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Leiden, 2004), p. 158, bu çoğul (yapı)ların neredeyse yalnızca Orhon Türk ve Uygur yazıtlarında bulunduğunu belirtmektedir.

¹³⁶ Beckwith, "The Chinese Names" *AEMAE* 14 (2005), pp. 15-17, okuma ve yorumlamayı 'en iyi ihtimalle son derece sorunlu' bulmaktadır. Ayrıca Beckwith, *Tr'wkt'nin *turkit~*turkit* olmadığı ve Soğdca böyle bir biçimin bulunmadığı, dolayısıyla Bugut yazıtındaki *tr'wkt'nin* anlamının "bilinmediği" sonucuna varmıştır.

Sergej Kljaštornyj, ilk olarak Haussig ve Bailey¹³⁷ tarafından ileri sürülen bir düşünceye dayanarak, Çince *Ashina*'nın Hotanca-Saka *âşşaina/âşşena* 'mavi'nin transkripsiyonu olduğunu ileri sürmektedir (krş. Puştun, Yazgulam *šin* "mavi", Eski İranca **axšaina*, Eski Farsça *axšainnaka*, Avestan *axšaēna*, Orta Farsça *axšēn* "mavi, koyu mavi"; Sogd dilinde *'ys'n'k, 'ys'ynh, 'ys'yn'y, axšēnē, axšēn, axsen* "yeşil, yeşilimsi"¹³⁸ veya belki, Toharca *âsna* "mavi"¹³⁹ anlamına gelir. Bu durum Kül Tegin (D3)/ Bilge Kağan (D4) yazıtlarında bulunan *Kök Türk* "Mavi Türk" kullanımıyla güzel bir şekilde örtüşmektedir.¹⁴⁰ Her iki etimoloji de bizi Doğu Türkistan'ın Doğu İran-Tohar dünyasına geri götürmektedir. Üstelik, bu Kök Türk tabiri sadece bir kez -iki yazıt birbirini- tekrar etmektedir ve Türk devletinin nasıl kurulduğunun köken hikâyesi bağlamında geçmektedir. Bundan önce, Kök Türkler *idi oqsuz* "efendisi ve teşkilatı olmayan" olarak nitelendirilmekteydi.¹⁴¹ Aşina ismi Türk yazıtlarının hiçbir yerinde geçmemektedir. Dolayısıyla, az önce bahsettiğimiz yazıtlardaki Kök'ün Aşina'nın Türkçe çevirisi muhtemel görünmektedir. Üstelik, bunu Kök Türkler yapmak yerine belki de hâlâ ayrı olan Kökler ve Türkler devletin kuruluşuyla bir araya gelmektedir.

Türk – Türküt/ Turkit etnoniminin benzer dilsel bağlantıları olabilir. *Suishu*, kendi dillerindeki Türk isminin 'miğfer' anlamına geldiğini ve bunun da Türkleri imparatorluklarının arifesinde bulduğumuz Jinshan'ın (Altay Dağları) "miğfer gibi görünme, halk, 'miğfer'e *tujue* diyor, dolayısıyla kendilerine bu isimle hitap etmektedirler."¹⁴² Bu bir halk etimolojisidir ve 'miğfer' anlamına gelen *Türk*'ün kanıtlanmış bir Türkçe biçimi bulunmamaktadır. Róna-Tas, Hotan-Saka *tturakä* "kapak/şapka"¹⁴³ öne sürerek olası bir Doğu İran bağlantısını önermektedir. Bu, 'miğfer' için ciddi bir anlamsal genişleme değildir ancak bu noktada bir varsayım olarak kalmalıdır. Bailey ayrıca İranca bir etimoloji de önermiştir (biraz daha geçici olarak **tūra* 'güçlü'den).¹⁴⁴ Son olarak, her ne kadar güçlü ve kuvvetli anlamları için itiraz edilse de 'gençliğin baharında olan, güçlü, kudretli' anlamına gelen Türk kelimesinin Türkçe etimolojisi göz ardı edilmez.¹⁴⁵

Bu isimlerin etimolojisi ne olursa olsun veya nasıl eşleştirilirse eşleştirilsin, Türk-Aşina'nın, *per se*, İranlıların, Çinlilerin, kuzey göçebelerinin (örneğin Xiongnu) ve Hint kolonilerinin yüzyıllardır bağlantılı ve karışmış şekilde yaşadığı bir bölge olan İran-Tohar Doğu

¹³⁷ H.W. Haussig, "Byzantinische Quellen über Mittelasiens in ihrer historischen Aussage" in J. Harmatta (ed.), *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia* (Budapest, 1979), pp. 554-557; Bailey, *Khotanese Texts*, VII, p.104.

¹³⁸ VS. Rastorgueva, D.I. Édel'man, 'Étimologičeskij slovar' iranskix jazykov (henceforth *ESIJaz*, Moskva, 2000-ongoing), I, pp. 284-286; B. Gharib, *Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English* (Tehran, 2004), p. 27.

¹³⁹ S.G. Kljaštornyj, "The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII (1994), pp. 445-447.

¹⁴⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, pp. 8/9, 36/37.

¹⁴¹ Clauson, ED, p. 95, metni çok farklı bir şekilde anlamakta ve bu kısmı "soyları (?) hiçbir şekilde alt kavimlere bölünmeyen Türkü?" olarak yorumlamaktadır?). Bu, genel bir görüş değildir, bkz. Tekin, *Orhon Yazıtları*, pp. 8/9, 36/37, 70-71.

¹⁴² Liu CN, I, p. 40.

¹⁴³ A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, trans. N. Bodoczky (Budapest, 1999), pp. 278-281.

¹⁴⁴ Bailey, *Khotanese Texts*, VII, pp. 103.

¹⁴⁵ Róna-Tas, *An Introduction to Turkology*, pp. 10-13. Németh, *HMK*², p. 84, iki Türkçe olasılık öne sürmüştür: *törü-* "vücuda gelmek, yaratılmak" (bkz. Clauson, ED, p. 533) ve *türk* "güçlü, kuvvetli, dinç, kudretli." Clauson, ED, 542-3 and his *Studies*, pp. 84-88, ancak *Türkü* (etnonim) olarak görmekte ve onu "olgunluğun doruk noktası, henüz tam olgunlaşmış, yaşamın baharında, genç ve dinç" olan *Türk*'ten iki farklı kelime olarak ayırmaktadır. Üstelik (*Studies*, p. 87) *Türk* kavramının "güç" anlamına geldiğine de karşı çıkmaktadır. Bu, en erken VIII. yüzyıl Uygur yazılarında etnik olmayan ikinci anlamda tasdik edilmiştir. Ayrıca bkz. tartışma Tryjarski, "Etonim Türk 'Turek'; "tureck' i związane z nim kłopoty", in his *In Confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne*, pp.91-101.

Türkistan'ında -nihai kökenleri olmasa da- güçlü bağlantılarının olduğu sonucuna varmak zor görünmemektedir.¹⁴⁶ Türkler, en azından Aşına, Türkçe konuşan halkların en büyük yoğunluğunu bulup görebildiğimiz Güney Sibirya-Kuzey Moğolistan'a göçmüş insanlardı. Devletin kurucusu Bumin (ö.552) ve ülkenin batısını yöneten Yabgu Kağan kardeşi İstemi (552-575) Türkçe isimler taşımamaktadır. Bunların kutsal Türk isimlerini gizleyen tabulaşmış isimler olduğu ileri sürülmektedir.¹⁴⁷ Ancak, onların halefleri arasındaki bu geleneği gösteren karşılaştırılabilir bir kanıtı sahip değiliz. **bûmi*¹⁴⁸ (<Aryan *bhûmi) 'toprak' (Soğd. *bwmh*, *bwm* [*vum*] 'toprak, dünya'¹⁴⁹) kelimesinden türeyen Bumin için İran etimolojisi kavranılamaz. Onların halefleri arasında, şu isimlere rastlamaktayız: *Muqan/ Muğan/ Mahân/ Muhân (553-572), Taspar (veya daha büyük olasılıkla Tatpar, 572-581) ve Nivar/ Nâbâr/ Nawâr (581-587). Bu isimlerin hiçbiri Türkçe değildir¹⁵⁰ ve şu ana kadar etimolojileri de yapılmamıştır.

Kısaca, Türk kökenleri karmaşıktır, çokludur ve büyük olasılıkla Türk olmayanlardan oluşan önemli gruplaşmaları da içermektedir. Aslına bakılırsa, onların yönetici hanedanı -Aşına- kesinlikle Türkçe olmayan bir onomastiğe sahiptir. Konuşma, gerçekten Türkçe miydi? Büyük ölçüde milliyetçilik etkisi taşıyan, devasa bir literatür oluşturmuş Rus vakası hemen akla gelmektedir.¹⁵¹ Kiev-Rus Hükümdarlarının ilk kuşakları olan Askol'd, Dir, Rjurik, Oleg ve Igor'un hepsi Slav olmayan (İskandinav) kökenlerini gösteren isimler taşımaktaydılar. III. kuşak olan Svjatoslav'ın (ö. 972) hükümlerine gelindiğinde, hepsi, en azından iki dilliydi ve içinde buldukları sayısal üstünlük sağlamış ortamı yansıtan etno-dilsel Slav isimlerini taşımaktaydılar. Akraları olan İngiltere ve Fransa Normanları, birçok benzer dilsel ve kültürel dönüşümler geçirmişlerdir.

İmparatorluklar ve Kabileler

Kabile bölgesinin imparatorluk komşuları genellikle buradaki halkların şekillenmesinde aktif rol oynamışlardır. Türkler için bu, Çin ve özellikle de ortaya çıkmalarının arifesinde Kuzey Çin'i yöneten Tuoba/ Tabğaç veya Kuzey Wei (386-534) anlamına geliyordu. Altay (büyük olasılıkla Xianbei) kökenli Wei'ler, Rouran'ın periyodik kahramanlarıydı. Böylece, Türklerin İmparatorluk komşusu Çin ile ilk karşılaşması, Altay kültürü ve bozkır geçmişi unsurlarını -zayıflatılmış da olsa- paylaşmış, kısmen Çinleştirilmiş bir halkın kültürel filtresinden geçmiştir. Wei'nin yerini alan Sui (581-618) ve Tang'ın (618-907) da karmaşık Xianbei ve Çin-Xianbei sınır dünyasında geçmişleri bulunmaktadır.¹⁵² Özellikle Tang, Orta Asya ile siyasi, ekonomik ve kültürel olarak derinden meşgulüdü.

Türk-Aşına, VI. yüzyılda çok kritik bir anda tarihe geçmiştir. Tuoba/ Tabğaç çökmüş ve Doğu Wei (534-550) ve Batı Wei (535-557) olmak üzere ikiye bölünmüştür. İlkinin yerini

¹⁴⁶ De la Vaissière, *Histoire*, p. 185.

¹⁴⁷ Ju. Zuev, *Rannie tjurki: očerki istorii i ideologii* (Almaty, 2002), p.7.

¹⁴⁸ Sanping Chen, "Son of Heaven Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names" *Journal of the Royal Asiatic Society*, ser. 3, 12 (2002), p. 300.

¹⁴⁹ Rastorgueva and Édel'man, *ESIJaz.*, II, pp. 134-135; V. Rybatzki, "The Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions" *Central Asiatic Journal*, 44/2 (2000), p. 218. Bumin'in adı Çince'de Tumen (*tu* "kara, toprak, toprak, zemin, bölge" + *men* "kapı, geçit") olarak veriliyor ve bu da onun adının anlamını ima ediyor olabilir.

¹⁵⁰ Golden, *Introduction*, pp. 121-122; Rybatzki, "The Titles of Türk and Uigur Rulers" *Central Asiatic Journal*, 44/2 (2000), pp. 206-221.

¹⁵¹ Kapsamlı tartışmalara bkz. V. Ja. Petruşin, *Načalo étnokul'turnoj istorii Rusi IX-XI vekov* (Smolensk, 1995) and G. Schramm, *Altrusslands Anfang* (Freiburg im Breisgau, 2002).

¹⁵² Yukariya bkz. n.12 and Sanping Chen, "A-gan Revisited – The Tuoba's Cultural and Political Heritage" *Journal of Asian History* 30/1 (1996), pp. 46-71 and his "Succession Struggle and the Ethnic Identity of the Tang Imperial House" *Journal of the Royal Asiatic Society*, ser. 3, 6/3 (1996), pp. 379-405.

kısa süre sonra Qi (550-577) ve ikincisinin yerini zayıf bir iktidara sahip olan Kuzey Zhou (557-581) hanedanları almıştır. Bu kritik değişimler, tam da Türk-Aşina'nın güçlü bir yönetime, dahası erken bir devlete geçiş yaptığı sırada meydana gelmiştir ve aslında bu süreçle bağlantılıdır. Wei parçalanırken Anagui Kağan (520-552) yönetimindeki Avarlar/Rouran'lar ise büyüyen iç bölünmeler nedeniyle çok savunmasız hale gelmişlerdir. Hem Wei hem de Avarlar kırılğan güçlerini desteklemek için müttefik arayışındaydılar. Doğu Wei, Anagui ile ittifak yaptığında, rakipleri Batı Wei, 545'te artık Avarların mutsuz bir tebaası olan Türk-Aşina Hükümdarı Bumin ile bağlantı kurmaya açık durumdaydılar. Bumin, 540'ların başından beri Çin sınır bölgelerini araştırmakta ve aktif olarak Çin'e doğrudan erişim sağlamaya çalışmaktaydı. 546 yılında, Türkler, belki de bu durumu kendi askeri güçlerine katkıda bulunmak için kullanarak, Avarların Tiele saldırısını bozguna uğratmalarına yardım etmişlerdir. Her koşulda Tiele potansiyel rakip özelliği taşımaktaydı. İkincisinin unsurları (Gaoju) ve diğer halklar (örneğin, Wusun) daha önce Wei tarafından isyana kışkırtılmıştı. Bumin daha sonra hizmetlerinin karşılığı olarak bir Avar İmparatorluk gelini istediğinde kibirli bir ret almıştır. *Zhoushu*'ya göre, Anagui şöyle cevap vermişti: "Sen benim demirci kölemsin. Bu şekilde konuşmaya nasıl cesaret edersin?"¹⁵³ Bumin, kendisini ağırlamaya hazır olan Batı Wei'ye dönmüştür. Bir kraliyet gelini, gereğine uygun olarak gönderilmiş ve Bumin, 552'de derhal Avarlara karşı isyan etmiştir. Avarlar paramparça olmuş ve Anagui intihar etmiştir. Hayatta kalan Avarların bazıları, Kuzey Qi'ye kaçmış ve onlar da diğerlerini 553'te 'kuzey'e geri göndermiştir. Rouran'daki iç çekişme devam etmiş ve Türkler onları yeniden bozguna uğratmıştır. Rouran bir kez daha Kuzey Qi'ye kaçmış, bu sefer onları kendi kontrolleri altına almış, yerleştirmiş, erzak sağlayıp peşlerine düşen Türkleri geri püskürtmüştür. Sorunlar 554-555'te de devam etmiş, Kuzey Qi'nin baskısına uğrayan Avarlar da Türkler tarafından darp edilmişlerdir. Batı Wei'ye kaçmışlardır. Türkler defalarca Batı Wei'den 'mültecileri' öldürmelerini istemiştir. Yaklaşık üç bin Rouran Türk elçilerine teslim edilmiş ve başları kesilmiştir. Batı Wei, -tümü reşit olmayan- geri kalan Rouran'ı (muhtemelen Rouran Kraliyet ailesinin son üyelerine eşlik eden maiyetin çocukları) köle olarak tutmuştur.¹⁵⁴ Doğu Bozkır Bölgesindeki Rouran/Avarlar'ın etkili bir güç olarak işleri bitirilmişti. Bu arada, Bumin'in kardeşi, Sir Yabgu Kağan, İstemi, Pontus bozkırlarına kadar Türk hakimiyetini kurmuştur ve öncesinde olmasa da 568'de Konstantinopolis ile temasa geçmiştir.¹⁵⁵

Kuzey Çin Hanedanları, Çin politikalarının karmaşık çalkantıları ve dönüşlerinde, açıkça, "barbarı" "barbara" kırdırmak gibi çok tanıdık bir oyun oynamışlardır. Bazen Rouranlar'a bazen de Türklerle iltifatlar veya yardımlar sunarak bahislerini korumaktaydılar. Bu süreçte, Türk devletinin oluşumuna katalizör sağlamışlardır. Türk devleti zaten oluşma sürecinde miydi? Bu, Di Cosmo'nun¹⁵⁶ İç Asya Bozkırlarında devlet oluşumunun ana katalizörü olarak gördüğü iç güçlerin ve iç krizlerin sonucu muydu? Yoksa Çin müdahalesi, Türkleri devlet olmaya götüren gerekli dış kıvılcım mıydı? Çin, Rouran/Avarlar'ı belki daha esnek ve daha az güçlü başka bir rejimle değiştirebileceğine inanıyor muydu? Burada ele aldığımız Çin ya da Çinli rejimler, kuzeyli göçebelerin dengesini bozmak dışında amaçlarının ne olduğunu anlamamıza yetecek kadar uzun süre dayanamamıştır. Doğu Wei'nin ve onların haleflerinin amaçları ne olursa olsun, onların eylemleri Türkleri devlet olma yoluna sokmuştur. Kuzey Çin Hanedanları, kendilerini tamamen tatmin edecek bir çözümü empoze edemeyecek

¹⁵³ Liu, *CN*, I, p.7; A. Taşagıl, *Gök-Türkler* (Ankara, 1995), I, pp. 17, 96; R. Drompp, "Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th to 9th Centuries)" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/1 (2005), pp.103-104.

¹⁵⁴ Bkz. çeşitli açıklamalar Liu, *CN*, I, 10, 17,35-36; Taskin, *Materialy*, pp. 294-295 (*Beishi*).

¹⁵⁵ Golden, *Introduction*, pp. 127-128.

¹⁵⁶ N. Di Cosmo, "State Formation and Periodicization in Inner Asian History" *Journal of World History*, 10/1 (Spring, 1999), pp. 1-40.

kadar zayıftı.

Göçebe yönetimler genellikle emperyal, yerleşik dünyadan gelen uyarılara yanıt olarak devlet haline gelmiştir.¹⁵⁷ Bu anlamda Çin, en sonunda, Türk devletinin doğumuna ebe olmuştur. Moğol İmparatorluğunun yükselişi ilginç bir paralellik sağlamıştır. Burada, siyasi açıdan zayıf olan Jin/ Jurchen, Moğolları ve diğer kabileleri doğrudan ya da vekilleri Tatarlar aracılığıyla mikro-manipüle etme girişimleriyle, Cengiz Han'ı sahneye koyan olaylar zincirini başlatmıştır.

Türkler, bozkır diyarlarında olduğu gibi hızla etnik çeşitliliğe sahip bir devlet kurmuşlardır. Tongdyan, Bumin'in oğlu ve halefi Muqan'ın 'batıda Rouranlar'ı (Avarlar) ve Akhalitler'i (Yeda) yendiğini bildirmektedir.¹⁵⁸ Doğuda ise Kıtan üzerine yürümüşlerdir. Kuzeye gitmiş ve Qigu'yu (Kırgız) zapt etmiştir. Çin sınırlarının ötesindeki bütün ülkeler korkudan ona boyun eğmişlerdir.' Toprakları doğuda Liao-hai'den kuzeyde Bei-hai'ye (Baykal) ve batıda Batı Denizi'ne (Xi hai) kadar uzanmıştır.¹⁵⁹ Hem Kuzey Zhou hem de Kuzey Qi, artık onunla evlilik ittifakı arayışındaydılar.¹⁶⁰ Türkler, Batı Avrasya Bozkırlarındaki Oğur kabilelerinin çoğunu içeren Tiele Konfederasyonunu, Bayırqu, Ediz, Tarduş, Töliš'i ve doğudaki güçlü Toquz Oğuz Konfederasyonunu egemenliği altına almıştır. İkincisi, kendileri de önemli bir kabile birliği oluşturmuş, Türkçe konuşan Uygurlar ve daha sonra Aşina'nın bir kolu tarafından yönetilecek olan muhtemelen Oğurca konuşur bir halk olan Basmıl gibi grupları içermektedir.¹⁶¹ Tatar, Kıtan ve Tatabı (=Qay, Çince Xi), Moğol halkları ve muhtemelen Tiele'nin bir parçası olan Kurıkan da teslim olmuştur. Söz konusu Türk gruplandırmaları arasında Oğuzlar, Karluklar ve Kırgızlar vardı; bunların kendilerine ait bir Kağan'ı (İmparatorluk unvanı) olduğu kabul ediliyordu. Başında *elteber* ('Söz konusu' Hükümdar) unvanını taşıyan Karluk Hükümdar Hanedanının da Aşina kökenli bir Hanedan tarafından yönetildiği görülmektedir.¹⁶² Muhtemelen Türklerin kuzeybatısında yer alan ve onlarla yakın ittifak içinde olan Sirlar, bir başka güçlü kabile birliği veya alt birliğiydi. Kljaštornyj, ikinci dereceden kanıtlara dayanarak onları daha sonraki Kıpçak birliğiyle özdeşleştirmeye çalışmıştır.¹⁶³ Erken Uygur Yazıtlarındaki çok parçalı ve şüpheli bir bilgi dışında (Moyun Ćur/

¹⁵⁷ Xazanov, *Koçevniki*, esp. p. 362ff/ Khazanov, *Nomads*, esp. pp. 228ff.

¹⁵⁸ Bu, Türklerin Avrupalı Avarlara dönüşen arayışına bir gönderme olabilir. Daha sonra bir Türk Hükümdarı Bizanslıları "efendilerinden kaçan kölelerimiz (Avarları kastediyordu) Uarkhoniai ile anlaşma yaptıkları için azarladı, bkz. Blockley/Menander, pp. 174/175.

¹⁵⁹ Taşagıl, *Gök-Türkler*, I, p.97.

¹⁶⁰ S. Jagchid and V. J. Symons, *Peace, War and Trade along the Great Wall* (Blomington-Indianapolis, 1989), p.146.

¹⁶¹ Bkz. P.B. Golden, "Cumanica V: The Basmıls and the Qıpçaq" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006/2007), pp. 19-21,26ff. XI. yüzyılın sonlarına doğru, Mahmüd el-Kâşğarî onları Kay, Yabâqu ve Tatâr (Kay ve Tatarlar Moğol halklarıdır) arasında listeler; "bu grupların her birinin kendi dili vardır, fakat Türkçeyi de iyi bilmektedirler." Kâşğarî/Dankoff, I, p.83, konuşmalarının Ortak Türkçeden farklılığına işaret etmektedir. Basmıl isminin kendisi Ortak Türkçe *Basmış <bas- "basmak, ezmek, ezmek, sürpriz bir saldırı yapmak" kelimesinin Oğurca biçimini yansıtır olabilir (Clouston, *ED*, pp. 370-371).

¹⁶² Al-Mas'ûdî, *Murûc ad-Dahab wa Ma'âdin al-Jawhar*, ed. Ch. Pellat (Beirut, 1966), I, p. 155, 930'lardaki yazılarda, görünüşe göre 840'tan sonra Türklerin Hükümdarı olan bir Karluk 'Kağanlar Kağanı'ndan söz edilmektedir. Adını ش اب (Şâba) olarak zikrediyor, vary. lect. ش ان (Şâna, belki de Aşina'nın bozulması), ayrıca bkz. O. Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden" *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 101 (1951), p. 281.

¹⁶³ S.G. Kljaštornyj, "Kypçaki v runičeskix patmjatnikax" *Turcologica* 1986 (Leningrad, 1986), pp. 153-164. S.M. Axinžanov, *Kypçaki v istorii srednevekovogo Kazaxstana* (Alma-Ata, 1989), pp. 40-57, 62-63, Kljaštornyj'in hipotezini kabul edenler, onları Tiele kabileleri arasına yerleştiriyor. En eski yaşam alanlarının kuzeybatı Moğolistan'dan ve Altay'ın bazı kısımlarından Kazakistan'ın güneyine kadar uzandığını görüyor ve onları Sir adı altında ikinci Türk Kağanlığı döneminde (yaklaşık 687-742) Türklerle eşit bir rol oynamış olarak görüyor. Bkz. Türk Sir budun'a yapılan atıflar. Felaket verici bir yenilginin ardından, daha fazla felaketi önlemek için koruyucu bir isim olarak "şanssız, bahtsız" anlamına gelen Kıpçak ismini benimsediler. Türklerin çöküşü onları daha da

Şine Usu, en son okumada *qıbc̣aq*'ın yeniden inşası tamamen atlanmıştır)¹⁶⁴, Kıpçaklar Türk veya Uygur runik yazıtlarının hiçbirinde görülmez. Aynı şey, Kıpçakların daha sonra kendi başlarına tarih sahnesine çıktıkları kabile birliği olan Kimekler için de söylenebilir.

Türk kavmi arasında İranlı, Ural veya başka bir etnik kökene sahip olan Az, Çik ve İzgil ile Türk devletinde önemli ticari ve kültürel rol oynayan İranlı Soğdlar da vardı. Buradaki Soğdlar, göçebelerle olan ilişkilerinde zaten yerleşik bir rol oynuyorlardı ve bu, Orta Çağ'a kadar devam edecekti.¹⁶⁵ Orhon Yazıtlarının da açıkça kanıtladığı gibi, Türk Kağanları zamanlarının büyük bir kısmını bu çok dilli, çok etnikli ve değişken kabile kitesini kontrol altında tutmak için harcamışlardır.

Türk deneyimi, birçok açıdan (fiziksel ölçek dışında) Avrasya'nın diğer bölgelerindeki etnogeneze ve devlet oluşumundan pek farklı değildir. Avrupa'da, aynı zamanda, Çin gibi büyük bir yerleşik imparatorluğun -Roma (ve daha sonra Bizans'ın)- çevresindeki halkların karmaşasını anlamlandırmaya ve yönetmeye çalıştığını da görmekteyiz.¹⁶⁶ Hem doğuda hem de batıda emperyal güçler tarafından kabile "halkları" yaratılmıştır -ya da belki, daha doğrusu, daha büyük, daha düzenli birimler halinde birleşme potansiyeli olan etnik grupların devletleşmesi adına, büyük güçler tarafından bunu yapmaya teşvik edildiği veya esirgedikleri; yine, bu güçlerin, uygun gördükleri şekilde, imparatorluk toplumu ve mallarına erişim izni verilmiş 'barbar' bir şefe sunulan muazzam faydalar ve prestiji aktarılabilir. Büyük imparatorluklar, ona bu şekilde ayrıcalık tanıyıp, muhatap alacakları reis olarak belirleyerek, şefin diğer akraba kabilelerin efendisi olmasına ve yakın çevresinin dışından takipçiler çekmesine yardım etmişlerdir.¹⁶⁷ R. Brian Ferguson, şunu gözlemlemiştir: "Kabileler", devletler olmadan da evrimleşebilir ancak devletler, birçok kabileyi oluşturur ve etnografik kayıtlarda adı geçen kabilelerin çoğu, devletlerin büyüdüğü altında var olur."¹⁶⁸ Bu, büyük devletlerin sınır veya kabile bölgelerindeki etnogenezin başlıca parçasıdır. Burada ikincisi kabilelerin şekillenmesinin ötesine geçebilir. Saldırganlıklarına tepki gösterilen veya onlar tarafından doğrudan manipüle edilen gruplardan yeni etnik kökenler şekillenebilir.¹⁶⁹ Örneğin Xiongnu, Nicola Di Cosmo'nun yakın zamanda gösterdiği gibi, Çin'in yayılmasına tepki olarak güçlü bir bozkır yönetimi haline geldi.¹⁷⁰ En azından İmparatorluk açısından bakıldığında, bir sürü şefle uğraşmak yerine tek bir "Barbar" Hükümdarla uğraşmak daha kolaydı.

Son araştırmalar, "Franklar", "Lombardlar"¹⁷¹, "Gotikler" vd. şeklinde adlandırılan halklarla ilişkilendirilen etnik adların ortaya çıktığını göstermektedir, anlaşıldığı üzere bunlar, elit savaşçılardan türetilmiştir. Dinamik, karizmatik şeflerin (belirli grubun 'kralları'nın bazıları) liderliğindeki savaş çeteleri, çeşitli heterojen gruplaşmaları ele geçirmiş veya kendi hakimiyetleri altına almıştır. İkinci olarak, karizmatik şeflerin ideolojisini ve yönetici grubun adını siyasi atama olarak benimsemişlerdir. Köken mitleri yaratılmış veya yeniden

batıya sürükledi ve daha sonra Kimek birliğinin parçası oldular.

¹⁶⁴ Moriyasu and Ochir, *Provisional Report*, pp. 178, 182-183. The older reading, **Türk Qıbc̣aq*, G. Ajdarov, *Jazyk orxonskix pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII veka* (Alma-Ata, 1971), p. 344'te belki bulunabilir.

¹⁶⁵ Golden, *Introduction*, pp. 141-146; De la Vaissière, *Histoire*, pp. 185-188, 202-203.

¹⁶⁶ Yararlı tartışmalar bulunmaktadır, P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feodalism* (1974, reprint: New York-London, 1988), pp. 107-109 Roma etkisine ilişkin; Pohl, *Die Völkerwanderung*, p. 15.

¹⁶⁷ R. B. Ferguson and N.L. Whitehead (eds.), *War in the Tribal Zone* (Santa Fe, 1997), p. 13.

¹⁶⁸ Bkz. R. Brian Ferguson, "A Paradigm for the study of War and Society" in *War and society in the Ancient and Medieval Worlds*, ed. K. Raaflaub and N. Rosenstein (Cambridge, Mass. 1999), p. 419.

¹⁶⁹ D. A. Chapell, "Ethnogenesis and Frontiers" *Journal of World History*, 4/2 (1993), p. 272.

¹⁷⁰ Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*.

¹⁷¹ Lombard/Langobard kökenlerine ilişkin materyalin bir incelemesi için bkz. N. Christie, *The Lombards* (Oxford, 1995), pp. 1-30. Ayrıca bkz. C. R. Bowlus, "Ethnogenic: The Tyranny of a Complex", in Gillet (ed.), *On Barbarian Identity*, pp. 247-249, "Etnogenezi Teorisi" açısından kritiktir (pp. 239-256).

şekillendirilmiştir. Bu çeşitliliğe rağmen -ya da daha büyük olasılıkla bu çeşitlilik nedeniyle- özellikle yönetici klanların kanının ya da soyunun saflığı iddiaları ortaya atılmıştır. Bu iddialar bazen kaynaklarımıza yansıtılmış ve kabile dünyasında da yankı uyandırmış olmalıdır.¹⁷² Bu yeniden yapılanmanın eleştirileri bulunmaktadır.¹⁷³ Bununla birlikte, Türklerle birçok paralellik vardır ve Türk kökenli efsanelerin çeşitliliği şüphesiz onların heterojen kökenlerini yansıtmaktadır.¹⁷⁴

Avrupa'nın çok iyi bildiği bu model, kabile soy kütüklerinin benzer şekilde siyasi amaçlarla manipüle edildiği bozkır dünyasında da gözlemlenebilmektedir. Batı bölgesinde, köken mitleri -ya da en azından bize ulaşan versiyonları- Yunan-Roma geleneklerinin modellerinden etkilenmemiştir. Burada ikili bir etkileşim bulunmaktadır: Romalılar/Bizanslılar, bu şaşırtıcı silahlı ve potansiyel olarak tehlikeli "barbarlar" dizisini anlamlandırmaya çalışırken, onları, etnografik geleneklerinde bilinen kalıplara göre sınıflandırmışlardır. Bizanslılar, Herodot'tan ve diğer klasik yazarlardan alınan dahası antik dünyanın etnografyasına uygun -şimdilerde arkaik- aynı isimleri sıklıkla kullanmışlardır.¹⁷⁵ Roma dünyasına erişimi sürdürmek konusunda her zaman kaygılı olan kabile elitleri, profillerini bir 'halk'ın ne olması gerektiğine dair Roma'nın önyargılarına uyacak şekilde uyarlamaya hazırdılar. Bu kültürel filtreler, (Latince) okuryazarlıkla birlikte, geçmişlerini, gerçek ve icat edilmiş, Yunan-Roma edebiyat dünyasının anlayabileceği biçimlerde, sözcüklerde ve kategorilerde yorumlayan 'barbar' tarihçilere aktarılmıştır.

Batıda, Frank Konfederasyonu MS III. yüzyılda Roma İmparatorluğu¹⁷⁶ ile kayda değer bir etkileşim içinde, David Harry Miller'in "sınır etnogenezi" olarak adlandırdığı bir modelde şekillenmiştir.¹⁷⁷ İç Asya'daki Xiongnular gibi, -artık- Franklar olarak anılan gruplar da sınırlarına gelen güçlü imparatorluk askeri varlıklarına karşılık vermişlerdir.¹⁷⁸ Bir bakıma Frankların var oluşu, yollar ve su kemerleri yerine siyasi ve etnik altyapıların devreye sokulması gibi -bu örnekte, belki de her zaman böyle yapmaya niyetlenmeden- Roma mühendisliğinin bir başka örneği olarak görülebilir. Batı Avrasya Bozkırlarında, Rus devletine getirilen ve sınır muhafızı olarak görev yapan Kıpçaklar tarafından ele geçirilemeyen Černii Klobouci -bozkır kabilelerinin bir karışımı- kalıntılarının örneğini görmekteyiz.¹⁷⁹ Bu etnogenezin erken bir aşamasıydı. Çeşitli bileşen parçaları, örneğin, Ruslar tarafından siyasi olarak örgütlenen Berendiçi, Kayepiçi (Qay-opa)'nın yanı sıra bazı Peçenek ve Batı Oğuz grupları zamanla ayrı bir halk oluşturabilmiştir. Bu süreç, Moğol istilaları nedeniyle kısa sürede

¹⁷² Bkz. Wolfram, *Roman Empire*, p. 3.

¹⁷³ Bkz. Bowlus, "Ethnogenesis: The Tyranny of a Complex" in Gillet (ed.), *On Barbarian Identity* pp. 239-256, bu ciltteki diğerlerinin yanı sıra sunulan savunma W. Pohl, "Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response" in Gillet (ed.), *On Barbarian Identity*, pp. 221-239.

¹⁷⁴ Tartışmaya bkz. Sinor, "The Legendary Origins of the Türks" in Žegas and Voorheis (eds.), *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, pp. 223-257.

¹⁷⁵ 'İskit' çeşitli Oğuz Türk halklarını, Avrupalı Avarları, Hazarları, Türk Bulgarlarını, Macarları, Peçenekleri, Oğuzları, Kumanları, Selçukluları, Moğolları ve ilk Osmanlıları belirtmek için kullanılmıştır, bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*², II, pp. 279-283.

¹⁷⁶ Wolfram, *Roman Empire*, pp. 48-49.

¹⁷⁷ Bkz. D.H. Miller, "Ethnogenesis and Religious Revitalization beyond the Roman Frontier: The Case of Frankish Origins" *Journal of World History*, 4/2 (Fall, 1993), pp. 277-285. W. Pohl, *Die Germanen* (München, 2000), syf. 33ff'deki ilk Franklar hakkındaki kısa özete bkz. and E. James, *The Franks* (Oxford, 1988), pp. 11ff and the critical survey of the Traditionskern model by A. C. Murray, "Reinhard Wenskus on 'Ethnogenesis', Ethnicity, and the Origin of the Franks" in Gillet (ed.), *On Barbarian Identity*, pp. 39-68.

¹⁷⁸ Bkz. Wolfram, *Roman Empire*, pp. 41-42.

¹⁷⁹ Bkz. P.B. Golden, "Černii klobouci" *Symbologiae Turcologicae – Studies in Honour of Lars Johanson*, ed. A. Berta, B. Brendemoen and C. Schönig, in the Transactions of the Swedish Research Institute in Istanbul, vol. 6 (Uppsala, 1996), pp. 97-107.

durdurulmuştur.

Belirli bir etnik ismin gerçek bileşenleri bir kez bile belirlendikten sonra zamanla değişebilir. Bunlar son derece değişken siyasi oluşumlardır. Patrick Geary'nin belirttiği gibi, IV. yüzyılın Frankları, VI. yüzyılın Frankları ile aynı değildir. O, 'isimler'in 'yenilenebilir kaynaklar' olduğunu belirtmiştir. Yaşanan gerçeklik radikal bir süreksizlik olsa bile, insanları sürekliliğe ikna etme potansiyelini taşımaktadırlar.¹⁸⁰ Edward James'in Franklar üzerine yaptığı çalışmada belirttiği gibi, 'etnik isimler' yalnızca 'etikettirler'. Kendi adını kullanmayan kişilere uygulanabilir; kendilerini tek bir grup olarak görmeyen insan gruplarını bir araya toplayabilirler.¹⁸¹ Bozkır dünyasında da bunun örnekleri bulunmaktadır.

Konumuzla daha doğrudan ilgili olan ise Tang Taizong'un (627-649) Doğu Türkleri ile ilgili faaliyetleridir. Tang, (oğlu Gaozong (649-683) döneminde boyunduruk altına alınan) Doğu ve Batı Türk Kağanlıklarının yıkılmasında önemli bir rol oynamıştır. 630 yılında, doğudaki ilk Türk Kağanlığının yıkılmasından sonra Taizong'un -bize söylenen-, artık kendi kontrolü altına giren göçebelerin emriyle "Gök Kağan" unvanını aldığı anlatılmaktadır ve 'barbarları' yalnızca kendisinin 'sevdiğini' ve bunun sonucunda da 'bir baba veya anne gibi' onu takip ettiklerini açıklamıştır.¹⁸² Onun ve bu unvanı kullanmaya devam eden haleflerinin amaçları çok tartışılmıştır. Her halükârda bu, Tang'ın olağanüstü bir iddiasıydı, kuzeyli göçebelerin bunu kabul etmeye açıkça istekli olmaları daha da olağanüstü hale geliyordu.¹⁸³ Sonra, 630 yılında doğudaki ilk Türk İmparatorluğunun yıkılmasını planlayan Tang, Türkleri Sarı Nehir'in güneyine getirerek asimile etmeye çalışmıştır. İktidardaki klan, yüksek rütbeli soylular ve klan şeflerine Çin unvanları verildi, Tang'ın hizmetine sokuldu ve başkente yerleştiler. Asimilasyon başarısız olduğunda, en azından kabile üyeleri açısından, Tang Taizong onları diğer göçebelere karşı sınır güvenliğinin bir parçası olarak görev yapmak üzere sınıra yeniden yerleştirmiştir. Türkler çok geçmeden eski tebaa konfederasyonlarından biri olan Xueyantuo (belki de Sir Tarduş ile özdeşleştirilecek) tarafından sert bir baskıya maruz kalmıştır. Taizong, onları Çin'in ve sınırları içindeki bölgelere (644) getirmiş (kaynaklar tam modeli belirlemek için yeterli değil), böylece onların ayrı bir siyasi ve etnik grup olarak korunmasına ve Çin'in sınır savunmasında hala geçerli bir güç olarak korunmasına yardımcı olmuştur. Direnç bulunmaktadır. 639'da Türk liderlerden biri Taizong'a karşı bir girişimde bulunmuş ve Taizong'un politikasını değiştirmesine ve Türkleri Sarı Nehir'in kuzeyine taşımaya ve artık sınırları korumak için bir Aşina yönetimi altında bir "bağımlı devlet" olarak hizmet etmesine öncülük etmiştir. Bu aynı zamanda Xueyantuo'yu (Sir Tarduş) da hedef almaktaydı. 641'de, Taizong, Xueyantuo'nun onlara saldırması durumunda Türklerle yardım edeceğini açıkça belirtmiş ve bunu yapmıştır. Farklı ihtilafları birbirine karşı oynamış ve (640) Sir Tarduş Kağan Yi'nan'ın, Tang gelini talebini reddetmiştir ve böylece onun Kağanlık statüsüne ilişkin iddialarını azaltmayı ummuştur. Xueyantuo'nun Türkler üzerindeki baskısı yine de devam etmiş ve 644'te Ordos'ta Çin sınırlarına girmelerine yeniden izin verilmiştir. Yi'nan'ın ölümünden (645) sonra, bozkırdaki (Uygurlar) iç sorunlar ve dış düşmanlar tarafından kuşatılan Sir Tarduş hızla gözden kaybolmuştur (646). Kısacası Taizong, Doğu Türklerini -gerektiğinde yardımlarına koşmuş- kimin yöneteceğini belirlemiş ve Çin politikasının çıkarları doğrultusunda etno-politik bir grup olarak varlıklarını sürdürüp onları bilinçli şekilde

¹⁸⁰ Bkz. P.J. Geary, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe* (Princeton, 2002), p. 118. Ayrıca bkz. Pohl, "Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies" *Archaeologia Polona* 29 (1991), pp. 39-49 ve Curta, *The Making of the Slavs*.

¹⁸¹ James, *The Franks*, p. 6.

¹⁸² C. Holcombe, *The Genesis of East Asia 221 BC - AD 907* (Honolulu, 2000), p. 23.

¹⁸³ Tartışmaya bkz. Pan, Yihong, *Son of Heaven and Heavenly Qaghan. Sui-Tang China and its Neighbors* (Bellingham, Washington, 1997), pp. 179-82, hanedanın yabancılara, özellikle de Orta Asya kültürel etkilerine açık olmasının yanı sıra arka planlarındaki Çinli olmayan unsurlara da bağlamaktadır.

korumuştur. Bu, Türklerin Tang sınırının savunucuları olarak "işlevlerini sürdürebilmeleri" için yapılmıştır. Artık zayıflamış olan Xueyantuo da Tang yönetimi altına alınmıştır. Kabile bölgesindeki halkların işlerine mümkün olduğunca bu tür müdahaleler ve mikro yönetim standart uygulama olmuştur. Böylece Tang hakimiyeti 659 yılında Batı Türklerine de yayılmıştır.¹⁸⁴

Tang müdahalesi olmasaydı Doğu Türkleri yok olacaktı. Taizong'un amacı, elbette ki -kabile bölgesinde faaliyet gösteren bir hükümdarın tipik hedefi- bir dengeyi korumak ve tüm ihtilaf yapma kabiliyetine sahip göçebelerin dengesini bozmak olmuştur. Nihaî sonuçları tahmin edemediğini söylemeye ise gerek yoktur. Doğu Türkleri bir nesil sonra yeniden canlanmışlardır ve ikinci Türk İmparatorluğunu (682-742) kurmuşlardır; bu kısmen, liderleri Tang'ın hizmetkarları haline gelirken Çin sınırlarında hizmet eden soysuzlaşmış halk arasında yok olup gidecekleri yönündeki gerçek korkuya yanıt vermiştir. Sanping Chen yakın zamanda Türk isyanının bir ulusal kurtuluş hareketi olmaktan çok, 'giderek tarımsal geleneklere daha fazla yönelen Sarbo-Türk-Çin ortak girişimindeki (küçük) bir ortağın hissettiği büyüyen yabancılaşmanın bir sonucu" olduğunu öne sürmüştür.¹⁸⁵ Tang hizmetinde buldukları süreyi kullukla eş değer olarak tasvir eden ve Türkleri bir daha Çin'in tatlı sözlerine ve mallarına kanmamaları konusunda uyararak Eski Türk yazıtlarının bıraktığı izlenim bu değildir.¹⁸⁶ Türk elitleri arasında Çin deneyimi, belki de elitlerin Çinleşmeye çok yaklaşmış olmaları nedeniyle Türk kimliğine dair duygularını artırmıştır. Çin'in bu ihtiyatlı tavrı Orhon Yazıtlarında da görülmektedir. Türk Kağanlığını yenileyen Aşina Elteriş/İlteriş'in başdanışmanı Tonyuquq'a ithaf edilen kitabede, onun Türk halkının, tükenmiş, yok olmuştu" (Türk boğun ölti alqıntı yoq boltı), teslim olup "yok olduğu Çin devletinde şekillendiğini" (tabğaç ilinge qılntım) söylemektedir.¹⁸⁷ Bu, Çin eğitimi almış bir adamdan gelmektedir.¹⁸⁸

Daha önce belirttiğimiz gibi, kuzeydeki kabile bölgelerine -Çin, İran, Roma- sınırı olan tüm imparatorluk toplulukları, kendi kabile bölgelerinde biraz düzen yaratma konusunda endişeliydiler. Çin ve Roma gibi doğrudan kabile bölgesine girmeye cesaret edenler, kendileri için uygun olmayan sonuçlarla bazen devletler ve halklar yarattılar veya manipüle ettiler. İran da nadiren bozkırla doğrudan ilişki kurmasına rağmen o da kabileleri ekonomik erişim ve hatta -çok özel durumlarda- kraliyet ailesiyle evlilik bağları yoluyla kontrol etmeye çalışmıştır. Ancak Şahlar, bozkırlara pervasızca girenlerin kaderinden ders çıkarmıştır. Ahemeniş kurucusu Cyrus, intikam peşindeki İskitlerin elinde ölmüştür. Sâsânî Peroz (459-484), iktidarı ele geçirmesine yardım eden göçebeler olan Akhalitler'e karşı bozkırdaki bir seferde öldürülmüştür.¹⁸⁹ Bizanslılar hiçbir zaman bozkıra bir ordu göndermemiş ancak kabile

¹⁸⁴ Bkz. Pan, *Son of Heaven*, pp. 179, 187-196; H. Bielenstein, *Diplomacy and Trade in the Chinese World 589-1276* (Leiden, 2005), pp. 386-389, 413-415.

¹⁸⁵ Chen, "Succession Struggle and the Ethnic Identity of the Tang Imperial House" *Journal of the Royal Asiatic Society*, ser. 3, 6/3 (1996), pp. 396-397.

¹⁸⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*, pp. 2-4.

¹⁸⁷ Ajarov, *Jazyk orxonskix pamjatnikov*, p. 324.

¹⁸⁸ S.G. Kljaštornyj, "Ton'jukuk-Ashidé juan'çžen" *Tjurkologičeskij Sbornik* (Moskva, 1966), pp. 202-205, Tonyuquq'un adını ton "ilk" + yuquq (< yoq-/yuq- "korumak için, değer" = Çince. Yuan Zhen 'First Treasure'. Ancak *Yoq-/yuq-*, Clauson, ED, syf. 897-898'de (yuq- "(bir şeye) yapışmak" bu anlamda belirtilmemiştir. Ton için bkz. Clauson, ED, p. 513: *tun* "ilk doğan." Çince'de o, Ashide Yuan Zhen'di. Ashide (EMC *ʔa ʂi tək*, LMC *ʔa ʂi tək*, Pulleyblank, *Lexicon*, pp. 2374, 283) klanının adıdır. Bir Tibet belgesinde de belirtiliyor (bkz. F. Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs" *Journal of Asian History* 42/1 (2008), p. 21: *a-she sde*. Zuev, *Rannie tjurki*, pp. 86,133, 168-169, Aşina'nın "kayınpeder" klanını temsil eden *Aştaq'ı tercüme ettiğine inanmaktadır. Tonyukuk yazıtını Aşina ile ortak yönetim kavramını teşvik etmenin bir yolu olarak görmektedir. 755'te Tang'a karşı isyan eden yarı Sogdca-yarı Türk Tang generali An Lushan'ın annesi, anne tarafından Ashide soyundan gelmektedir (Liu, *CN*, I, 267).

¹⁸⁹ R.N. Frye, *Ancient Iran*, pp. 322-323; McGovern, *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hill, 1939), pp. 414-415.

bölgesinde düzeni sağlamak için diplomasi, rüşvet ve kabile ittifakları arasında sürekli çöpçatanlık yapmaya çalışmışlardır. Ancak düzenli olarak Balkanlardaki evlerine daha yakın askeri faaliyetlerde bulunmuşlardır. Burada, Bizans'ın Tuna sınırındaki¹⁹⁰ varlığının yanı sıra Balkanlardaki varlığı, Slav halklarının kristalleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Türk Etnoniminin Yayılması

Janhunen, Doğu İç Asya'daki etnik adların istikrarsızlığına dikkat çekerek, bunların daha küçük sosyal birimlere ('alt köken grupları ve klanları') aktarılabilceğini veya 'yabancı gruplar tarafından ödünç alınabileceğini' belirtmektedir. Bu tür değişim koşulları altında, uzun vadeli sürekliliklerin kanıtlanması zordur.¹⁹¹ Özetle, etnonimler hem 'ev sahibi'nin hem de 'iz bırakanlar'ın (çoğunlukla temas halinde olduğu büyük bir komşu devletin) ortamında, birden fazla çevrede şekillenmektedir. Diller fetihlerle ve daha barışçıl yollarla yayılmıştır. Igor' D'jakonov'un Hint-Avrupa dillerinin bayrak yarışı tarzı fikri¹⁹² yani bazı çekirdek topluluk dilinin, aralarına yerleştikleri halklar tarafından benimsenmesi akla gelmektedir; daha sonra oluşan yeni grup, artık bu ikisinin veya daha fazla halktan oluşan karışım, baskın dilin etnik adını taşıyan dil -ve etnonim- henüz (*yeni*) başka bir gruplama getirir, dilsel değişim süreci ve daha fazla karışım devam eder. Türkleri incelerken bunu akılda tutmalıyız.

Türk idaresi altındaki halkların tümü, Türk adını siyasi bir isim olarak almıştır. Raşid ad-Dîn (ö.1318), İç ve Orta Asya'nın Türk ve Moğol kabileleri tartışmasında, etnonimlerin siyasi tanımlamalar olarak yayıldığına defalarca dikkat çekmektedir. Tıpkı daha önce pek çok halkın doğu bozkırlarında en büyük güç olduklarında Tatar ismini benimsemeleri gibi, hegemonyalarını kurduktan sonra Türk halklarının çoğunun artık kendilerine "Moğol" (Muğûl) dediklerini belirtmektedir.¹⁹³ Moğolların kendileri ise, 'eski zamanlarda bozkırda yaşayan Türk kabile topluluklarının bir kabilesi' olduğunu söylemektedirler.¹⁹⁴ Bu, Türk etnoniminin Müslüman ve bozkır dünyasında göçebe, Türkçe ve Moğolca konuşan halklar için kullanılan genel bir terim olarak nasıl yaygınlaştığını göstermektedir. Müslüman yazarlar, Türklerin ve Moğolların hissettiği ve zaman zaman Moğolların Türk halklarını kazanmak için bir hile olarak ara sıra kullandığı, burada 'millî dayanışma' olarak çevirebileceğimiz karmaşık bir Arapça terim olan *jinsiyye* duygusuna dikkat çekmişlerdir.¹⁹⁵

Türk dönemi ve sonrasında Türk ismi, Batı Türk İmparatorluğundan¹⁹⁶ türeyen ve halefi olan Hazarlara (yaklaşık 650-965) atıfta bulunmak ve daha sonra, bazı siyasi kurumlarının kökenleri Hazar Devleti'ne dayanan Macarlar için kullanılmıştır. Türk'ün yıkılmasını Aşina liderliğindeki Basmıl'ın kovulmasıyla tamamlayan Uygurlar, Türk terimini

¹⁹⁰ Bkz. Curta, *The Making of the Slavs*, Slav etnik kökeninin Bizanslılar tarafından "icat edildiğini" savunmaktadır.

¹⁹¹ Janhunen, *Manchuria*, p. 25.

¹⁹² I.M. Diakonov, "Language Contacts in the Caucasus and the Near East" in T.L. Markey and John A.C. Greppin (eds.), *When Worlds Collide: Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans* (Ann Arbor, 1990) and *The Paths of History* (Cambridge, 1999), p. 19.

¹⁹³ Raşid ad-Dîn, *Jâmi'at-Tawârîx*, ed. M. Rawşan and M. Mûsawî (Tehran, 1373/1994), I, 41-44, 50ff.

¹⁹⁴ Raşid ad-Dîn, ed. Rawşan and Mûsawî, I, p. 78.

¹⁹⁵ Bkz. Ibn al-Atîr, *El-Kâmil fi't-Ta'rih*, ed. C.J. Tornberg (Beirut reprint, 1965-1966, sayfa numaralandırması 1851-1876'nın orijinal Leiden nüshasından farklıdır), XII, pp.368, 375,385-386, Moğolların Kıpçaklara yaptığı çağrı üzerine.

¹⁹⁶ E. Bretschneider, *Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources* (London, 1910), II, p. 93: the Gesa [Ko-sa] "T'u-chüie soyuna ait olanlar" Maljavkin, *Tanskîe xroniki*, pp. 84 (Xin Tang-shu), 272n.652; Theophanes, *Chronographia*, ed. c. de Boor (Lipsiae, 1883), I, pp. 315, 407, 409, 433, 435 (Khazaria = Τουρκία), *K'art'lis C'xovreba*, ed. S. Qauxé'îşvili (T'bilisi, 1955), I, pp. 223; al-Ya'qûbi, *Ta'rih*, ed. M. Th. Houtsma (Leiden, 1883), II, pp. 375-395.

hem Türk halklarını hem de Türk devletinde gelişen edebi dili belirtmek için kullanmaya devam etmişlerdir. Uygurlar, imparatorluk dönemlerinde ve sonrasında (840 sonrası) buranın daha da gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Örneğin, ünlü Çinli Budist Keşiş ve Gezgin Xuanzang'ın Çince biyografisinin XI. yüzyıl Uygurca çevirisi, *tvğač tilintin...Türk tilinče* çevirisine "Çinceden... Türkçeye" atıfta bulunmaktadır.¹⁹⁷ Aynı eserde, daha önce de belirtildiği gibi, Xiongnu etnonimi, *Türk yočul bodun* 'göçebe Türk halkı' olarak verilmektedir.¹⁹⁸ Bu ifade, Maytrisimit'in Toharca versiyonunun Türkçe tercümesinde de bulunmaktadır: *erk Türk yočul bodun* "güçlü, göçebe Türk halkı."¹⁹⁹ Açıkçası, Türk burada genel bir ifade olarak kullanılmaktadır, gerçek Türklere özel bir gönderme ya da Xiongnular'ın Türk olduğuna dair bir işaret değildir. Çok ilginçtir ki, VIII. yüzyılın başlarına ait bir Soğdca belgede 'Türk'ü belirtmek için *xwn* 'Hun' kelimesi kullanılmaktadır.²⁰⁰

Schechter tarafından yayınlanan ve X. yüzyılın ortalarına tarihlenen Hazar Cambridge Belgesinde Oğuz ve Oğuz topraklarından טורקו (Ṭwrqw veya) ve טורקיא (Ṭwrqia) olarak bahsedilmektedir.²⁰¹ XI-XII. yüzyıl Rus tarihçileri Oğuz Торкъ, Торчинъ, Торци olarak adlandırmışlardır.²⁰² Bu formlar Türk'ü veya Törk'ün bir versiyonunu yansıtabilir. Hem İbranice hem de Rusça formları, *Türk*'ün alışlagelmiş yazıya geçirilme sistemlerine uymamaktadır. Eğer bu *Türk* ise, Oğuzlar arasında da bu terimin devam ettiğini göstermektedir.

Arapların Türkçe konuşan göçebe halklarla ilk karşılaşmaları, VII. ve VIII. yüzyılda Kafkasya ve Orta Asya'da savaştıkları Batı Türkleri ile olmuştur. Arap ve Pers İslam coğrafyacıları, Arap kabilelerinin paradigmasını takip ederek, tüm Türk halkları için genel bir terim olarak benimsemişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi el-Iştaxrî (X.yy ortaları) 'Türklerin' 'tek dilli'²⁰³ olduğunu vurgulamıştır. Belki de Arapların kendi kabile geçmişlerine dair anlayışlarından etkilenen bir Türk dil ve kültür topluluğu kavramı, en eski Türk-İslam edebiyatında mevcuttur. Maḥmūd al-Kâşğarî, Türk ile Türk olmayana açıkça karşılaştıran bir Türk atasözünü aktarır: '(Tıpkı) başsız şapka olamayacağı gibi, tatsız Türk de yoktur' (*tatsız Türk bolmas bassız börk bolmas*).²⁰⁴ *Tat* 'yabancı' ve özellikle Türklerin Orta Asya'da sürekli temas ve iletişim halinde olduğu İran nüfusu²⁰⁵ için kullanılan bir terimdir. Kâşğarî, muhtemelen Türklere daha az bağımlı bir bakış açısı kazandırmak amacıyla bu deyimini Arapçaya 'Türk'ün yanında Fars yoktur, tıpkı başsız şapka olmadığı gibi' şeklinde vermektedir. Kâşğarî, Yahudi-Hıristiyan-İslam soy geleneğini Türklerinkiyle harmanlanmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kâşğarî, Türklerin 'köken itibarıyla' yirmi kavim olduğunu bildirmiştir. Ayrıca şunu da eklemiştir: 'Her kabilenin, sayısını yalnızca Tanrı'nın bildiği dalları vardır.' (Selçuklu Hanedanı altında Orta Doğu'nun Hükümdarları olan) Oğuzlar hariç, tartışmasını yalnızca "büyük kavimler" ile sınırlandırmıştır.²⁰⁶

¹⁹⁷ L. Ju. Tuguşeva (ed., trans.), *Ujgurskaja versija biografii Sjuan'-czana* (Moskva, 1991), p. 96 (V87, 11-14. satırlar).

¹⁹⁸ Tuguşeva, *Ujgurskaja versija*, pp. 17-22, 132 (VI, 43, 18-19. satırlar), 133 (VI, 44, 24. satır) ve "O slovosočetaniı "Türk Yočul Bodun' v drevnetjurkskix pis'mennyx pamjatnikax" S.G. Kljaštronyj, Ju. A. Petrosjan (eds.), *Tjurkskie i mongol'skie ous'mennye pamjatniki* (Moskva, 1992), pp. 97-101.

¹⁹⁹ Ş. Tekin (ed.), *Maytrisimit* (Ankara, 1976), syf. 157 (85/21-22).

²⁰⁰ Kljaštronyj, *Ist. Central'noj Azii*, p. 422n. 39, B.A'dan alıntılama; Livšic, "Soğdijskijj bračnyj kontrakt načala VIII v. n.é" *Sovetskaja Étnografija* No. 5 (1960), p. 103.

²⁰¹ N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century Ithaca*, 1982), p. 94, 112-115.

²⁰² Bkz. *Polnoe sobranie russkix letopisej* (Moskva-Sankt Peterburg/Petrograd/Leningrad, 1843-1995), I, cc.84, 162, 163 vd.

²⁰³ Al-Iştaxrî, *Kitâb Masâlik wa Masâlik*, ed. de Goeje, p. 9.

²⁰⁴ Kâşğarî/Dankoff, II, pp. 103. Çeviri P.B. Golden'e aittir.

²⁰⁵ Clauson, *ED*, pp.449.

²⁰⁶ Kâşğarî/Dankoff, I, pp. 82.

Türk etnoniminin genel kullanımına ilişkin diğer göstergeler, Müslüman yazarların *Türkmen* < *Türk* + güçlendirici *-men* eki için Farsça temelli bir halk etimolojisi oluşturması görülebilir. Bu terim, Türk-Müslüman ortamında gelişen ve ilk kez Oğuz (nihayetinde bu isim ile sıkı bir şekilde bağdaştırılan) ve İslamlaşan Karluklar için uygulanmıştır. El-Bîrûnî, bunun *Türk-mânand* ‘Türk’e benzeyen’den türediğini ifade etmiştir. Raşîd ed-Dîn, Türklerin İran Maveraünnehir’e kültürleşmesi sonucu geliştiğini belirterek daha ayrıntılı bir açıklama vermektedir. O, bu bölgede “su ve iklimden etkilendiklerini, derece derece görünüşlerinin Tâzîklere, Tâzîk halklarına benzediğini”, onlara ‘Türklere benzeyen’, Türkmân dediklerini öne sürer.”²⁰⁷ Böylece, başlangıçta nispeten küçük ve farklı bir etnik grupla ilişkilendirilen Türk adı, Türkçe konuşanlar ve onların komşuları tarafından Türkçe konuşan halkların topluluğunun yanı sıra Moğol döneminde Moğolca için de yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu çağa gelindiğinde, İmparatorluk Bozkırı siyasi geleneğinden çıkan ve hem göçebe hem de yerleşik dünyalarda kendine ait bir yaşam kuran Türk-Moğol göçebesini ifade etmeye başlamıştır.

Çevirmenin Notları

Bu kısımda verilen maddeler, çeviri sahibinin metnin bağlam bütünlüğünü bozmamak adına ayrı bir başlık altında aktarmaya çalıştığı notlardan oluşmaktadır. Dipnot halinde verilmesinden kaçındığımız çıkarımlarımız, bazı kavram ve ifade edilmek istenenlerin olası bir karmaşadan uzak kalması ve açıkça belirtilmesini amaçlamaktadır:

1. *Dipnot 6*’da verilen ‘*levirate*’ terimi, modern çağın hukuk terimleri arasında ‘*levirate evlilik*’ şeklinde yer almaktadır. Karşılığı, ‘*aile içi zorunlu evlilik*’ şeklinde geçse de aslında bu kavramın tam karşılığı şu şekildedir: ‘*Ağabeyini kaybetmiş küçük kardeşin, ağabeyinin eşiyle aile içinde yeniden nikahlandırılması*’.

2. *Dipnot 13*’teki *juxtaposition* ‘yan yana gelme’ kavramı ve aktarılan bilgilere ek olarak, ana metin bağlamında aslen etnik köken belirlemenin; birbirleriyle aynı ortamda yaşam sürdüren farklı toplumların, biyolojik kökenlerine nazaran siyasal bir adlandırma kazandırılması gayesine atıfta bulunulmuştur. Dahası, ana toplum ve azınlık toplum arasında etnik kökenin kendilerine göre aynılığını/farklılığını belirlemek, güçlü toplumun inisiyatifindedir. Bundan dolayı, güçlü toplumun azınlık topluma etnik köken tayin ederken ‘*biz*’ veya ‘*onlar*’ şekillerinde bazen birleştirici bazense tam aksine ayrıştırıcı *-ötekileştirici-* bir anlayışla; ‘*duruma bağlılık*’ statüsünde ‘durumsal etnik köken’ açılımıyla belirleme girişimi aktarılmaktadır. Ayrıca görüldüğü üzere, ana metindeki *dipnot 12* cümlesi, bu durumun tanımlaması olarak addedilebilir.

3. Orijinal metinde *dipnot 67*, ayrı kaynak ve açıklamalar için iki kez ‘*dipnot 67*’ şeklinde sıralanmıştır. Dipnotlar altında bu durumu açıklamıştık ancak tekrar paylaşılması faydalı olacaktır. Çeviri sahibi, bu çift kullanımın ilkinin *dipnot 67* şeklinde ikincisini ise *alt dipnot (67.1)* şeklinde dipnotlarda kodlamış ve sıralamıştır; buradaki amaç, alt başlık ile verilerek orijinal metindeki dipnot numaralandırmasında karışıklığa neden olmamaktır.

4. Ana metinde *dipnot 98-99* arasındaki paragrafta, Proto-Türk, Proto-Moğol, Proto-Mançu-Tunguzcanın kendi içlerinde ve özellikle birbirlerinden ayrılması süreci ifade edilmeye çalışılmaktadır. Öncelikle bahsi geçen MÖ II-I. binyıl arasındaki ‘Proto Türk-Moğol ile Proto Mançu-Tunguz dil birliklerinin oluşumları verilmiştir. Daha sonra, metindeki zamana

²⁰⁷ Al-Bîrûnî, *Kitâb al-Jamâhir fî Ma’rifat al-Jawâhir*, ed. S. Krenkow (Haidarâbâd, 1355/1936-37), pp. 205; Raşîd ad-Dîn, ed. Rawşan and Mûsawî, I, pp. 55. Ayrıca, bu etimoloji Maḥmûd al-Kâşğari/Dankoff, I. pp.353, II, pp.362 tarafından da biliniyordu,

istinaden, MÖ I. binyıl esnasında Proto-Türk ve Proto-Moğol dil topluluğunun kendi içlerinde, Türk dilleri şeklinde; en sonunda da özellikle birbirlerinden farklılaşması, -Ana Türkçe/ Ana Moğolca- yani ayırım süreci aktarılmaya çalışılmaktadır.

5. Ana metinde *dipnot 111* ile aynı paragrafta yer alan ‘*simbiyoz*’ kavramı: Fransızca *symbiose* “birlikte ve birbirine bağımlı olarak yaşama” sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Eski Yunanca aynı anlama gelen *symbiōsis συμβίωσις* sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Eski Yunanca *biōō biōō* “yaşamak” filinden syn+ ön ekiyle ve +sis ekiyle türetilmiştir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/simbiyoz>).

6. Çalışmanın ‘*İmparatorluklar ve Kabileler*’ alt başlığının ilk paragrafında geçen ‘*Altay kökenli Weilerin, Rouran’ın periyodik kahramanıydı*’ şeklindeki ibaresinden yola çıkarak, aslen aktarılmak istenen, Weiler için dönemin en ünlüleri; Rouranların her zaman güven ve saygı duyduğu bir mevkide konumlandırırmış olmalarıdır, genel-geçerlikten ziyade ‘kurumsal bir statü’ gibi düşünüldüğünde ‘*fahrî kahramanlık*’ şeklinde uydurma yollu bir statü türetme denenebilir düşüncesindeyiz.

7. *Dipnot 196*’da geçen ‘*jinsiyye*’ terimi tahmin edildiği üzere Arapça bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz Türkçesinde bu kelimeyi ‘cinsiyet’ şeklinde görüp kullanılmaktadır. Ancak, sözlüksel araştırmalar yapıldığında kavrama dair şu bilgilere denk gelinmiştir: *jinsiyye*= *cinsiyet ‘aynı kandan olma’ anlamından bahsedilmektedir: bkz. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/cinsiyet>; (Sami, Ş. (h.1317) *Kamus-ı Türkî*, C. I, İst: Çağrı yay, syf. 482.

Kaynakça

- A.M. Xazanov, (1975) ‘*On the levirate among nomads*’, *Social’naja istorija skifov*, Moskva, pp. 79-82.
- A.M. Xazanov (2000), *Kočevniki i vnešnjij mir* (3rd. rev. ed. Almaty), pp.242ff. = A.M. Khazanov (1983-1994), ‘*Nomads and the Outside World*’ (Cambridge, 2nd ed. Madison, Wisconsin), pp.138ff
- A.N.Kononov (1980), *Grammatika jazyka tjurkskix runičeskix pamjatnikov VII-IX.*, Leningrad, pp. 46-47.
- Aalto, P., & Pekkanen, T. (1975). Latin sources on North-eastern Eurasia. (*No Title*).
- Al-Bîrûnî, (1355/1936-37). *Kitâb al-Jamâhir fî Ma’rifat al-Jawâhir*, ed. S. Krenkow, Haidarâbâd, pp. 205.
- Al-Iştaxrî (1870), *Kitâb Masâlik wa Masâlik*, ed. M.J. de Goeje, Leiden, p 9.
- Anthony, D. W. (2008). *The horse, the wheel, and language: how Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Princeton University Press.
- Axinžanov S.M. (1989), *Kypčaki v istorii srednevekovogo Kazaxstana*, Alma-Ata, pp. 40-57, 62-63
- Bailey, H. W. (1982). *The culture of the Sakas in ancient Iranian Khotan* (Vol. 1). Caravan Books.

- Beckwith, C. I. (2004). *Koguryo: The Language of Japan's Continental Relatives*. Brill's Japanese Studies Library.
- Beckwith, C. I. (2005). The Chinese Names of the Tibetans, Tabghatch, and Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 14, 5-20.
- Beckwith, C. I. (2006). The Frankish Name of the King of the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15(8).
- Berta, Á. (1992). "Die chasarische Benennung der Ungarn" in Ch. Fragner, K. Schwarz (eds.), *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, Berlin.
- Berta, Á., Brendemoen, B., & Schönig, C. (1996). *Symbolae turcologicae: studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday 8 March 1996*. (No Title).
- Bielenstein, H. (2018). Diplomacy and trade in the Chinese world, 589-1276. In *Diplomacy and Trade in the Chinese World, 589-1276*. Brill.
- Bobrov, V. V., Vasjutin, A. S., & Sergej, A. V. (2003). *Vostočnyj Altaj v épopu velikogo pereselenija narodov (III–VII veka)*, Novosibirsk.
- Chappell, D. A. (1993). Ethnogenesis and frontiers. *Journal of World History*, 267-275.
- Chen, S. (1996). Succession struggle and the ethnic identity of the Tang imperial house. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 6(3), 379-405.
- Chen, S. (2002). Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12(3), 289-325.
- Clauson S.G. (1962/ 2002), *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, London; 2nd ed., London-New York.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- Curta, F. (2001). *The making of the Slavs: History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700* (Vol. 52). Cambridge University Press.
- Czeglédy, K. (1983). From east to west: The age of nomadic migrations in Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3, 25-125.
- De la Vaissière, É. (2005). Huns et Xiongnu. *Central Asiatic Journal*, 49(1), 3-26.
- Di Cosmo, N. (1999). State formation and periodization in Inner Asian history. *Journal of World History*, 1-40.
- Di Cosmo, N. (2002). *Ancient China and its enemies: the rise of nomadic power in East Asian history*. Cambridge University Press.
- Diakonov, I.M. (1990), "Language Contacts in the Caucasus and the Near East" in T.L. Markey and John A.C. Greppin (eds.), *When Worlds Collide: Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*, Ann Arbor.

- Diaonov, I. M. (1999). *The paths of history*. Cambridge University Press.
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Pašuto, V. T. E., Šišova, I. A., & 'Ērodotos. (1982). *Narody našej strany v" Istorii" Gerodota: teksty, perevod, kommentarij*. Nauka.
- Ercilasun, A. B. (2004). Başlangıcından Yirminci Yüzyıla. *Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ*.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic: Leiden–Boston: E. J. Brill*.
- Erdy, M. (1995). *Hun and Xiong-nu type cauldron finds throughout Eurasia*. *Eurolingua*.
- Fajzraxmanov, G. (2000), *Drevnie Tjurki v Sibiri i Central'noj Azii*, Kazan.
- Ferguson, R. B., & Whitehead, N. L. (1992). War in the tribal zone. *School of American Research Press, Santa Fe, NM*.
- Geary, P. (1983). Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages.
- Geary, P. J. (2003). *The myth of nations: the medieval origins of Europe*. Princeton University Press.
- Gening, V. F., & Xalikov, A. X. (1964). Rannie bolgary na Volge (Moskva).
- Gillett, A. (Ed.). (2002). *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the early Middle Ages*. Brepols Publishers.
- Golb, N., & Pritsak, O. (1982). *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. Cornell University Press.
- Golden, P. B. (1972). The migrations of the Oğuz. *Archivum Ottomanicum*, 4, 45-84.
- Golden, P. B. (2002). War and warfare in the pre-Çinggisid western steppes of Eurasia. In *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* (pp. 105-172). Brill.
- Golden, P. B. (2006). Cumanica V: The Basmils and Qıpçaqs". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 15, 13-42.
- Golden, P. B. (2011). Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks. *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, 17-63.
- Greenberg, J. H. (2000). *Indo-European and its closest relatives: The Eurasiatic language family, volume 1, grammar*. Stanford University Press.
- Greenberg, J. H. (2002). *Indo-European and its closest relatives: the eurasiatic language family, volume 2, lexicon (Vol. 2)*. Stanford University Press.
- H. Göckenjan and I. Zimonyi (2001), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 54, Wiesbaen, p. 261 and n. 88.
- Harmatta, J. (1972). Irano-Turcica. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 263-273.

- Haussig, H. W. (1979). *Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussage*.
- Holcombe, C. (2000). *The Genesis of East Asia, 221 BC-AD 907*. Honolulu.
- Ibn al-Atîr (1965/66), *El-Kâmil fi't-Ta'rîx*, ed. C.J. Tornberg, Beirut reprint.
- Janhunen, J. (1996). Manchuria: An ethnic history. *Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia*, (222), 1-335.
- Kljaštornyj S.G. (1966), "Ton'jukuk-Ashidé juan'čžen'" *Tjurkologičeskij Sbornik*, Moskva, pp. 202-205
- Kljaštornyj S.G. (1986), "Kypčaki v runičeskix patmjatnikax" *Turcologica 1986*, Leningrad, pp. 153-164.
- Kljaštornyj S. G. (1987), "Nadpis' uygurskogo Begju-kagana v Severo-Zapadnoj Mongolii", in B.B. Piotrovskij and G.M. Bongard-Levin (eds.), *Central'naja Azija. Novye pamjatniki pis'mennosti i iskusstva*, Moskva, pp. 28-30.
- Kljaštornyj S.G. (1992), Ju. A. Petrosjan (eds.), *Tjurkskie i mongol'skie ous'mennye pamjatniki* (Moskva,), pp. 97-101.V.F.
- Ligeti, L. (1950). Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 141-188.
- Liu, M. T. (1958). Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). (*No Title*).
- Livšic, V. A. (2008). *Sogdijskaâ épigrafika Srednej Azii i Semireč'â*. Sankt-Peterburgskij Gosudarstvennyj Universitet.
- Maḥmûd al-Kâšġarî (1982-85), *Compendium of the Turkic Dialects. Dîwân Luyât at-Turk*, ed. trans. R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, *Sources of Oriental Languages and Literatures*, 7 (henceforth: Kâšġarî /Dankoff, Cambridge, Mass., I), pp.70
- Mallory, J. P., & Mair, V. H. (2000). The Tarim mummies: ancient China and the mystery of the earliest peoples from the West. (*No Title*).
- Miller, D. H. (1993). Ethnogenesis and Religious Revitalization beyond the Roman Frontier: The Case of Frankish Origins. *Journal of World History*, 277-285.
- Moravcsik, J. (1958), *Byzantinoturcica* (2nd ed.), Berlin, II, pp.58-59.
- Pinault, G. J. (1998). Tocharian languages and pre-Buddhist culture. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, 2, 358-371.
- Pohl, W. (1998). Conceptions of ethnicity in early medieval studies. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, 13-24.
- Pohl, W. (2000). Die Germanen (EDG 57), München.
- Pohl, W. (2002). *Die Völkerwanderung: Eroberung und Integration*, Stuttgart-Berlin-Köln.

- Polnoe sobranie russkix letopisej* (1843-1995). Moskva-Sankt Peterburg/Petrograd/Leningrad, I, cc.84, 162, 163 vd.
- Pulleyblank, E. G. (1962). *The consonantal system of Old Chinese*. Verlag nicht ermittelbar.
- Pulleyblank, E. G. (1983). The Chinese and their neighbors in prehistoric and early historic times. *The origins of Chinese civilization*, 411-466.
- Pulleyblank, E. G. (1990). The name of the Kirghiz. *Central Asiatic Journal*, 34(1/2), 98-108.
- Pulleyblank, E. G. (1995), "Why Tocharians?" *The Journal of Indo-European Studies* 23/3-4 p. 417.
- Pulleyblank, E. G. (1996). Early contacts between Indo-Europeans and Chinese. *International Review of Chinese Linguistics*, 1(1), 1-25.
- Qian, S., & Watson, B. (1993). *Records of the Grand Historian* (Vol. 1). New York: Columbia University Press.
- Raaflaub, K., & Rosenstein, N. (1999). War and Society in the Ancient and Medieval Worlds. *Asia, the Mediterranean, Europe, and Mesoamerica*. Cambridge.
- Rašîd ad-Dîn (1373/1994), *Jâmi 'at-Tawârîx*, (ed.) M. Rawšan and M. Mûsawî, Tehran, I, 41-44, 50ff.
- Róna-Tas, A. (1998). The reconstruction of Proto-Turkic and the genetic question. *The Turkic Languages*, 67-80.
- Róna-Tas, A. (1999). Hungarians and Europe in the early Middle Ages: An introduction to early Hungarian history.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44(2), 205-292.
- Schönig, C. (2005). Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen: Versuch einer Zwischenbilanz. *Ural-altaische Jahrbücher (Neue Folge)*, 19, 131-166.
- Senga, T. (1980). *Az onogurok a kínai forrásokban*. *Uralica* 5.
- Sinor, D. (1978). *The Greed of the Northern Barbarian*.
- Sinor, D. (1982), "The Legendary Origins of the Türks" *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, ed. E.V. Zygax, P. Voorheis, Bloomington, Indiana.
- Sinor, D. (1988). The problem of the Ural-Altai relationship. *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Leiden, 706-741.
- Sinor, D. (1997). Early Turks in Western Central Eurasia, Accompanied by Some Thoughts on Migrations. In *Studia Ottomanica*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Sinor, D. (2005). Reflections on the history and historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia. *Acta Orientalia*, 58(1), 3-14.

- Sneath, D. (2007). *The headless state: aristocratic orders, kinship society, and misrepresentations of nomadic Inner Asia*. Columbia University Press.
- Stepanov, C. (2005). Bülgarite i stepnata imperija prez rannoto srednovekovie: problemüt za Drugite.
- Tekin, Ş. (ed.) (1976), *Maytrisimit*, Ankara.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- Tenişev, E. R. (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika. Moskva: Nauka*.
- Toparlı, R., Vural, H., & Karaatlı, R. (1993). *Kıpçak türkçesi sözlüğü. (No Title)*.
- Tuguseva, L. (1991). *Ujgurskaja versija biografii Sjuan'-czana*.
- Vlasto, A. P. (1986). *A linguistic history of Russia to the end of the eighteenth century*, Oxford.
- Vovin, A. (2005). The end of the Altaic controversy in memory of Gerhard Doerfer. *Central Asiatic Journal*, 49(1), 71-132.
- Wells, P.S. (1999), *'The Barbarian Speak'*, Princeton.
- Wolfram, H. (1988), *'History of the Goths'*, trans. T. Dunlap, Berkeley-Los Angeles.
- Wolfram, H. (1997). *The Roman empire and its germanic peoples*. Univ of California Press.
- Wright, D. C. (1997). *The Hsiung-nu-Hun equation revisited*. *Eurolingua*.
- Yü, Y. S. (1967). *Trade and expansion in Han China*. Berkeley.
- Zakiev, M.Z. (2003), *Proisxoždenie tjurkov i tatar*, Moskva, pp. 125ff.
- Zuev, J. A. (2002). *Rannie tjurki: očerki istorii i ideologii*.

Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Antep İşi Nakış Geleneği *

ÖZ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türkan ALPAY * *

* Gaziantep Halk Kültüründe Çeyiz Geleneği adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* * Mersin Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans Mezunu

E-Mail: turkanalpay@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1413-0984

Antep işi nakışı, özellikle Gaziantep bölgesinde yaşayan kadınlar tarafından yapılan geleneksel bir el işi türüdür. Bu sanat, kuşaktan kuşağa aktarılan derin bir kültürel mirası temsil eder. Antep işi nakışı geleneği, Gaziantep'in zengin kültürel mirasının bir parçasıdır. Bu nakış geleneği, Gaziantep ve çevresindeki kadınların el emeği ile ortaya çıkarttığı bir sanat ürünüdür. Gaziantep'te geçmişten süregelen Antep işi nakışı, icracısı kadın olan ve usta çırak ilişkisi içerisinde aktarılan bir gelenektir. Genellikle evlerde, ailelerin bir araya geldiği zamanlarda kuşaktan kuşağa aktararak öğretilir. Bu eğitim süreci, bireysel yeteneklerin yanı sıra kültürel değerlerin de aktarımını sağlar. Geleneğin önemli bir özelliği, her bir parçanın tek bir kadının titizlikle işlemesiyle oluşmasıdır; bu o kadının kişisel dokunuşunu el sanatı ürününe yansıtır. Antep işi nakışı, bölgenin zengin kültürel mirasıyla derin bir bağ içerisindedir. Sosyo-kültürel yapılar ve gelenekler, bir toplumun tarihini, coğrafyasını, inançlarını ve sosyal yapılarını yansıtır. Geleneğin kentin sosyo-kültürel yapısı üzerinde pek çok etkisi bulunmaktadır; özellikle kadınların bir araya gelmesini ve sosyal etkileşimlerini artırmasını sağlar. Antep işi nakışı geleneği, Gaziantep ve çevresindeki sosyo-kültürel yapı, ekonomik koşullar ve kültürel miras ile desteklenmektedir. Bu geleneksel ürünlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında UNESCO önemli bir rol oynamaktadır. Bu geleneğin yaşatılması, bölgenin kimliğini koruma ve kadınların sosyal ve ekonomik güçlenmesine katkıda bulunma açısından büyük bir öneme sahiptir. UNESCO bağlamında Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) Listesi'nde korunması için çalışmalar 2023 yılında başlamıştır. Gaziantep'te el emeği olarak adlandırılan Antep işinin korunup gelecek nesillere aktarılması amacıyla UNESCO Kültürel Miras Listesi'ne dahil edilmesi için yapılan çalışmalarla, bu ürünlerin dünya genelinde tanıtılması ve hak ettiği değere ulaşması mümkün olacaktır.

Antep Embroidery Tradition In The Context Of Intangible Cultural Heritage

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:04.10.2024
Kabul Tarihi:13.12.2024

ANAHTAR KELİMELER

Halk Bilimi
UNESCO
Gelenek
Gaziantep
Antep İşi Geleneği

KEYWORDS

Folklore
UNESCO
Tradition
Gaziantep
Antep Embroidery Tradition

Antep embroidery is a traditional type of handicraft made especially by women living in the Gaziantep region. This art represents a deep cultural heritage passed down from generation to generation. Antep embroidery tradition is a part of Gaziantep's rich cultural heritage. This embroidery tradition is an art product created by the handicraft of women in Gaziantep and its surroundings. Antep embroidery, which has a long history in Gaziantep, is a tradition that is performed by women and is passed on within the master-apprentice relationship. It is generally taught at home, when families come together, and is passed down from generation to generation. This educational process enables the transfer of cultural values as well as individual abilities. An important feature of the tradition is that each piece is meticulously crafted by a single woman; This reflects that woman's personal touch on the handicraft product. Antep embroidery has a deep connection with the rich cultural heritage of the region. Socio-cultural structures and traditions reflect the history, geography, beliefs and social structures of a society. This tradition has many effects on the socio-cultural structure; It especially enables women to come together and increase their social interactions. Antep embroidery tradition is supported by the socio-cultural structure, economic conditions and cultural heritage in Gaziantep and its surroundings. UNESCO plays an important role in transferring these traditional products from generation to generation. Keeping this tradition alive is of great importance in terms of preserving the identity of the region and contributing to the social and economic empowerment of women. Work for its preservation in the Intangible Cultural Heritage (INC) List within the context of UNESCO started in 2023. I hope that these products will be introduced worldwide and reach the value they deserve, with the work carried out to include Antep work, which is called handicraft in Gaziantep, in the UNESCO Cultural Heritage List in order to protect it and pass it on to future generations.

Giriş

Gelenek ve kültür, toplumların kimliklerini ve değerlerini şekillendiren önemli unsurlardır. Bu iki kavram sıklıkla birbirleriyle iç içe geçmiş olarak görülür ancak aralarında belirgin farklar vardır. Gelenek bir topluluğun kültürü içinde nesilden nesile aktarılan, genellikle bir biçim, davranış kalıbı ve ritüeli içerisinde barındıran sosyal ve kültürel alışkanlıklar, inanç, değer ve pratikleri ifade eden uzun süreli alışkanlıklardır. Belirli bir topluluğun kimliğini ve kültürel sürekliliğini korumada önemli bir rol oynar.

Türk Dil Kurumu'na göre gelenek, bir toplumda ya da toplulukta geçmişten gelen, saygı gösterilerek kuşaktan kuşağa aktarılan, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlardır (1988, s.831). Kubbealtı Lugatı'nda gelenek kavramını, asırlar boyunca nesilden nesile geçen ve bir topluluğun bireyleri arasında güçlü bir bağ ve ortak bir ruh oluşturan her türlü âdet, alışkanlık, davranış biçimi ve kültürel değerler olarak tanımlar (2011). Tuncer Gülensoy da gelenek kelimesini “anane” olarak tanımlamıştır (2011, s.361).

Aça, geleneği yazılı olmayan kanun olarak görev yapan ve davranışların geleneksel ve beklenen bir biçimde yapılması (Aça, 2021, s.8) olarak ifade ederken Sedat Veyis Örnek ise geleneği bir toplumun nesilden nesile aktarılan kültür kalıtları (mirasları), alışkanlıklar, beceriler, bilgiler ve davranışları içerisinde barındırdığından söz etmiştir (1995, s.126). Gelenekler, bireylerin toplumsal kimliklerini oluşturan ve sosyal ilişkilerini düzenleyen önemli bir faktördür. Bu unsurlar, kültürel mirasın bir parçası olarak toplumsal değerleri ve normları besler. Bu bağlamda gelenek, bir toplumda uzun bir süre boyunca kuşaktan kuşağa aktarılan ve sürdürülen belirli bir davranış, inanç veya uygulama biçimidir. Kültür ise bir toplumun veya grupların belli bir dönemde paylaştığı dil, sanat, din, giyim, yemek, gelenekler, davranışlar ve değerlerin tamamıdır.

Türk Dil Kurumu'na göre kültür, tarihsel ve toplumsal gelişim süreci içinde ortaya çıkan tüm maddi ve manevi değerleri kapsar. Ayrıca, bu değerleri yaratmada ve sonraki nesillere iletmede kullanılan araçların toplamını ifade eder. Kültür, insanın doğal ve toplumsal çevresine olan egemenliğinin ölçüsünü gösterir. Bir toplumun tüm yaşam biçimini, değerlerini, inançlarını, sanatını, dilini ve diğer sosyal davranışlarını kültür kapsar. Ayrıca kültür, bireylerin ve toplulukların dünyayı nasıl algıladığını, nasıl düşündüğünü ve nasıl davrandığını belirler. Kültür, geleneğin bir parçası olabilir ama daha geniş bir kavramdır. Gelenekler zaman içinde değişebilir ve evrilebilir, ancak kültür genel olarak daha kalıcı ve kapsamlı bir yapıyı ifade eder. Gelenekler, kültürün bir yansımasıdır ve kültürel kimliği oluşturan temel taşlardan biridir. Gelenekler, kültürün geçmişten günümüze olan sürekliliğini ve kimliğini yansıtır.

Bali'ye göre ritüel ve bellek, toplum ve kültür, gelenek ve bilgi arasındaki ilişkiler ağı birbiriyle bağlantılıdır. Gelenekler, toplumsal belleği yeniden şekillendirerek toplumsal bilginin yeni kuşaklara aktarılmasında kritik bir rol oynar. Bu süreç, toplumu bir arada tutan değerlerin, inançların ve ortak tutumların sürekliliğini sağlar, ayrıca toplumsal kimliğin devamlılığını destekler. Bu bağlamda geleneklerde toplumun ortak kültürel algı ve anlayışlarının yansımalarını görmek mümkündür (2024, s.166). Gelenekler, toplumsal bellek ve kültürel bilgiyi kuşaktan kuşağa aktararak toplumsal kimliğin ve değerlerin sürekliliğini sağlar. Bu süreçte gelenekler, toplumun ortak kültürel algılarını ve tasarımlarını yansıtır ayrıca toplumu bir arada tutan değerlerin korunmasına katkıda bulunur.

İnsanlar, kendilerini ve çevrelerini anlamaya çalışırken yaşamları, eylemleri ve

ilişkileri hakkında çeşitli sorular sorarlar. Bu sorulara verilen yanıtlar, bireylerin ve toplumların inançlarını, görüşlerini ve değerlerini şekillendirir. Bu inançlar ve değerler, aynı zamanda âdet, gelenek ve ritüelleri de oluşturur. Tüm bu süreçler bir araya geldiğinde kültürü meydana getirir. Kültür ise nesilden nesile aktarılacak sürekliliğini sağlar (Bali, 2018, s.60). İnsanların çevrelerini ve yaşamlarını anlamlandırma çabası, inanç ve görüşler geliştirmelerine yol açar. Bu inanç ve görüşler, âdet, gelenek ve ritüelleri biçimlendirerek kültürü oluşturur.

Nilgün Çıblak Coşkun, kültürün somut ve somut olmayan iki yönü olduğundan söz eder. İnsanların yaşamlarını kolaylaştırmak ve anlam katmak amacıyla ürettikleri araçlar, gereçler, yapılar ve sanat eserleri somut kültürü oluşturur. Buna karşılık, doğumdan ölüme kadar süregelen geleneksel davranışlar, kurallar, normlar ve değerler ise somut olmayan kültürün unsurları olarak değerlendirilir (2016, s.673). Bu bağlamda kültür, hem maddi ürünleri (somut) hem de davranışsal ve düşünsel unsurları (somut olmayan) içerir.

Oğuz, bir ulusun kültürel kimliğini şekillendiren, diğer uluslar tarafından farklı ya da öteki olarak algılanan özellikleri ve varlıkları, ulusal yaratıcılıklar ve maddi unsurlar olarak ulusal kalıt (2002, s.31) şeklinde açıklar. Ulusal kalıt, bir ulusun kültürel kimliğini ve farklılığını ifade eden, o ulusa özgü yaratılar ve maddi varlıkların tümüdür.

Kültür hem maddi hem de manevi unsurlardan oluşur. İnsanların yaşam karşısında geliştirdiği bakış açıları, tutumlar, yollar ve yöntemler, sosyal çevre ve koşullara bağlı olarak şekillenerek ulusların kendine özgü halk kültürünü ve geleneklerini oluşturur. Bu halk kültürü içinde yer alan kültürel değerlerden biri de geleneksel el sanatlarıdır. Bu el sanatlarını yaşatan ve aktaran ustalar, gelenek taşıyıcısı olarak bilinir. Geleneksel el sanatları, ortak kimlik, duygu ve aidiyet hissi gibi özellikleriyle kültürel mirası temsil eder ve bu mirasın kodları, kültürel belleğin bir parçasını oluşturur (Arioğlu ve Atasoy, 2015, s.112). Bu ustalar deneyimi yaşayan ve yaşatan, kültürel birikimi aktaran ve öğreten, icra eden nesilden nesile aktaran kişilerdir.

Karahan ise el sanatlarını, bir toplumun yaşam seviyesinin ve zekasının bir yansıması olarak görür. Daha geniş bir anlamda, bir toplumun kuşaktan kuşağa aktarılmaya değer sosyal yaşam tarzları ve simgelerinin bütünü olarak tanımlar. Bu nedenle el sanatlarını bir toplumun yüzyıllar boyunca süregelen ve geleneklerle devam eden en önemli değerleri olduğunu belirtmiştir (akt. Engin, 2012). Bu sebeple el sanatları kişisel beceriyi ve yaratıcılığı ortaya koyan özgün eserlerdir. İşlenen motifler veya modeller geleneği temsil eden ustalar ve icracıları tarafından nesilden nesile aktarılır. El sanatları, bir toplumun kültürel mirasını ve değerlerini ifade eden önemli bir kültür ögesidir.

Onuk, insanoğlunun varlığından bu yana uygarlıkların, el sanatlarıyla iç içe yaşadığını ve bu geleneği sürdürdüğünden söz eder. Genel olarak bakıldığında, insanlar yiyecek, barınma, avlanma, giyinme, süslenme ve eğlence gibi ihtiyaçlarını el sanatları ve bunların ürünleriyle karşılamışlardır. Toplum yaşamının temel üretim biçimlerinden kaynaklanan el sanatları, aynı zamanda kültürel birer olgu olarak öne çıkar. Bu nedenle bir milletin kültürü ve kimliğinin en önemli belgelerinden biri olan el sanatları, asırlar boyunca toplumun yaşam tarzı, estetik anlayışı ve el becerisi ile birleşerek insan ruhunun derinliklerinden titizlikle eserlerine aktarılmıştır (akt. Karakelle, 2008) Bu el sanatı ürünleri içinde bulunduğu toplum için zanaat, kültür ve tarih açısından zengin bir mirası temsil eder. Gelenekler, kültür ve el sanatları, insan topluluklarının bir arada yaşama biçimlerini, değerlerini ve kimliklerini yansıtan önemli unsurlardır. Bu unsurlar, toplumların geçmişlerinden gelen bir mirası koruma, gelecek nesillere aktarma ve toplumsal bir bağ kurma açısından kritik bir öneme sahiptir.

Akbil'e göre, diğer el sanatları gibi işlemler de insanların günlük ihtiyaçlarını

karşılama amacıyla ortaya çıkmıştır. İnsanoğlunun iki parçayı bir araya getirme ve düz dikliği dekoratif bir şekilde yapma fikri, bu sanat dalının gelişimini sağlamıştır (akt. Engin, 2012). El sanatları, pratik ihtiyaçları estetik bir şekilde karşılayan ve zamanla gelişen bir sanat formudur. Toplumda köklü bir yapıya sahip olan sanat dallarından edebiyat, resim, sözlü gelenek, el sanatları vs. gibi dallar uluslararası düzeyde korumaya alınır. Bu sanat dallarının korunması toplumdaki gelenekselleşmiş kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarımında önemli bir rol oynar. Bu uluslararası çalışmalara öncü olan United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization'dur. Kısa adı UNESCO olan bu kuruluş, merkezi Paris'te bulunan ve 4 Kasım 1946 tarihinde kurulan hükümetler arası bir kurumdur. Türkiye'nin de dahil olduğu toplam 195 ülkenin üye olduğu bu organizasyon, eğitim, bilim ve kültür alanlarında uluslararası iş birliğini teşvik etmeyi amaçlar (Oğuz, 2013, s.13). UNESCO tarafından Türkiye Milli Komisyonu ise 25 Ağustos 1949 tarihinde oluşturulmuştur (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu). Bu milli komisyondaki araştırmacılar Somut Olmayan Kültürel Miras Listelerine katkı sağlayacak ürünlerin önerilme, karar verme ve kabul edilme süreçlerinde öncülük etmektedir.

Somut olmayan kültürel miras, UNESCO tarafından tanımlanan ve dünya çapında korunması ve değerlendirilmesi gereken kültürel uygulamalar, ifadeler, bilgiler, pratikler ve beceriler gibi unsurları içeren bir kavramdır. Bu miras genellikle belirli bir toplumun kimliğini ve kültürel çeşitliliğini yansıtan önemli bir role sahiptir.

Somut olmayan kültürel miras, maddi bir varlık olmayan, insanların belirli bir kültürel kimliği, değeri veya geleneği ifade eder. Bu tür miras genellikle belirli bir topluluğun gelenekleri, ritüelleri, dilbilgisi, müzik, dans, hikayeler, el sanatları, festival ve gösteriler gibi yaşayan uygulamalarını içerir. Bu miraslar, nesilden nesile aktarılan ve toplumun kimliğini, birlik duygusunu ve bağlılığını güçlendiren önemli unsurlardır.

UNESCO, somut olmayan kültürel mirası koruma ve teşvik etme amacıyla farklı programlar ve sözleşmeler yürütmektedir. Somut olmayan kültürel mirasın korunması, bu mirasın yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak için toplumun ve devletin aktif katılımını gerektirir. Ayrıca, somut olmayan kültürel mirasın kaybının, bir toplumun kimliği, çeşitliliği ve zenginliği açısından büyük bir kayıp olarak kabul edilir.

Örnekler arasında, geleneksel el sanatları ve zanaatlar, dini ritüeller ve törenler, yerel dans ve müzik formları, dilbilgisi ve hikâye anlatma geleneği gibi birçok şey bulunabilir. Bu tür miraslar, toplumların kimliklerini ve tarihlerini yansıtır ayrıca insanların bağlılığını, dayanışmasını ve kültürel anlayışını güçlendirir. Somut olmayan kültürel mirasın korunması ve sürdürülmesi, bu tür ifadelerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlamak için önem arz eder. UNESCO gibi kuruluşlar, dünya genelinde somut olmayan kültürel mirasın korunması ve tanıtılması için çeşitli programlar yürütmektedir.

SOKÜM, genellikle UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'nde yer alabilecek öğeleri içerir. Bu öğeler genellikle toplulukların, grupların veya bireylerin kültürel kimliğini, hafızasını ve birliğini korumaya yönelik çabalarının bir parçası olarak kabul edilir. Bu miras; toplumun kültürel kimliğini, kültürel değerini, geleneğini, dil kullanımını, performansını, ritüellerini, dansını, müziğini, anlatılarını ve benzeri unsurlarını içerir. Aynı zamanda bir toplumun geçmişini ve kültürel değerlerini yansıtan kuşaktan kuşağa aktarılan ve korunması önemsenen unsurları veya öğeleri içerisinde barındırır. Bu bağlamda zengin bir kültürel birikime sahip olan Gaziantep'te Antep işi nakışı SOKÜM'ün Temsili Miras Listesi'ne girebilecek bir geleneği temsil edebilir. Çünkü geleneği yaşatan bu el sanatı ürünleri ve kadınlar tarafından icra edilen gelenek Gaziantep'in kültürel zenginliğini ve çeşitliliğini

yanıtsan önemli unsurlar olmakla beraber kültürel mirasını ve geleneksel bilgi birikimini temsil etmektedir.

Ayşegül Karakelle ve Tevhide Özbağı'ya göre milletlerin varlığını sürdürebilmesi ve kültürel miraslarını gelecek kuşaklara aktarabilmesi için, kültürel değerlerinin bilincinde olmaları önemlidir. Bu nedenle, dünya genelinde halk kültürünün ihmal edilmesi sonucunda kültürel zenginliğin azalmasına karşılık, UNESCO somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesine katılır (2019, s.668). 17 Ekim 2003 tarihinde kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, başlangıçta “sözlü ve somut olmayan” olarak tanımlanan, daha sonra ise “somut olmayan kültürel miras” (SOKÜM) olarak anılacak olan geleneksel kültür alanındaki unsurların korunması amacıyla imzalanmıştır. Bu sözleşme, halk bilimi, etnoloji ve antropoloji disiplinleriyle ilgili geleneklerin korunmasına yönelik bir adım olarak değerlendirilmektedir (Oğuz, 2013, s.54). Kültürel mirasın en önemli unsurlarından olan geleneksel el sanatlarının korunması, gelecek nesillere aktarılması ve geliştirilmesi hem yaşatılması bakımından hem de geleneklerin korunması bakımından önemli bir husustur. Bu bağlamda Gaziantep kültürün yaşatıldığı illerden birisidir. Gaziantep'te Antep işi nakışı geleneği, geçmişi geleceğe taşıyan bir köprü vazifesi gören Gaziantep'in zengin kültürel mirasını yaşatmaya devam eden, kuşaktan kuşağa aktarılan Gaziantep yöresine özgü bu el sanatı ürünleri geleneksel ve zengin bir kültüre sahiptir (Alpay, 2024, s.54). Somut Olmayan Kültürel Miras, bir toplumun kimliğini, dayanışmasını ve sürekliliğini güçlendiren önemli bir unsurdur. Bu mirasın korunması ve değerlendirilmesi, kültürel çeşitliliği ve insanlığın ortak mirasını korumak amacıyla gelecek kuşaklara aktarmak için önemli bir adımdır.

Antep İşi Nakışı ve Etrafında Oluşan Gelenek Örüntüsü

Kültür, bir topluluğun yaşam tarzı, inançları, sanatı, gelenekleri, görenekleri ve değerleri gibi birçok unsuru kapsayan geniş bir kavramdır. Bu unsurlar, bir topluluğun ortak kimliğini ve anlayışını şekillendirmeye yardımcı olur. Kültür; dil, giyim, yemek, mimari, müzik, edebiyat, dans ve dini inançlar gibi çeşitli yönleri içerir. Her toplumun kendine özgü bir kültürü bulunmaktadır. Kültür, insanların birbirleriyle ve çevreleriyle etkileşimde bulunduğu karmaşık bir olgudur. Kültür ile sanat, ayrılmaz bir bütün oluşturan ve birbirini etkileyen önemli kavramlardır. Kültür, bir topluluğun yaşam biçimini kapsamına alırken, sanat bu kültürün yaratıcı bir ifadesidir ve resim, müzik, edebiyat, tiyatro ve dans gibi alanlarda kendini gösterir (Alpay, 2024). Bu bağlamda, geleneksel el sanatlarından biri olan Gaziantep'in yöresel Antep işi nakışı, kültür ve sanatın birleştiği önemli bir noktadır.

Antep işi nakışı, Gaziantep yöresine özgü geleneksel bir nakış tekniğidir. Bu nakış tekniği ince işçilik gerektiren bir el sanatı ürünüdür. Çeşitli renklerdeki ipek ipliklerle kutnu kumaş veya keten kumaş üzerine yapılır. Gaziantep'in zengin kültürel mirasının bir parçası olan bu el sanatı ürünü, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Antep işi nakışı sadece bir süsleme unsuru değil aynı zamanda kadınların bir araya gelerek sosyal etkileşimde bulunduğu, tecrübe ve deneyimlerini paylaşmakla beraber aynı zamanda kültürel bağlarını güçlendirdiği bir mekânın da simgesidir. Bu bağlamda Antep işi nakışı sadece bir el sanatı ürünü değil aynı zamanda toplumsal bir etkileşim ve kültürel bir mirasın da parçasıdır. Bu mirasın önemli bir temsilcisi olan Antep işi el emeği olarak sandıklarda saklanarak anneden kızına şeklinde bir miras olarak aktarılır.

Gaziantep, Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan ayrıca tarihin eski ve büyük ticaret yollarından İpek Yolu üzerinde bulunan bir kenttir. Bu konumu dolayısıyla milyonlarca insana, birçok medeniyete ve milliyete ev sahipliği yapmıştır (Bali ve Alpay, 2024, s.84). Gaziantep tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı bu yol üzerinden milyonlarca

insanlar gelip geçmiştir ve çeşitli kültürler ile tanıştığından dolayı bazı etkilenmeler yaşamış olup bunu kendi kültürü ve nakışları ile birleştirmiştir. Farklı mezheplerden farklı kültürlerden etkilenmiştir. Antep işinin asıl kökeni Gaziantep olsa da simgesel olarak başka medeniyetlerden etkilenmeler olmuş ve yeni modeller öğrenilmiştir. Örneğin Çin kültüründen gelen ince işçilik gerektiren ve detaylı desenler Antep işinde yer bulmuştur. Rusların geleneksel nakış teknikleri, Antep işine entegre edilmiştir. Kesme işi ise farklı kültürel geleneklerden etkilenerek oluşturulmuş bir başka modeldir. Antep işi, sadece yerel bir el sanatı değil, aynı zamanda çeşitli kültürel mirasların bir birleşimidir. Farklı geleneklerin etkisi, bu sanatın gelişimini ve çeşitliliğini sağlamış, onu daha da değerli kılmıştır. Bu sayede Antep işi hem yerel hem de uluslararası anlamda tanınan bir el sanatı haline gelmiştir.

Antep işi yapımında malzeme olarak ipek veya kutnu kumaşı, ipek iplik, nakış iğnesi, ince kumaş makası ve kergah kullanılmaktadır. Kullanım yerleri ise tablo, çanta, ayakkabı, oda takımı, yatak odası takımı, sunumluk mendil, gecelik takımı, sabahlık, baş örtüsü, saat, çay seti, fular, etol, şal, runner, masa örtüsü, bardak altlığı, kokteyl peçeteliği, namaz dolağı, namazlık, telefon kesesi, sabun kesesi, para kesesi, tesbih kesesi, altın kesesi, perde, tepsi gibi birçok alanda kullanım alanları mevcuttur. Gaziantep'in kültürel kimliğini yansıtarak geçmişten günümüze taşınırken geleneksel sanat mirasını yaşatmaya amaçlar (Alpay, 2024, s.67). Antep işi nakışı, zengin tarihî geçmişi, estetik ve işlevsel çeşitliliği ile Gaziantep'in kültürel zenginliğini yansıtan önemli bir unsurdur. Hem geleneksel hem de modern hayata uyum sağlayarak, kültürel mirası yaşatmaya devam etmektedir.

Antep işi, şifon, birman, krep demor, havayan, hakiki ipek ve krep gibi çeşitli kumaş türlerine işlenebilir. Kumaşlar için genellikle beyaz ve krem tonları tercih edilmektedir (Öner, 2017, s.239). Antep işi nakışı, özellikle Gaziantep'in yerel el dokuması olan kutnu kumaşı üzerine işlenir. Kutnu, %50 ipek ve %50 pamuk karışımından oluşan, ipeksi bir dokuya sahip kumaştır. Antep işi nakışında genellikle ibrişim iplik veya endüstriyel ipek iplik tercih edilirken, şifon, krep ve sıрма gibi iplikler de kullanılmaktadır (Alpay, 2024, s.67). Kumaş hazırlığı, model çizimi ve işleme olarak yapımı üç aşamadan oluşur. Öncelikle kutnu kumaşı kergaha gerilir. İstenilen model kumaş üzerine çizilir ve nokta şeklinde delikleri açılır. Her bir noktaya dört veya beş defa ilmek atılarak içi doldurulur. Bu işlem el sanatı ürünün temelini oluşturur. Geleneksel olarak beyaz ve krem renk tercih edilirken günümüzde farklı renklerde tercih edilmektedir. Böylece Antep işi nakışı daha geniş yelpazeye yayılmıştır. Bu sanat hem geleneksel motifleri korurken hem de modern tasarımlarıyla günümüz estetiğine uyum sağlar. Ayrıca Antep işi nakışı filografi sanatında da kullanılmaktadır. 1mm'lik aralıklarla çiviler tek tek çakılarak yapılır. Çiviler çakıldıktan sonra tellerle sarılarak devam eden bir işlemdir. Her bir sarım tekniğine göre değişmekle beraber yedi veya dokuz kat tel sarılarak tamamlanır. Tepsi veya tablo üzerine yapılan bir sanattır.

Antep işi nakışının son zamanlarda öne çıkan özelliklerinden biri geleneksel desenlerin yanı sıra modern tasarımların da kullanılabilmesidir. Bu sanatçılara ve yapanlara özgünlük katarken aynı zamanda geniş bir çeşitliliğe sahip olduğunu gösterir. Kullanılan renkler Gaziantep ilinin kültürünü ve doğallığını yansıtmalarının yanı sıra ürünlere canlılık ve derin anlamlar katar (Alpay, 2024, s.68). Geleneksel el sanatları ve çağdaş tasarımın birleşmesini modern yaşama uyumlu bir şekilde taşır.

Ağustos 2023 itibarıyla, Antep işi el işlemesi ürünleri UNESCO yolunda ilerlemektedir. Gaziantep ve Ankara arasında, bu ürünlerin UNESCO Kültürel Miras Listesi'ne dahil edilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir. Gaziantep'in zengin kültürel mirası, el emeği ürünleri ve geleneksel zanaatları hem yerel halkın yaşamında hem de Türkiye'nin kültürel kimliğinde büyük bir öneme sahiptir. UNESCO Kültürel Miras Listesi'ne girmesi, bu

değerlerin uluslararası alanda tanınmasına ve korunmasına katkı sağlayacaktır. Bu süreç, aynı zamanda bölgenin ekonomik kalkınmasına da destek olacaktır. El emeği göz nuru ürünlerin daha geniş kitlelere ulaşması için yapılan bu çalışmalar çok kıymetlidir. El emeği bu ürünlerin Gaziantep'in kültürel kimliğine önemli bir katkı sağlarken dünyaya tanıtmak için hak ettiği değere kavuşmasını temenni ederim.

Antep işi, kökenini kadim coğrafyasının zengin tarih ve kültüründen alır. Bölgedeki kadınlar, yüzyıllar boyunca bilgi, beceri ve deneyimlerini usta-çırak ilişkisiyle veya anneden kızına aktararak bu kültür ve sanat ürününü kuşaktan kuşağa taşımıştır (Eroğlu Bilgin ve Yılmaz, 2023, s.383). Antep işi nakışı, Gaziantep'in zengin kültürel mirasının en güzel örneklerinden birisini temsil eder. Bu gelenek, usta-çırak ilişkisi içerisinde, özellikle kadınlar tarafından titizlikle ve sabırla öğretilir. İcracıları genellikle kadınlar olduğundan, bu miras anneden kızına aktararak kuşaklar boyunca devam eder. Her bir motif, tarihsel ve kültürel bir anlam taşır; geçmişten gelen hikayeler ve gelenekler bu nakışlarla hayat bulur. İşlemeler, sadece estetik bir değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda yerel kimliğin ve toplumsal bağların güçlenmesine katkıda bulunur. Bu nedenle Antep işi nakışı hem sanat hem de kültürel miras açısından büyük bir öneme sahiptir.

Antep işi nakış öğrenimi, tarihsel olarak Gaziantep'teki her mahallede ustalar tarafından yürütülen bir gelenektir. Genç kızlar, ustaların yanına giderek bu sanatı öğrenmeye gayret ederlerdi. Eğitim süreci, kergaha germek, farklı kumaş türlerini ve iplik cinslerini tanımak gibi becerilerin yanı sıra, nakış işleminin inceliklerini de kapsar. Bu öğrenim, usta-çırak ilişkisiyle iki aşamadan oluşur. İlk aşama olan çıraklık süresi, kişinin yeteneğine ve el becerisine göre değişir; bu süre bir ay ile iki yıl arasında sürebilir. Çırak, ustasının yanında geçirdiği zaman dilimi, gözlem yapma kabiliyeti ve öğrenme isteği ile gelişim gösterir. Usta olabilmek için resmi bir belgeye ihtiyaç yoktur. Çırak, ustasının yardımını almadan altı parçalık bir takımı (bir orta sehpa, iki yan sehpa ve üç mendil) tamamladığında ustalık aşamasına geçmiş olur. Bu noktadan itibaren, artık başkalarına Antep işini öğretme yetkisine de sahip olur. Günümüzde, bu gelenek, halk eğitim merkezlerinde veya bireysel kurslarda sürdürülmektedir. Aynı zamanda birçok genç, bu sanatı annesinden veya anneannesinden küçük yaşlarda öğrenerek aile geleneğini devam ettirmektedir. Böylece Antep işi nakışı hem geçmişin izlerini taşımakta hem de geleceğe aktarılmaktadır. Bu süreç, el sanatlarının yaşatılması ve kültürel mirasın korunması açısından büyük bir öneme sahiptir (Alpay, 2024, s.67). Antep işi nakışı, kadın icracılar arasında güçlü sosyal bağların simgesi olarak öne çıkmaktadır. Bu gelenek, kadınların bir araya gelerek ortak bir amaç etrafında toplandıkları bir süreçtir; bu da birlik, beraberlik ve dayanışma duygusunu pekiştirir. Kadınlar, bu sanatı icra ederken sadece el becerilerini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda birbirleriyle deneyimlerini paylaşarak sosyal etkileşimde bulunurlar.

Antep işi nakışı geleneği, Gaziantep'in zengin kültürel mirasının vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu gelenek, bölgenin el sanatları geleneğinin yaşatılmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına büyük katkı sağlar. Kadınların bu geleneği sürdürmesi, sadece bireysel becerilerini geliştirmekle kalmayıp, toplumsal değerleri ve kültürel kimliği de güçlendirir. Geleneksel el sanatlarının yaşatılması, bölgenin kültürel çeşitliliğini korumasına yardımcı olur. Aynı zamanda, bu süreç, genç nesillere geçmişten gelen hikayeleri, değerleri ve bilgileri aktarmak için de bir fırsat sunar. Antep işi nakışının her bir motifi, yalnızca bir estetik unsur değil, aynı zamanda bir hikâye ve kadınların güçlenmesi adına bir sembol niteliği taşır. Bu nedenle, bu gelenek hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli bir miras oluşturur.

Antep işi nakışı geleneği, Gaziantep'in zengin kültürel mirasının önemli bir unsuru olarak, Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde korunması gereken bir el sanatı olarak

dikkat çekmektedir. UNESCO'nun kültürel mirası koruma çabaları, yerel geleneklerin ve el sanatlarının yaşatılmasına yönelik uluslararası bir farkındalık yaratması ve bu tür geleneklerin korunmasına katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Antep işi nakışı etrafında oluşan gelenek, Gaziantep'in zengin kültürel mirasının ve geleneklerinin bir parçası olarak, UNESCO tarafından koruma altına alınması gereken önemli bir el sanatı niteliği taşır. Bu gelenek, sadece bir sanat dalı değil, aynı zamanda kadınların sosyal bağlarını güçlendiren, dayanışma ve birliktelik duygusunu pekiştiren bir süreçtir.

Kültürel miras kavramı, Antep işi nakışında olduğu gibi, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, beceri ve değerleri içerir. Bu gelenek, anneden kızına geçerek, kadınların kültürel kimliklerini ve toplumsal rollerini güçlendirir. Kadınlar, bu sanatı icra ederken sadece el becerilerini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal bağlarını ve kültürel hafızalarını da canlı tutarlar.

UNESCO, el sanatlarının korunması ve yaşatılmasında kritik bir rol üstlenmektedir. Bu çerçevede, Antep işi nakışının uluslararası düzeyde tanınması, hem geleneksel el sanatlarına verilen önemin artmasına hem de yerel toplulukların bu mirasa sahip çıkmalarına katkı sağlar. UNESCO nun desteklediği projeler, bu tür geleneklerin yaşatılmasına yönelik farkındalık yaratmakta ve kültürel mirasın korunmasına dair önemli adımlar atmaktadır. Geleneksel el sanatlarına verilen önem, yalnızca estetik ve ekonomik bir değer taşımakla kalmaz; aynı zamanda toplumsal kimliği ve kültürel mirası da korur. Antep işi gibi zanaatlar, bireylerin ve toplulukların geçmişle olan bağlarını güçlendirirken, aynı zamanda kültürel çeşitliliğin korunmasına katkı sağlar. Bu sayede, Antep işi nakışı ve geleneği sadece geçmişin bir yansıması değil, geleceğin de önemli bir parçası olarak yaşamaya devam edecektir.

Sonuç olarak, Antep işi nakışı, sadece bir sanat ürünü değil, aynı zamanda kültürel değerlerin, geleneklerin ve sosyal bağların bir simgesidir. UNESCO ile iş birliği, bu mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması için kritik bir fırsat sunmaktadır. Bu sayede, Antep işi nakışı, geçmişin izlerini taşıırken, gelecekte de yaşamaya ve evrensel kültürel zenginliğin bir parçası olmaya devam edecektir.

Kaynakça

(1988). *Türk Dil Kurumu sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

(2011). *Kubbealtı Lugatı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Aça, Mustafa. (Ed.). (2021). *Türk halk bilimi*. Ankara: Nobel Yayınları.

Alpay, Türkan. (2024). *Gaziantep halk kültüründe çeyiz geleneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.

Alpay, Türkan. (2024). Antep İşî Nakışı. İçinde. İçinde Kozak, N. (Ed.), Online Türkiye Turizm Ansiklopedisi.

Arıoğlu, İbrahim Ethem ve Atasoy Aydoğdu, Özlem. (2015). Somut olmayan kültürel miras kapsamında geleneksel el sanatları ve Kültür ve Turizm Bakanlığı. *Turkish Studies Dergisi*, 10, 16, 109-126.

- Bali, Aslı ve Alpay, Türkan. (2024). Gaziantep çeyiz törenlerindeki ritüellerin kültürel temelleri ve işlevleri. *Motif Vakfı Yayınları*, 17, 45, 82-97.
- Bali, Aslı. (2024). Gaziantep gelin hamamı törenlerinde “şamşırak dökme” ritüelinin kültürel kökenleri üzerine bir inceleme. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 165-174.
- Bali, Aslı. (2018). Erdemli yörük kadınlarında el dokumacılığı ve bu geleneğin turizme kazandırılması. *Motif Vakfı Yayınları*, 11, 24, 59-72.
- Çıblak Coşkun, Nilgün. (2016). *Yeniceli âşık Sıdkı Baba ve popülerlik çerçevesinde kültür sanat sempozyumu bildirileri*. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Engin, Serpil. (2012). *Tekirdağ ili çeyizlerinde yer alan el sanatı ürünleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Eroğlu Bilgin, Süreyya ve Yılmaz, Evren. (2023). Geleneksel Antep işi nakışlarda toplumsal belleğin izleri: bebekli motif. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, 2, 375-400.
- Gülensoy, Tuncer. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karakelle, Ayşegül. (2008). *Erzurum’da çeyiz geleneği üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Karakelle, Ayşegül ve Özbağı, Tevhide. (2019). Somut olmayan kültürel mirasın korunması bağlamında çeyiz geleneği “Erzurum örneği. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23, 3, 668-689.
- Oğuz, Mehmet Öcal. (2013). *Somut olmayan kültürel miras nedir*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Oğuz, Mehmet Öcal. (2002). *Küreselleşme ve uygulamalı halkbilimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öner, Meltem. (2017). Türk el sanatlarının kültürel belleği: el emeği göz nuru Antep işi. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 2, 233-272.
- Örnek, Sedat Veyis. (1995). *Türk halk bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (t.y.). Kültür. <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 12 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (t.y.). UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listeleri. <https://www.unesco.org.tr/> adresinden 24 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.

Fotoğraflar

Resim 1: Antep işi nakışının işlendiği kergah

Resim 2: Nakışların işlendiği makine

Resim 3: Nakışların işlendiği Karabaş adı verilen makine

Resim 4: Antep işi nakışı yarım kelebekli motifi

Resim 5: Bartın yöresinden esinlenen Antep işi takımı (tel kırma modeli)

Resim 6: Antep işinin kullanım yerlerinden birisi olan kutnu kumaşından yapılan perde

Resim 7: Bebekli Model Antep işi nakışı

Resim 8: Günümüz modern şartlarda Antep işinin renkli kullanımı

Resim 9: Altın işleme Antep işi nakışından mevlüt tülbentinin tablo hali

Resim 10: Çiğerdeldi modeli Antep işi nakışı

Resim 11: Bir kısmı makine ile bir kısmı el işi ile yapılmış delik işi modeli

Resim 12: Kutnu kumaşından yapılan ayakkabı

Resim 13: Kutnu kumaşından yapıla çanta ve terlik

Resim 14: Büyük Marulu Mevlüt Dolağı

Resim 15: Karanfil Ayak Kenar

Resim 16: Güllü Antep İşi Nakışı

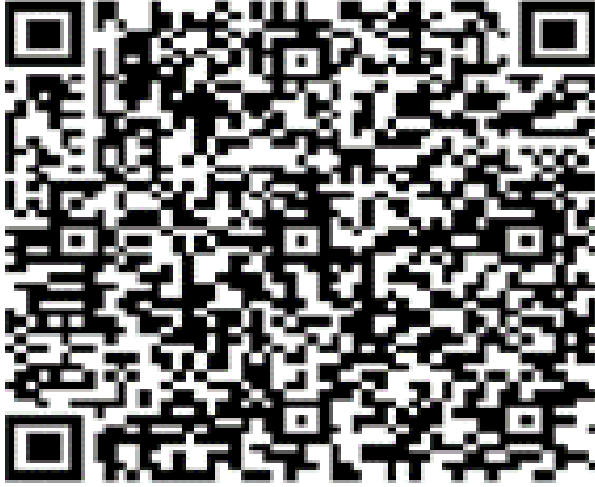
Resim 17: Bebekli Motif

Resim 18: Fil İşi Modeli

Resim 19: Bademli Ciğerdeldi Modeli

Resim 20: Antep İşi nakışı ile ilgili daha detaylı fotoğraflara ulaşmak için karekodu okutunuz.

Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Taşlıcalı Yahyâ'nın Divanında Zaman Mefhumu *

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mehmet KESKİN * *

* Bu makale, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında, Prof. Dr. Fettah Kuzu danışmanlığında hazırlamakta olduğum Taşlıcalı Yahyâ ve Şeyhülislâm Yahyâ'nın Divanlarında "Zaman ve Mekân" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

* * Şehit Seyit Ahmet Çakır Anadolu İmam Hatip Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni
E-Mail:
mehmetburak.1981@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2781-5632

ÖZ

Zaman, insanlık tarihi boyunca düşünceyi derinden etkileyen, geçiciliği ve bilinmezliğiyle varoluşsal bir mesele olarak karşımıza çıkar. Felsefeden mitolojiye, doğu ve batı düşünce sistemlerinden İslam tasavvufuna kadar pek çok alanda ele alınan zaman, özellikle edebiyatta farklı yönleriyle işlenmiştir. Divan edebiyatının önemli şairlerinden Taşlıcalı Yahyâ da zaman mefhumunu tasavvufi bir derinlikle ve sanatsal bir incelikle ele alır. Divanında zaman kavramını derinlemesine ele alarak bir yandan dünyevi sınırları işaret ederken, öte yandan bu sınırların ötesinde insanın ilahi gerçekliğe olan bağına simgeler. Yahyâ'nın beyitlerinde zamanın geçiciliği, insanın karşılaştığı güçlükler, aşkın yüceliği ve mistik anlamları gibi birçok tema; ezel, vakit, fenâ, ân, nefes, kadim gibi simgeler aracılığıyla hayat bulur. Yahyâ, zamanın insanı olgunlaştırdığı, çelişkilerle sınırdığı ve hakikate yönelttiği temalarını, kendine has üslubuyla işler. Şairin dünyasında zaman, insanın ruhsal yolculuğunda bahar ve hazan gibi mevsim döngüleriyle bütünleşir; bahar yenilenme ve uyanış, hazan ise geçicilik ve dünyevi süslerden arınmanın bir hatırlatıcısı olarak işlenir. Şair, dünün ağırlığını ve acı birikimlerini bugünün ruhuna yansıtırken; "şimdi"yi, sevgiden uzak kalmışlığın yarattığı boşluk ve hayal kırıklığıyla resmeder. Yarın ise onun için umut, vuslat ve adanmışlığın simgesidir. Bu bağlamda Yahyâ'nın divanında zaman, kozmik döngüler, ilahi aşkın sürekliliği ve insana yönelik bir yansıtma gücü olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada, Taşlıcalı Yahyâ divanından hareketle, şairin zaman üzerine getirdiği yorum ve yaklaşımlar incelenmiş; beyitler üzerinden şairin zaman algısı irdelenmiştir. Bu irdeleme sonucunda Taşlıcalı Yahyâ'nın divanında, zaman bir anlatı aracı değil, insanın ruhsal uyanışını ve hakikat arayışını yansıtan derin bir metafor olarak kullandığı görülmüştür. Bu makale, şairin şiirlerindeki zaman mefhumunu ele alarak, Taşlıcalı Yahyâ'nın tasavvufi ve estetik dünyasına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

The Notion of Time in Taşlıcalı Yahyâ's Divan

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmiş:
Başvuru Tarihi:22.11.2024
Kabul Tarihi:17.12.2024

ANAHTAR KELİMELER

Klasik Türk Edebiyatı
Mitoloji
Taşlıcalı Yahyâ
Zaman
Zaman felsefesi

KEYWORDS

Classical Turkish Literature
Mythology
Taşlıcalı Yahyâ
Time
Philosophy of Time

Time, throughout human history, has emerged as an existential issue deeply influencing thought with its transience and mystery. Addressed in numerous domains ranging from philosophy and mythology to Eastern and Western intellectual traditions and Islamic mysticism, time is particularly explored in various dimensions in literature. One of the prominent poets of Divan literature, Taşlıcalı Yahya, approaches the concept of time with a mystical depth and artistic finesse. In his Divan, he explores the concept of time in depth, pointing out its earthly limitations on the one hand, and symbolising the human connection to the divine reality beyond these limitations on the other. In Yahyâ's couplets, many themes such as the transience of time, the difficulties encountered by human beings, the sublimity of love and its mystical meanings come to life through symbols such as eternity, time, mortality, moment, breath, ancient. Yahyâ deals with the themes of the maturing human being in time, testing him with contradictions and leading him to the truth in his own unique style. In the poet's world, time is integrated with seasonal cycles such as spring and fading season in the spiritual journey of man; spring is treated as a reminder of renewal and awakening and fading season as a reminder of transience and purification from worldly ornaments. While the poet reflects the weight and painful accumulations of yesterday in the spirit of today, he portrays the 'now' with the emptiness and disappointment created by being away from love. Tomorrow, on the other hand, symbolises hope, union and devotion. In this context, time appears in Yahyâ's divan as cosmic cycles, the continuity of divine love and a power of reflection for human beings. In this study, based on Taşlıcalı Yahyâ's divan, the poet's interpretations and approaches to time are analysed and the poet's perception of time through couplets is examined. From the result of this analysis, it is seen that in Taşlıcalı Yahyâ's divan, time is not used as a narrative tool, but as a profound metaphor reflecting man's spiritual awakening and his search for truth. This article aims to shed light on Taşlıcalı Yahyâ's mystical and aesthetic world by analysing the concept of time in his poems.

Giriş

Zaman, insanlık tarihinin en temel ve karmaşık kavramlarından biri olarak varoluşsal, felsefi ve sanatsal düşüncelerin merkezinde yer almıştır. Bu kavram doğum, yaşam, ölüm ve döngüsellik gibi insan deneyimlerinin belirleyici bir parçası olup bireylerin iç dünyasını, toplumsal algıları ve kültürel anlatıları şekillendirir.

Zaman, insanlığın varoluşuyla birlikte en derin ve gizemli kavramlardan biri haline gelmiştir. “Kökü, eski bir İran dinî akımı olan Zurvanizm’deki zaman ve kader tanrısı Zurvan ismine kadar uzanmakta olup Avesta’da zaman anlamındaki zrvan/zurvan kelimesinin bir başka telaffuzu olan zaman”¹, kendi başına bir soyut kavram olmanın ötesinde; doğum, yaşam, ölüm ve yaşamın döngüsü gibi somut gerçeklerle iç içe geçmiş bir olgudur.

“Türklerin ‘Oğuz’ yahut ‘Öd-Tengri’si de İranlıların ‘Zurvan’ yahut ‘Yezdan’ı Hintlilerin ‘Kala Yama’sı Kur’an’ın meçhul ‘Zülkarneyn’i de eski bir zaman tanrısından başka bir şey değildir. Ancak önemli olan bu tanrıların hepsinin zaman (özellikle döngüsel zaman) ile bağlantılı olup bir biçimde eski zaman çarkını (çarkıfeleği) iki boynuzlu boğa yahut öküz yahut at ile bir anlam ilişkisinde bulunmalarıdır.”²

Zamanın harekete bağlı olmadığını, haliyle hareket olmadığında da zamanın olduğunu ve bunu zihnimizle algıladığımızı öne süren Augustinus öznel zaman kavramını dile getirir. Augustinus’a göre “fiziksel zaman gerçek değildir. Gerçek olan fiziksel olayların zihnimizde bıraktığı izlenim olan öznel zamandır.”³

Felsefi açıdan zamana getirilen yorumlardan başka mitolojilerde ele alınan şekliyle zaman hesaplanan, harekete veya mekâna bağlı olan bir öge değil; başlı başına olaylara hükmeden bir tanrıdır. Zaman tanrılarından biri İran mitolojisinde Zurvan olarak karşımıza çıkar.

"Zurvan'ın kökenlerine bakıldığında arkaik tanrının söz konusu olduğuna kuşku yoktur. Ghirsman (omuzlarından çıkan) ikizleri doğuran erdişi ve kanatlı bir tanrıyı tasvir eden bir Luristan tunç heykelinin, Zurvan'ı temsil ettiği kanısındadır. Eğer bu yorum doğruysa, Ahura Mazda ve Ehrimen'in babası olarak Zurvan mitinin, ilk yazılı tanıklardan çok daha eski bir çağda da bilindiği sonucuna varılabilir."⁴ "Zurvanizm, Mecûsilik içerisinde ortaya çıkmış, zamanı bir tanrı olarak esas almış ve her şeyin başlangıcına yerleştirilmiş bir inançtır. Avesta'da geçen zaman güç sahibi ve kendinden yardım dilenen bir tanrıya işaret eder."⁵

Klasik Türk edebiyatı, zamanın insan yaşamındaki yerini ve önemini ustalıkla yansıtan eserlerle doludur. Bu bağlamda, klasik Türk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Taşlıcalı Yahyâ, zaman mefhumunu çeşitli boyutlarıyla ele alan şairlerimizden biridir. Taşlıcalı Yahyâ, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve edebi hayatında önemli bir yere sahip olan bir divan şairidir.

Kılıç ve kalem erbabı olan Yahyâ Bey'in, doğum tarihi bilinmemektedir. Taşlıcalı Yahyâ, Arnavut kökenli bir bey olup "Dukakinzade" lakabıyla da bilinir. Kendi soyluluğunu ve Dukakinzadeliğini sıkça vurgulayan Yahyâ, milliyet konularında dikkati çeken ifadelerde

¹İlhan Kutluer, “Zaman”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/111.

²Enveri Ekber, “Eski Türk Kültüründeki Döngüsel Zaman Üzerine”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi 12/26 (2019), 296.

³Çenker Oktav- Osman Caner Taslaman, “Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri”, Kader Dergisi 15/3 (2017), 721.

⁴Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 404.

⁵Hayrettin Kızıl, “Zurvanizm’in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri.” EKEV Akademi Dergisi 56 (2013), 296-297.

bulunmuştur. "Taşlıcalı" unvanı, eserlerinde kendisinin taşlı bir yerden geldiğini ifade eder. Henüz çocuk yaşta, Arnavutluk'tan devşirilerek İstanbul'a getirilmiş ve Acemi Oğlanlar Ocağı'nda eğitim görmüştür. Ardından Yeniçeri Ocağı'nda yetişmiş, Ocak Kâtibi Şihabeddin Bey'in yanında çiraklık yapmış ve yaya başlığa kadar yükselmiştir. Şihabeddin Bey, Yahyâ'yı rutin işler yerine edebiyat ve sanatla ilgilenmeye teşvik ederek onun yeteneklerini geliştirmesine katkıda bulunmuştur. Eğitim sürecinde dönemin önde gelen tasavvufî ve edebî şahsiyetlerinden ders alarak kendini geliştirmiş, özellikle klasik Türk edebiyatında önemli bir yer edinmiştir.⁶

Taşlıcalı Yahyâ'nın şiirlerinde tasavvufun etkisi büyük bir yer tutar. Tasavvufî düşüncede zaman, dünyevî ve ilahi olmak üzere iki yönlü olarak ele alınır. Bu bağlamda, insanın geçici varlığı, asıl hakikate giden yolda bir perde olarak görülür. Yahyâ da şiirlerinde zamanın bu ikili doğasına vurgu yaparak dünyevî zamanın geçiciliğine ve ilahi aşka işaret eder. Özellikle divanında yer alan gazeller ve kaside türündeki bazı eserlerinde zaman, insanın ilahi aşka ulaşma arzusunu destekleyen ve ruhun sonsuzluğu ile dünyevî sınırların çarpıştığı bir alan olarak resmedilir. Yahyâ'nın bu şiirlerinde, tasavvufî aşkın bir parçası olarak zaman, insanın hakikate ulaşma yolculuğunda aşılması gereken bir engel ve aynı zamanda bir yol gösterici olarak karşımıza çıkar. Zaman, ânın kıymetini bilme, geçmiş ve gelecek arasındaki dengeyi kurma çabasıyla birlikte, ruhsal bir yolculuğun da parçası haline gelir. Yahyâ, zamanın sürekli değişen doğasını vurgularken, bireyin içsel dünyasına ve toplumsal hayatına da derinlemesine dokunuşlar yapar. Yahyâ, zamanın geçiciliğini betimlemek için doğa imgelerinden, günlük yaşam detaylarından ve geleneksel İslam edebiyatının sembollerinden yararlanır. Örneğin, bahar ve sonbahar gibi mevsimsel döngüler, gençlik ve yaşlılık gibi yaşam evreleriyle özdeşleştirilerek zamanın kaçınılmaz etkisini şiirsel bir biçimde ifade eder. Yahyâ'nın kelime seçimleri, sembolizmi ve imgeleri, okuyucuya zamanın akışı içinde insanoğlunun geçiciliğini ve ruhsal yolculuğunu hatırlatır. Bu sanatsal ifadeler, Taşlıcalı Yahyâ'nın zamanı sadece bir akış olarak değil, aynı zamanda insan ruhunun ilahi aşkla bütünleşme çabasında bir araç olarak görmesini sağlar. Zaman, onun şiirlerinde bireysel deneyimlerle kozmik döngüleri, anlık hislerle ilahi hakikatleri buluşturan bir rehber ve ayna niteliğindedir. Yahyâ'nın şiirlerinde zaman, kelimelerle inşa edilen bir doku gibi görünürken, aynı zamanda okuyucunun içsel yolculuğuna eşlik eden bir rehber niteliği taşır.

Bu çalışmada, Taşlıcalı Yahyâ'nın divanında zaman kavramının nasıl işlendiği, beyitlerde kullanılan kelimeler ve imgeler üzerinden incelenecektir. Zamanın, insana dair derin anlam katmanlarıyla ifade edilmesi ve bu kavramın, dönemin tasavvufî ve kültürel motifleriyle nasıl iç içe geçtiği ele alınacaktır. Yahyâ'nın şiirleri, bireylerin iç dünyası ve toplumsal gerçekler arasında bir köprü kurarak, okuyucunun geçmişle bugün arasında düşünsel bir yolculuk yapmasına imkân tanır. Bu bağlamda, zamanın sadece bir ölçüm aracı değil, bireylerin içsel dünyasını şekillendiren, duygusal deneyimlerini derinleştiren bir kavram olduğu ve aynı zamanda zamanın insanın varoluşsal sorgulamalarında bir araç olduğunu göstermeye çalışılacaktır. Bu açıdan, Yahyâ'nın zaman kavrayışı; dünyevî ve ilahi boyutlarıyla çok katmanlı bir sorgulama sunarken, aynı zamanda insanın geçici varlığına dair derinlemesine bir bakış sağlar.

1.Genel Anlamda Zaman Mefhumları

Rüzgâr

Rüzgâr kelimesi, Farsça kökenli olup "zaman, devir, âlem, talih, dünya, devir"

⁶ Mehmet Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey ve divânından örnekler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 7-8.

anlamlarında kullanılır.^{7/8}

Rüzgârın “zaman” manasıyla en önemli özelliği geçici olmasıdır. Baharın geçiciliğinden yola çıkarak, dünyanın gelip geçici olduğunu, kişinin talihine güvenmemesi gerektiğini ifade eder. Zamanın geçiciliğine vurgu yaparak dünyevi hazların baharın kısa sürmesi gibi, bir gün son bulacağını hatırlatır.⁹

Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte zamanın akışı ve getirdikleriyle ilgili olarak rüzgârı zamanla özdeşleştirmiştir.

Mâh-ı nevdür demenüz gökyüzi gülzârında

Rûzgâr ile eğilmiş yine bir tâze nihâl (Taşlıcalı Yahyâ, s.66, K. 14/9)

(Görüneni) hilâl sanmayın; semanın gül bahçesinde yine körpe bir fidan, rüzgâr/zamanla eğilmiştir.

Bu beyitte rüzgâr kelimesi hem rüzgâr hem de zaman anlamlarında tevriyeli bir şekilde kullanılmaktadır. Beyti bu açıdan ele aldığımızda iki farklı anlam katmanı ortaya çıkmaktadır. Beytin rüzgâr manası, doğrudan doğayla ilişkilidir. Hilâl sanılan şey, aslında gökyüzünün gül bahçesindeki taze bir fidandır ve bu fidan, rüzgârla eğilmiştir. Burada, zarif bir doğa tasviri yapılırken, hilâlin ince ve eğik şekli, rüzgârla eğilmiş bir fidana benzetilmektedir.

Rüzgâr kelimesi zaman anlamında düşünüldüğünde, beyit daha derin bir anlam kazanır. "Mâh-ı nev" ifadesi, "yeni ay" anlamına gelir. Gökyüzündeki bir gül bahçesi (gülzâr) olarak tasvir edilen âlemde yeni ay, gençlik ve tazelik sembolüdür. Zamanın esişi, genç fidanları eğen, onları olgunlaştıran bir etkiye sahiptir. Zamanın rüzgârı; taze varlıkları bile eğip bükebilir, yani onları olgunlaştırır, yaşlandırır ama aynı zamanda sürekli bir devinimle yeniyi de beraberinde getirir. Yahyâ, beyitte bir fidanın (nihâl) zamanla eğilmesini, yani olgunlaşmasını ya da yaşlanmasını dile getirmiştir. Ancak bu fidan henüz taze, yani zamanın etkisine yeni maruz kalmaya başlamıştır. Bu açıdan "rüzgâr" yani zaman, bir taraftan bu genç taze fidanın eğilmesine, değişmesine ve olgunlaşmasına neden olurken; diğer taraftan yeni ay gibi taze ve yeniden doğan varlıkları da ortaya çıkartmaktadır. Zaman hem yaratıcı hem de yıpratıcı bir güç olarak işlenmiştir.

Lahza

Lahza, Arapça kökenli bir kelime olup, "bir an, bir göz açıp kapama süresi, çok kısa bir zaman dilimi" anlamına gelir. Zamanın geçiciliğini, anın kıymetini vurgulamak için sıkça kullanılan bir kavramdır. Zaman, bir nehir gibi sürekli akan ve her an içinde yeni bir acı, üzüntü ya da hüzün getiren bir güçtür. Aşağıda verilen beyitte, Yahyâ Bey zamanın birikici etkisine işaret etmektedir.

Câm-ı cihân-nümâyâ dönüpdür vücûdumuz

Her **lahza** gussa vü gam u endûhumuz görür (Taşlıcalı Yahyâ, s.349, G. 107/6)

Vücûdumuz cihanı gösteren kadehe/Cem'in kadehine benzer; her an gam, keder ve üzüntümüzü görür.

Lahza (an), beyitte zamanın çok ince, belirleyici bir birimi olarak kullanılmıştır. Her "lahza", insanın varoluşunun bir parçası olup, onun ruhunda bir iz bırakır. Ancak bu izler genellikle olumsuz duygularla doludur. Şair, insanın varlığını bir aynaya benzeterek, bu

⁷ Ahmet Vefik Paşa, Haz. Lehçe-i Osmânî. R. Toparlı (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 796.

⁸ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Ankara: Aydın Kitabevi yayınları, 1998), 902.

⁹ Aka Belde, Divan Şiirinde Rüzgâr (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 193.

aynının her bir an içinde kederi, hüznü ve acıyı yansıttığını ifade etmektedir. Zamanın her küçük parçası, kişinin yaşamındaki acıları ve kederleri görmesine neden olur. Her bir anın yükü, insanın varlığında birikir, ona ağırlık verir. Burada zamanın her bir anının, insanı ruhsal olarak etkileyen bir güce sahip olduğu ve bu güçle başa çıkmanın zorluğu vurgulanmıştır. Zaman hem geçici bir varlık aynası, hem de sürekli bir üzüntü kaynağı olarak betimlenmiştir.

Zaman

Zaman, medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü, savaşların yarattığı yıkımlar ve doğanın zamana direnişi gibi olgularla sıkça gündeme gelir. İnsanlık tarihinin kalıntıları, yıkımların bir nevi hafızası olarak zamana kazınır ve geçmişin tanığı olur.

“Zaman içinde bulunmayan, yani varlığı zatından olan varlıklar için zaman tesir gücüne sahip değildir. Çünkü bu varlıklar ezeldir ve oluş-bozuluş içinde yer almazlar. Dolayısıyla zamanın tesiri altında değildirler. Ona göre zaman içinde olan her şey zaman tarafından kuşatılır. Zamanın bizatihi tahribin sebebi olması itibariyle, onun tesiri altında eskime ve silinme meydana gelir.”¹⁰

Yahyâ Bey, zamanın hem bireysel hem de toplumsal yıkımların tanığı olduğunu aşağıdaki beyitte belirtmektedir.

Düşmanum öldi velî ba'de harâbü'l-Basra

Geçdi pâşâ-yı cihân-dâra beni haylî **zamân** (Taşlıcalı Yahyâ, s.95, K. 22/18)

Düşmanım öldü, fakat Basra harap olduktan sonra/(iş işten geçtikten sonra) cihanın sultanı olan paşaya beni uzun süre kötiledi.

Şair, düşmanın ölümünü söylemekte; ancak bu zafer ya da rahatlama duygusu tam olarak yaşanmamaktadır. Şaire göre bu zafer geç kalmıştır. Çünkü her şey, hatta belki de hayatın anlamı bile o zamana kadar harap olmuştur. Düşmanın ölmesi, "Harâbü'l-Basra" yani Basra'nın harap olmasından sonra gerçekleşmiştir. Basra'nın harap olması bir sembol olarak, geçmişin büyük ve önemli bir olayının ardından gelen yıkımı temsil eder. Zaman burada bir yıkım unsuru olarak karşımıza çıkar. Yahyâ, dünyayı fetheden, güçlü bir hükümdarın gözünden düşmüş veya unutulmuş gibi görünüyor. "Hayli zamân" ifadesi, zamanın uzun bir sürecini işaret eder. Zaman geçtikçe, büyük olaylar, güçlü kişiler ve zaferler bile unutulabilir; şairin de başından böyle bir süreç geçmiştir. Güçlü figürler, tıpkı düşmanın ölmesi gibi, zaman içinde gözden kaybolur veya önemini yitirir. Zamanın etkisi, değişen koşullar ve bir dönemin sona ermesi teması üzerinden işlenmiştir. Zamanın geçişi, insanın elde ettiği zaferlerin bile bir anlamda anlamsızlaştığını, zamanın yıkıcı etkisiyle her şeyin değiştiğini ve harap olduğunu vurguluyor. "Hayli zamân" ifadesiyle zamanın sürekliliği ve bu süreklilik içinde insanların, olayların nasıl gözden kaybolduğu, unutulduğu ifade edilmektedir. Zaman burada, olayların geçerliliğini ve anlamını zayıflatan, onları tarihin yıkıntıları arasında gölgeye çeviren bir güçtür.

Vakit

Vakit, zamanın belirli bir dilimini ifade eden bir kavramdır. Günlük hayatın düzenlenmesinde ve dini ritüellerin yerine getirilmesinde önemli bir yere sahiptir. İslam'da vakit, ibadetlerin zamanında yapılması için merkezi bir öneme sahiptir. Allah'ın rahmetinin daha geniş tecelli ettiği belirli vakitlerden olan, özel bir zaman dilimini ifade eden dua vakti aşağıdaki beyitte şöyle geçmektedir.

Güneş gibi çü 'ayândur beyân-ı evsâfi

¹⁰ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 82.

Sözün uzatma elün aç irişdi **vakt**-i du'â (Taşlıcalı Yahyâ, s.114, K. 26/48)

(Ey Yahyâ!) Sözünü uzatma, elini aç, dua vaktidir; zira (onun) vasıflarının izahı güneş gibi ortadadır.

Beyitte şair, bir şeyin (belki de Tanrı'nın veya bir manevi liderin) niteliklerinin güneş gibi apaçık ortaya çıktığını ifade ediyor. Güneşin aydınlatması, gerçeği gözler önüne sermesi gibi, bu kişinin veya varlığın vasıfları da açıkça görünür hale gelmiştir. Zaman burada, güneşin doğuşuyla özdeşleşmiş gibi duruyor. Güneşin doğuşu gibi, manevi hakikatler de bir noktada görünür hale gelir. Bu, bir aydınlanma veya farkındalık anını temsil eder.

"Vakt-i du'â" yani dua vakti, zamanın özel ve kutsal bir anı olarak ele alınmaktadır. Şair, sözün gereksiz uzatılmaması gerektiğini, çünkü dua zamanı geldiğini söylemektedir. "El açmak", dua etmek anlamında kullanılmaktadır. Bakara suresi, 186. ayette, "Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben pek yakınımdır, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm..."¹¹ Bu noktada zaman, bir bilinç ve farkındalık gerektirir. Şair, doğru zaman geldiğinde, yani dua anında, fazla konuşmayı bırakıp bu kutsal ana odaklanmak gerektiğini vurgulamaktadır. Zaman, hem güneşin doğuşu gibi aydınlatıcı bir güç hem de doğru eylemin yapılması gereken kutsal bir an olarak işlenmiştir. "Vakt-i du'â", zamanın manevi boyutunu ve bu anın önemini vurgular. Dua vakti, bireyin kendi varlığıyla ve manevi dünyayla bağ kurduğu önemli bir andır. Bu bağlamda zaman, sadece fiziksel bir süreç değil, manevi içeriğe sahip bir olgudur. Zamanın farkındalığı burada çok önemlidir. Güneş gibi hakikatin ortaya çıktığı bu an, bireyin fazla sözle değil; içten bir dua ile Tanrı'ya yönelmesi gereken bir zaman dilimi olarak sunuluyor. Bu, zamanın doğru kullanılmasının, anlamlı eylemlerle doldurulmasının bir ifadesidir.

Nefes

Nefes, sözlükte "soluk, hava alışverişi" anlamına gelir ve insanın yaşadığını gösteren temel bir işaret olarak kabul edilir. Bu yönüyle, yaşamın en ince detayına işaret eden bir kavramdır. Nefes kelimesi sadece soluk anlamında değil, aynı zamanda bir zaman birimi olarak da düşünülebilir. Aşağıdaki beyitte nefes kelimesi zaman manasını ihtiva etmektedir.

Esmesin diyü yavuz yıl gülşenünde bir **nefes**

Üstüne ben bende-i muhlis gibi ditrer livâ (Taşlıcalı Yahyâ, s.77, K. 17/26)

Gül bahçende sert rüzgârlar bir an esmesin diye sancak, sadık bir köle gibi üstüne titrer.

Bu beyit, güçlü bir metaforik anlatımla sevgi, sadakat ve adanmışlık temasını işler. Şair, "gülşen" (gül bahçesi) ve "livâ" (sancak) gibi semboller üzerinden hem doğrudan bir kişiye veya duruma bağlılığı ifade etmektedir, hem de bu bağlılığın zayıflamasına dair endişeyi dile getirmektedir. "Yavuz yıl", sert ve güçlü rüzgâr anlamına gelir. Şair, gül bahçesinin üzerinde esmemesi için bu sert rüzgâra adeta bir yasak koymaktadır. "Gülşen" genellikle sevgiliyi, güzelliği veya cenneti simgeleyen bir metafordur. Bu gül bahçesi, sevgi dolu, narin ve korunması gereken bir yer olarak düşünülebilir. "Bir nefes" bile esmesin derken şair, en ufak bir sert rüzgârın bile gül bahçesini bozmasını istemez. Gülşen, burada çok kıymetli ve nazik bir varlığı, belki de zamanın veya kaderin zarar vermesini istemediği bir güzelliği simgeler. Şair, sevdiği ya da değer verdiği şeyin narinliğini, zamanın sert etkilerinden korumak istediğini dile getirmektedir. Zamanın (veya rüzgârın) geçişi, değişim ve kaybolma anlamına gelebilir; bu yüzden gül bahçesi gibi zarif bir güzelliğin yok olmaması için rüzgârın, yani zamanın etkisinin

¹¹ Kur'an Yolu Meâli, Haz. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrırcı- İbrahim Kâfi Dönmez- Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 2018), 27.

durmasını istemektedir.

Sancak, genellikle bir liderin ya da ulusal simgenin temsilcisi olarak görülür. Şair burada, tıpkı bir askerin sancağın altında sadakatle titremesi gibi, sevdiği kişiye ya da ideallerine karşı aynı bağlılık ve sadakati ifade etmektedir. Böylece şair, kendisini sadık bir kul ya da hizmetkâr olarak tanımlar ve sevgisine, bağlılığına olan vurgusunu güçlendirir. Sevdiğine titremesi hem sevgiden hem de korkudan olabilir, sevdiği şeye zarar gelmesi endişesiyle bir titreme söz konusudur.

Nefes, burada zamanın geçtiğini simgeler. Bir nefes, yaşamın en küçük birimi olarak ele alınır. Zamanın geçişi, nefes almak ve vermek kadar doğal ve sürekli bir döngü içindedir. Ancak şair, bu nefesin bile gül bahçesindeki huzuru bozmasını istemez. Yani, zamanın en küçük anının dahi hayatın güzel yanlarına zarar vermesini istemez. Bu, zamanın her anının ne kadar değerli ve tehlikeli olabileceğini ima eder. Zaman durmaksızın ilerleyen ve yaşamı etkileyen bir güçtür. Ancak şair, bu zamanın yıkıcı etkisinin farkındadır ve onu engellemeye çalışmaktadır. Zaman, bir sancağın dalgalanışı gibi devamlı hareket halindedir. Şairin anlatmak istediği, zamanın bu sürekli devinimine ve her şey üzerindeki etkisine karşı ne kadar savunmasız olduğumuzdur. Zaman, her ne kadar durdurulmak istense de devamlı akış içindedir. Şair, zamanın getirdiği sıkıntılara ve değişimlere karşı durmak ister; ama zamanın önünde titreyen nefes, bu durdurma arzusunun imkânsızlığını da gösterir.

Kadîm

Kadîm, klasik edebiyatta zaman kavramı açısından oldukça güçlü bir anlam taşır. Kadîm olan şey, sadece eski değil; aynı zamanda zamanın ötesine geçmiş, başlangıcı neredeyse belirsiz olan ezelden beri var olduğu düşünülen şeylerdir. Zaman kavramıyla ilgili olarak kadîm olan bir şey, zamanın akışından etkilenmeyen, zamansız bir varlık ya da mekân anlamına da gelebilir. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte zamanın yıpratmadığı tarihi bir şehirden bahsetmektedir.

Erenler yiri arslanlar yatağı

Kadîmî şehir gâzîler ocağı (Taşlıcalı Yahyâ, s.232, E.Ş. 1/78)

Erenler yeri, arslanlar yatağı; tarihî şehir, gaziler ocağı!

Kahramanlık ve kutsallık sembolleriyle dolu bir atmosferin yaratıldığı beyitte, şair geçmişteki erdemli insanları ve savaşçıları, yaşadıkları yerlerle ilişkilendirerek yüceltmektedir. Erdemli kişilerin ve kahramanların bir zamanlar yaşadığı, mücadele ettiği ve belki de istirahat ettikleri yer, hem manevi hem de fiziksel açıdan kutsal bir mekândır. Beyitte "kadîmî şehir", sadece geçmişte kalmış bir yer değil; aynı zamanda geçmişin kahramanlık ve maneviyatla dolu mirasını taşır. Zaman ne kadar geçerse geçsin, o şehir ve orada yaşayan erenler ve gaziler unutulmayacak kadar güçlü bir etki bırakmışlardır. Kadîm kavramı, burada zamanın aşındırıcı etkisinin ötesine geçen bir varoluşu simgeler. Şehir, zamanın geçişine rağmen hâlâ erenlerin ve gâzîlerin ruhuyla yaşamaya devam eder. Bu bağlamda şair, zamanın geçmesine rağmen bu mirasın yaşadığını ve unutulmadığını vurgulamaktadır.

Fenâ

Fenâ, tasavvufta önemli bir yer tutar ve "yok olma", "fani olma" anlamlarını taşımaktadır. Bu anlamda fenâ, geçici olan her şeyin, özellikle dünyanın ve zamansal varoluşun bir simgesi hâline gelmektedir. Zamanın akışıyla birlikte her şey bir gün yok olacak ve bu zamanın geçici olduğunun delilidir. Dünya ve zaman, başlangıcı ve sonu olan, sürekli devinen bir kavramdır. Fenâ, bu bağlamda zamanın kaçınılmaz geçişini ve her şeyin zamanla silinip gitmesini ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Rahman süresinin 26 ve 27. ayetlerinde yeryüzünde bulunan herkesin fâni olduğu, yalnız sonsuz azamet ve kerem sahibi Rabbinin

zâtının bâkî kalacağı”¹² söylenmektedir.

Râzî'ye göre, dünyanın varlık ve yokluk arasında bir durumda olması, onun sürekli ve kalıcı olmadığını, dolayısıyla ebedi olmayacağını gösterir. Fâni kavramını, kalıcılıktan yoksun anlamında kullanarak, yeryüzünde bulunan akıllı varlıkların da sonsuz bir varoluşa sahip olmadığını ifade eder.¹³

Yahyâ Bey, aşağıdaki fanilik âleminde yerleşmiş olan insana seslenmektedir.

Gel ey makâm-ı **fenâ**da olan mukîm ü mekîn

Sözüm güherlerini gûşvâr eyle hemîn (Taşlıcalı Yahyâ, s.82, K. 19/1)

Ey gelip geçici olan makamda oturan kudret sahibi, gel! Haydi, sözümün incilerini kulağına küpe et!

Beyitte dünyada ikamet eden, burada kalıcı olduğunu zanneden kişiye hitap etmektedir. Fanilik âleminde yaşayan insana, kendi değerli sözlerine kulak vermesi çağrısında bulunmaktadır. Şairin sözleri burada hakikati, geçiciliği ve belki de ilahi gerçekleri ifade eden kıymetli nasihatlerdir. Şair, maddi dünyanın geçici olduğunu ve zamanın bu dünyayı sürekli değişime ve sona doğru sürüklediğini ima etmektedir. İnsan, bu dünyada yerleşik olduğunu düşünse de (mukîm ü mekîn) aslında zamanın geçişiyle birlikte bu dünya ve içindekiler yok olup gitmeye mahkûmdur. Zaman, fenâ âlemiyle iç içedir ve insanın bu fanilik içinde yaşadığını unutmaması gerektiği hatırlatılır. Zaman, her şeyin geçici olduğunu, hiçbir şeyin kalıcı olmadığını sürekli olarak gözler önüne serer.

Ezel

İbn Arabî'ye göre zaman, içinde belirli bir başlangıcı bulunan bir nesnedir. Hilkat, sonradan peyda olma ile ezeli olma arasındaki zıtlığın başlangıç noktasıdır. Ona göre a'yân-ı sâbite'nin bütün ahvali ezelden beri mevcuttur.¹⁴ “Yüce Allah'ın ebediliği ve sonsuzluğu kapsamlı değil yoğun bir sonsuzluktur. Yani O'nun sonsuzluğu nitelik bakımından değil nicelik bakımından bir sonsuzluktur. O, sonsuz bir seriyi ihtiva etmekte olsa da kendisi seri değildir.”¹⁵

Aşağıdaki beyitte Yahyâ Bey, “lemyezeli” kelimesiyle Tanrı'nın “ezelden beri var olan, sonsuz” oluşuna ve Tanrı'nın zamansızlığına işaret etmektedir.

İçeli câm-ı ‘ışk-ı **Lemyezeli**

Kimse Yahyâyı görmedi ayık (Taşlıcalı Yahyâ, s.411, G. 205/5)

Ebedî aşkın kadehini içtiğinden beri, kimse Yahyâ'yı ayık görmedi.

Aşk şarabı Yahyâ Bey'in ruhunu öyle bir sarhoşlukla kaplamış ki onun “ayık” olduğunu kimse görememiştir. Kuzu, şarap içmenin insanda sarhoşluk adı verilen geçici bir bilinç kaybına yol açarak akıl yetisini devre dışı bıraktığını ifade etmektedir. Benzer bir biçimde, ilahî aşkın da âşığın aklını gönül karşısında hükümsüz kıldığını ve bu durumun tasavvuf terminolojisinde “sekr” olarak adlandırılan bir sarhoşluk hâline neden olduğunu belirtir. Ayrıca, aşkın deneyimlenmeye başladığı ilk andan itibaren mutluluk değil, daha çok acı ve ıstırap kaynağı olduğunu ifade eder.¹⁶ Bu sarhoşluk, dünyevi bir sarhoşluktan farklı

¹² Rahman, 55/26-27

¹³ Fahreddin Er-Râzî, Tefsir-i Kebir-Mefâtihi'l-Gayb (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 100.

¹⁴ Toshihiko İzutsu, İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar. Çev. Ahmed Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 263.

¹⁵ İlknur Demir, İslam Kelamında Zaman Kavramı (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 30.

¹⁶ Fettah Kuzu, “Klasik Şiirde Şarap Kavramı ve Fehîm-i Kadîm'in “Şarâb” Redifli Gazeli Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, Gaziantep University Journal of Social Sciences 13/4 (2014), 967.

olarak, ilahi aşkın getirdiği coşkunluk ve vecd halidir. Bu durum kişinin aşkın derinliklerine dalıp, kendini ve dünyevi gerçeklikleri aşarak ilahi gerçekliğe ulaşmasıyla ilgilidir. Beyitte, ezeli zaman ve aşkın mistik boyutu Yahyâ Bey'in diliyle işlenmiştir. "Câm-ı aşk" yani aşk şarabı, ilahi aşkın sembolü olarak kullanılmıştır. "Ezeli zaman" kavramı, Tanrı'nın zamansız ve sonsuz varoluşunu simgeler. Yahyâ Bey, bu ezeli varoluşla sarhoş olmuş; dünyevi zamanın ötesine geçmiştir. "Ayıklık" ise dünyevi bilinç hali, sınırlı bir farkındalığı temsil ederken, Yahyâ Bey'in aşk şarabından sarhoş oluşu, onun zamansız ve sonsuz olan Tanrı'yla birleşmiş olduğunun ifadesidir. Zaman burada, hem dünyevi hem de ilahi boyutta ele alınır. Dünyevi zamanın sınırları, ilahi aşk sayesinde aşılar ve bu sarhoşluk hali ezeli zamanla bütünleşmeyi sağlar.

2. Kozmik Hareketlerle Belirlenen Zaman

Yıl

Yıl, zamanın ölçü birimi olarak kullanılır ve insan hayatının evrelerini tanımlamak için önemli bir araçtır. Zamanın akışı, kaderin bir tecellisi olarak görülür. Geçmiş yılların deneyimleri ve geleceğin belirsizliği, âşıkları sabra ve tevekküle yönlendiren bir öğreti olarak şair tarafından aşağıdaki beyitte işlenmiştir.

Unutuldu cümle bir sâ'at zamân-ı vasl ile

Bunca **yıllar** mübtelâ-yı derd-i hicrân olduğum (Taşlıcalı Yahyâ, s.464, G. 294/3)

Bunca yıldır ayrılık derdinin müptelası olduğum, hepsi bir saatlik vuslatla unutuldu.

Bu beyitte şair, aşkın verdiği ayrılık acısını (hicran) uzun yıllar boyunca yaşadığını, fakat kavuşmanın (visâl) getirdiği mutluluğun o yılların ıstırabını sadece bir saatlik birliktelikle unuttuğunu dile getirmektedir. Şair, yıllar boyunca süren bir ayrılık acısından söz etmektedir. "Yıl" burada sadece kronolojik bir birim değil, yoğun acıların yaşandığı uzun bir zaman dilimi olarak da betimlenmektedir. Şairin hissettiği ayrılık, geçen zamanın uzayıp ağırlık kazanmasına sebep olmuştur. Buna karşılık, "bir saatlik kavuşma" ifadesi, uzun yılların acısını unutturacak kadar güçlü bir tesir ifade eder. Nâzım Hikmet'in "Seyahat Notları" şiirinde tren yolculuğu sırasında günlerin ve yolların insana bitmeyecek kadar uzun geldiği ve "Kanat takmak kabil olsaydı saatlara"¹⁷ mısrasıyla "sanal zaman"daki gibi zamanı hızlandırmak isteği dile getirilir. Yani burada zaman, nesnel bir ölçüm değil, hissî bir tecrübedir. Uzun yıllar süren acılar, kısa bir mutluluk ânında yok olur. Kavuşma anı o kadar değerlidir ki, yılların yükü o anda silinir. Böylece, uzun yıllar süren ıstırabın psikolojik ağırlığının, tek bir mutluluk ânında eriyip yok olabileceği fikri işlenir. Şair bu ifadeyle, insanın zaman algısının duygulara bağlı olarak nasıl değişebileceğine işaret etmektedir.

Ay

Recep Ayı, İslam takvimine göre yılın yedinci ayıdır ve *Hicri takvim* kullanılarak hesaplanan zaman diliminde, özel bir öneme sahiptir. Recep ayı, İslam takviminde Ramazan ayına yaklaşan ilk aydır. Bu nedenle, oruç tutma ve ibadatlere yoğunlaşma açısından bir hazırlık süreci olarak görülür. Klasik İslam düşüncesinde, bu ayda tövbe ve dua ile manevi temizlik yapılması önerilmektedir. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte Şehzade Mehmed'i Recep ayıyla kıyaslayarak ona yücelik katmaktadır.

Öldürdi kâyinâtı senün hasta olduğun

Tutuldu oruç **ayı** gibi ey meh-i receb (Taşlıcalı Yahyâ, s.163, MER. 7/V-4)

¹⁷ Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 172.

Senin hasta olman bütün cihanı öldürdü. Ey recep ayı, oruç ayı gibi tutuldun!

Şair, Şehzade Mehmed'in hastalığını, evrendeki her şeyin varlığını etkileyen büyük bir felaket olarak yorumlamaktadır. "Kâinatı öldürmek" ifadesi yalnızca fiziksel bir ölüm değil; zamanın akışının, düzenin ve hareketin sona ermesi anlamını da taşır. Onun hastalığı, dünyanın tüm canlılık ve dinamizmini durdurur. Zamanın akışı onun durumuna bağlıdır, o hastalandığında zaman da sanki anlamını yitirir. Bu durum, kutsal ve saygı duyulan Recep ayı ile kıyaslanmaktadır. Bu ayda oruç tutulması, nefsi terbiye etmek ve dünyevi hazlardan uzaklaşmak için bir arınma zamanıdır. Şair, bu hastalığı Recep ayındaki oruç tutmaya benzeterek bu durumun da bir bekleyiş, sabır ve arınma süreci olduğunu ima etmektedir. Oruç nasıl dünyevi tatlardan uzak kalmayı gerektiriyorsa, şair de Şehzade Mehmed'in hastalığı sırasında bir tür bekleyiş ve mahrumiyet hissi yaşamaktadır.

Gün ve Günün Bölümleri

Günün zaman dilimleri, insanın hayat döngüsüyle özdeşleştirilir ve insanın yüklediği manayla değer kazanır. İnsanın ayrılık ve şaşkınlık gibi duygusal beklentileri zamanın algılanışı üzerinde etkilidir. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte aşk, ayrılık, bekleyiş ve şaşkınlık gibi derin duygularını gün zaman kavramı üzerinden şu tezahürle vermektedir.

Nâgehân irdi kıyâmet gibi hayret **günleri**

Ayrılık **eyyâmı** hicrân vakti firkat **günleri** (Taşlıcalı Yahyâ, s.183, MÜS. II/2)

Hayret günleri kıyamet gibi ansızın geldi; ayrılık zamanı, hicran vakti, firkat günleri...

Bu beyitte şair, ayrılıkla geçen günlerin ağırlığını ve etkisini, kıyamet gibi şiddetli ve beklenmedik bir zaman dilimiyle ilişkilendirmektedir. Gün, zaman ve duygu arasında güçlü bir bağ kurulan bu dizelerde, şair ayrılığı sadece bir süre değil, felaket boyutunda yaşanan bir ruh hâli olarak sunmaktadır. Burada "nâgehân" (ansızın) ifadesi, ayrılık günlerinin beklenmedik şekilde şairin hayatına çöküşünü anlatır. Kıyamet ve hayret kavramlarıyla, ayrılık günlerinin şiddeti artırılır. Kıyamet, aniden kopan ve her şeyi altüst eden bir felaket olarak tasavvur edilir. Aynı şekilde, ayrılık da şair için hayatı sarsan, şaşkınlık ve çaresizlik içinde bırakan bir deneyimdir. "Hayret günleri" ifadesi, şairin bu ayrılıkla başa çıkamayıp zamanın akışına karşı şaşkınlık ve donukluk yaşadığını göstermektedir. Ayrılık, sadece bir duygusal ayrılık değil; şairin zaman algısını da altüst eden bir krizdir. Günlerin akışı, bir yıkımın ardından gelen belirsizlikle eş tutulmaktadır.

"Eyyâm", Arapça kökenli olup "günler" anlamına gelir; fakat burada sıradan günleri değil, şairin zorlukla geçirdiği, bitmek bilmeyen ayrılık dönemini ifade etmektedir. "Hicrân vakti" ifadesi ise ayrılığın sadece bir an değil, uzayıp giden sancılı bir zaman dilimi olduğunu ima eder. Şair, her günün ayrılık acısıyla dolu olduğunu anlatır. Bu günler sıradan zaman birimleri değildir; ayrılığın yoğun hissedildiği, zamanın akmadığı veya anlamını yitirdiği günlerdir. Her bir gün, ayrılığın yarattığı acıyı katmerli şekilde şairin ruhuna işler. Bu nedenle zaman yalnızca bir takvimsel ölçüm değil, duygusal tecrübeyle anlam kazanan bir kavramdır. Günlerin normal akışı, ayrılıkla birlikte bozulmuş; günler, sıradan akışlarından çıkmış ve acı veren bir bekleyiş hâline gelmiştir. Şairin zaman algısı, ayrılıkla birlikte donmuş gibidir; her bir gün, sıkıntının bir parçasıdır. Böylece zamanın insan psikolojisiyle nasıl şekillendiğinin ve acının zamanı nasıl uzatıp ağırlaştırdığının incelikli bir şekilde işlendiği görülür.

Şafak

Şafak, güneş doğmadan hemen önce gökyüzünde beliren kızılıktır. Şafak, günün başlangıcını müjdeleyen, karanlıktan aydınlığa geçişi temsil eden bir zamandır. Hayatın ve ümidin yenilenmesini sembolize eder. İnsan ruhunun karanlıktan (cehalet) aydınlığa (marifet ve hakikat) yolculuğunu sembolize eder. Yahyâ Bey, şafağın yaratmış olduğu göksel şölenni

aşağıda verilen beyitle betimlemektedir.

Kırmızı pervâzıdur surb-ı **şafak** encüm sipâh

Heykeli şekl-i şihâb u mâh-ı nevdür ser-livâ (Taşlıcalı Yahyâ, s.77, K. 17/24)

Şafağın kızılığı (onun) kırmızı saçağıdır, yıldızlarsa askerlerdir; sancağın muskası, kayan yıldız/yanan ateş gibidir; başındaki âlemiyse hilâldir.

Yahyâ, şafağın başlangıcındaki renkleri, gökyüzündeki yıldızlar ve göksel varlıklarla birlikte tasvir etmektedir. Beyitte hem zaman hem de mekân imgeleri yoğun bir şekilde iç içe geçmiş; şafak, estetik bir tablo gibi betimlenmiştir. Zamanın akışı, gökyüzü olayları ve kozmik unsurlarla anlatılarak şafak vaktinin ruhu aktarılıyor. Sabahın erken saatlerinde doğan güneşle birlikte gökyüzünde beliren kızılık, şafak zamanının kırılma anıdır. Bu kırmızı renk, adeta bir sınır çizgisi ya da gökyüzünün ihtişamlı bir çerçevesi gibi görünmektedir. Şair yıldızların (encüm) birer asker (sipâh) gibi düzenli bir orduyu andırdığını ifade etmektedir. Gece boyu gökyüzünde parıldayan yıldızlar, şafağın yaklaşmasıyla birlikte sanki görevini tamamlamış bir gök ordusu gibi çekilmeye başlar. Burada yıldızlar, geceyi temsil ederken, şafak ise bu düzenin sona erişini ifade eder. Zamanın geçişi, yıldızların kayboluşuyla görsel bir dille betimlenmiştir. Bu ifadeler, şafağın yaklaşmasıyla birlikte ay ve yıldızların estetik bir düzen içerisinde görüldüğünü ima eder. Gökyüzü, bir heykel gibi şekillenen bu unsurlarla, sanat eseri gibi canlanır. Bu, şafağın görseelliğiyle zamanı resmetme çabasıdır. Şafak vakti, hem geceyi hem de gündüzü içinde barındıran bir eşik zamanıdır. Gece ve gündüz arasındaki sınır olan şafakta, hem gökteki yıldızlar hem de hilal, gecenin vedasını ve gündüzün doğuşunu gösterir. Şair burada, zamanı soyut bir olgudan çıkarıp, renkler ve gökyüzündeki hareketlerle somut bir deneyim olarak sunmaktadır. Burada zamanın geçişi, durağan değil, görkemli bir sahne olarak tasvir edilmiştir.

Seher

Seher, şafaktan sonraki sabahın ilk saatleri, güneşin doğuşundan önceki vakittir.

Bir zaman unsuru olan seherde, göklerin kapısının açıldığı, rahmet yelinin estiği, rızıkların dağıtıldığı, âleme feyzin döküldüğü, ilâhî nimetler sofrasının serildiği, en zor meselelerin çözüldüğü, âleme nurun indiği, ibadet, zikir, dua, münacat, tövbe ve istiğfarın edildiği, tabiatın canlandığı, çiçeklerin açıldığı, seher yelinin estiği, seyrana çıkıldığı, âşıkların mestane naralar attığı, erken uyanıldığı, günün aydınlanmaya yüz tuttuğu, gecenin gündüze dönmeye başladığı, güneşin doğmaya yaklaştığı, kişinin ruhen ve bedenen dinlendiği gibi birçok hadisenin olup bittiği görülmüştür.¹⁸

Zaman, geceyle gündüz arasındaki geçişin yanı sıra yeniden başlama, güçlenme ve karanlığın yenildiği bir süreç olarak anlam kazanır. Güneşin doğuşu, her günün yeni bir başlangıç olduğunu hatırlatır. Seher, karanlığın aydınlığa dönüşmesini simgeler. Zafer de bu dönüşümle özdeşleşir; Yahyâ Bey, seher vaktinin kutsallığını vurgulayarak bu anın zaferle taçlandığını aşağıdaki beyitte dile getirmektedir.

Tıg-ı nusratla nitekim 'âlemi feth itmege

Her **seher** peydâ kıla bu husrev-i hâver livâ (Taşlıcalı Yahyâ, s.77, K. 17/36)

Zafer kılıcıyla nasıl ki bir fatih dünyayı fethederse, her sabah doğu hükümdarı (güneş) bayrağını açıp ortaya çıkar.

Bu beyitte şair, şafak vaktini bir zafer ve fetihle ilişkilendirerek betimlemektedir.

¹⁸ Hüseyin Güftâ, “Divan Şiirinde Vakt-i Seher”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi III/15 (2010), 133.

Burada şafak, hem zamanın geçişi hem de güç ve yenilenme anı olarak ele alınmıştır. Şafak sadece sabahın başlangıcı değil, bir fetih anı gibi görkemli bir olay olarak sunulur. Burada şair, bir fatihin zafer kazanma anını, şafak vaktinin doğuşuyla metaforik olarak ilişkilendirir. Beyitte geçen hükümdar, her sabah doğu yönünden çıkan güneş ile özdeşleştirilmiştir. Güneşin doğuşu, bir hükümdarın bayrağını (livâ) açması gibi tasvir edilmektedir. Tıpkı bir hükümdarın sabah kalkıp fethetmeye yönelmesi gibi, güneş de her seher vakti karanlığı yenip ufukta kendini gösterir. Buradaki mecaz, şafak vaktini bir güç ve egemenlik anı olarak resmeder. Zamanın akışı, şafakla birlikte doğu yönünden bir hükümdarın bayrağını kaldırıp yola çıkmasına benzetilmiştir. Böylece şafak, her günün yeniden fethedildiği bir an olarak anlam kazanır. Burada şafak, yalnızca bir doğa olayı değil, aynı zamanda yeni fırsatların başlangıcı ve karanlığın yenilmesi anlamına gelir. Gece, bilinmezlik ve karanlığı temsil ederken, şafak zafer kılıcıyla bu karanlığı dağıtarak aydınlığı getirir. Şair, şafak anını güç ve hareket anı olarak yüceltmektedir. Güneş, her sabah doğudan yükselerek tıpkı bir hükümdar gibi hükmünü icra eder. Zaman, bu yüzden sadece bir akış değil, her günün başında kazanılan taze bir zafer anlamına gelir.

Gece-Gündüz

Gece ve gündüz, klasik edebiyatın zengin mazmun dünyasında aşk, ayrılık, huzur ve arayış gibi temaların işlendiği, simgelerle bezenmiş derin anlamlar taşır. Gece hüznün ve gizemi, gündüz ise ümit ve aydınlığı yansıtarak, birbirini tamamlayan bir estetik döngü oluşturur. Gecenin karanlığı, içsel bir derinliği temsil ederken; gündüzün aydınlığı, dışsal dünyayı anlamayı sağlar. Gece ve gündüz, yalnızca iki farklı zaman dilimi değil; her biri kendi içinde bir anlam, işlev ve aydınlanma fırsatı sunar. Şair, aşağıdaki beyitte zamanın bu iki yüzünü birer manevî tecrübe olarak betimlemektedir.

Gice gündüz götürür kendüye nûrâniyyet

Meh-i tâbân ile hôrşîd-i cihânun seferi (Taşlıcalı Yahyâ, s.42, K. 7/7)

Gece ve gündüz kendi ışıklarını getirirler, parlak ay ile dünyayı aydınlatan güneş sürekli bir yolculuk içindedir.

Bu beyitte şair, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi ve bu döngünün kozmik unsurlar (güneş ve ay) aracılığıyla gerçekleşmesi üzerine derin bir zaman algısı sunmaktadır. Zamanın geçişi, gökyüzündeki değişimlerle ve ışığın farklı formlarıyla anlatılmıştır. Beyit, gün ve gece arasındaki sürekli döngüyü bir yolculuk (sefer) ve ruhaniyet arayışı bağlamında ele alır. Şair burada, gece ve gündüzün kendi varlıklarını birer aydınlanma biçimi olarak yorumlamaktadır. "Nûrâniyyet" (ışık ve manevî aydınlık), yalnızca fiziksel bir ışığı değil, aynı zamanda ruhsal bir anlamı ifade etmektedir. Gece, karanlık gibi görünse de kendi içinde bir dinginlik ve içsel farkındalık barındırır; gündüz ise güneşin ışığıyla dünyayı aydınlatır.

Burada zamanın geçişi, aydınlık ve karanlık döngüsüyle anlam kazanır. Gece, dinlenme ve içsel yolculuk vakti iken; gündüz, hareket ve görünürlük zamanıdır. İki zaman dilimi hem fiziksel hem de ruhsal bir bütünlük yaratır. Şair, ay ve güneşin birbirini takip eden bu yolculuğunu "sefer" (yolculuk) olarak tanımlar. Bu sefer, gece ve gündüz arasındaki sürekliliği ve uyumu anlatır. Ay geceyi, güneş ise gündüzü temsil eder; ikisi de kozmik bir düzen içinde hareket eder ve zamanın akışını sağlar. Gecenin bitmesiyle ay çekilir ve güneş ortaya çıkar; güneş batınca ise ay yeniden sahneye çıkar. Böylece zaman, sürekli yenilenen bir döngü hâline gelir.

Mevsimler (Bahar, Hazan)

Bahar

Baharla birlikte, bütün canlılarda birtakım değişiklikler meydana gelmektedir. Kışın soğuk ve güneşsiz günleri, yerini artık yavaş yavaş baharın neşesine ve sıcaklığına bırakır.

Baharla birlikte olumlu intibaları ve insan ruhunda uyandırdığı yaşama sevinci duygularının izlerini görmek mümkündür. Şairler, tabiatı meydana gelen bu canlanmayı, letafeti oldukça coşkulu bir biçimde dile getirmişlerdir. Bahar, tazelik ve canlılık ve itidal mevsimi olarak işlenmiştir. Soğuk ve zulmetin gitmesi, etrafın gül, lâle, sümbül, nergis çiçekleriyle süslenecek adeta cennet bahçesine dönmesi; suların çoğalarak akarsuların coşkun akması, saba rüzgârının can bağışlaması, yeryüzüne bir letafet gelmesi; yeme, içme, gezmenin vakti olması vs. söz konusu edilmiştir. Bütün bu olumlu özellikleriyle bahar, insanların mutlu olmalarını ve yaşama sevinci duymalarını sağlar. Bununla birlikte tabiatı meydana gelen değişiklikler insan ruhunda birtakım dalgalanmalara sebep olur.¹⁹

Bahar, yalnızca bir mevsim değişikliği değil; aynı zamanda insanın kendi farkındalığını ve ruhsal yenilenmesini de simgeler. Zamanın döngüsel yapısı içinde bahar, tazelik ve başlangıçların zamanıdır. Şair aşağıdaki beyitte, baharı insan hayatına bir metafor olarak yerleştirirken, her bireyin bir "bahar zamanı" yaşaması gerektiğini vurgular: Uyanmak, yenilenmek ve hayatın güzelliklerine dikkat kesilmek.

Nev-**bahâr** oldu çiçekler gibi sen de gözün aç

Geydiler havrâ gibi envârdan başına tâc (Taşlıcalı Yahyâ, s.304, G. 38/1)

İlkbahar geldi, huriler/kara gözlü güzeller misali başına nurdan taç/renkli yapraklar takan çiçekler gibi sen de gözlerini aç!

Bu beyitte, şair nev-bahâr metaforunu kullanarak tabiatın yeniden uyanışını ve insan ruhundaki değişimi ele alıyor. Baharın gelişiyle doğanın canlanması, çiçeklerin açması, insanın da gözünü açarak çevresine dikkat kesilmesini teşvik eder. Bahar burada bir zaman kavramı olarak, yenilenme ve farkındalık dönemiyle özdeşleşmiştir. Bahar, metaforik anlamda insan hayatına da taşınır. Baharın gelişiyle çiçeklerin açması, insana da bir çağrıdır: Baharın ruhunu yakalamak ve farkındalığı artırmak. Bahar yalnızca fiziksel olarak doğanın değişimi değil, insanın ruhsal aydınlanması için de bir fırsattır. "Sen de gözün aç" ifadesi, bireyin içsel bir uyanışa davet edildiğini gösterir. Baharda her şey, adeta birer ışık tacı giymişçesine ihtişam kazanır. Tıpkı doğanın baharda ıslıl ıslıl görünmesi gibi, insanın da ruhen aydınlanması ve bu yeniliğin getirdiği güzelliği başında bir taç gibi taşıması beklenir. Buradaki "havrâ" (sinagog) benzetmesi ise farklı kültürel unsurların ışıkla ve yücelikle buluşmasına işaret eder, tüm canlılar bu manevi tacı kuşanır.

Hazan

Hazan, olumsuz özellikleri ve sarı rengin hâkimiyeti nedeniyle genellikle mutsuzluk, yalnızlık, hastalık ve yaşlılık gibi istenmeyen duyguların ifadesinde kullanılmaktadır. Baharın ardından hazanın gelmesi kaçınılmazdır ve hazan yapraklarından ibret alınması gerekmektedir. Hazan, övgüyle sözü edilecek bir mevsim değildir; ancak insanın hazandan alacağı dersler vardır. İnsan içinde yaşadığı güzelliklerin ve anın kıymetini bilmelidir. Mutluluk ve güzellik mevsimler gibi gelip geçicidir. Hazanın bir bitiş olmakla birlikte yeni bir başlangıcın habercisi olduğu da unutulmamalıdır.²⁰

Mecnun, Leyla'ya duyduğu aşk nedeniyle toplumsal beklentilerden ve dünyevi değerlerden tamamen uzaklaşmış, aşkın getirdiği bir safiyetle yaşamıştır. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte tasavvufî bir çağrıda bulunarak, insanın dünyevi gösteriş ve yapmacıklık (riyâ) gibi bağlardan sıyrılarak hakikate yönelmesini öğütlemekte; Mecnun'u örnek göstererek, bireyin

¹⁹ Zehra Göre, "Divan Şiirinde 'Cünûn Eyyâmı' Olarak Bahar", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları* Volume 2/3 (Summer 2007), 284.

²⁰ H. Dilek Batislam, *Divan Şiirinde Hazan, Diriözler Armağanı*, (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2003), 173.

içsel yolculuğunda benzer bir samimiyetle gösteriştten ve sahte değerlerden uzak durmasını salık vermektedir. Bu vaziyet hazan (sonbahar) mevsimi üzerinden ifade edilmiştir.

Riyâ esbâbını terk eyle mecnûn gibi ey sôfi

Hazâna uğramış lâle gibi tâc u kabâdan geç (Taşlıcalı Yahyâ, s.307, G. 42/3)

Ey sofî, (sen de) Mecnun/âşık gibi riya elbisesini çıkar/ikiyüzlülüğü bırak; güzde kalmış/solup sararmış lale misali taç ve kaftanını terk et!

Baharda görkemli açan laleler, sonbahar geldiğinde solar ve yapraklarını döker. Hazan burada, her şeyin fani olduğunu ve dünyevi güzelliklerin zamanla yitirildiğini hatırlatır. "Taç ve elbise" gibi simgelerle de dünyevi ünvan, statü ve süslerin geçici olduğu vurgulanmaktadır. Şair, insanın hazana uğramış bir lale gibi gösteriştten ve dışsal süslerden arınarak gerçek huzura ulaşması gerektiğini ifade eder. Hazan, zamanın döngüsündeki bir sonlanma ve arınma dönemi olarak ele alınır. Doğa, sonbaharda nasıl yalınlaşırsa, insanın da hayatın geçici olduğunu fark edip dünyevi bağımlılıklarını terk etmesi gerekir. Hazan mevsimi, aynı zamanda ruhsal bir sadeleşmenin ve faniliği idrak etmenin sembolüdür. Şair, her şeyin gelip geçici olduğunu, bu yüzden bireyin asıl değeri dışarıdaki gösterişte değil; içsel huzurda bulması gerektiğini hatırlatır.

3. Zamanın Üç Boyutu (Dün-Bugün-Yarın)

Dün

Klasik edebiyatta "dün", hem bir zaman dilimi hem de duygusal bir anlam taşır. Bu, insanın geçici olan yaşamı, kaybolan değerleri ve geçmişin özlemiyle bağlantılıdır. "Dün", âşıkların birlikte geçirdiği zamanlar, yaşadıkları mutlu anlar veya eski sevgilinin hatıralarıyla özdeşleşir. Yahyâ Bey, ölümle burun buruna geldiği bir deneyimini dün gece üzerinden menfi bir şekilde aşığıdaki beyitte şöyle dile getirmektedir.

Dün gice hayra girüp öldürmek isterdi beni

Öldüren Yahyâyı her gün yârnun ihmâlidür (Taşlıcalı Yahyâ, s.339, G. 91/7)

(Sevgili) dün gece hayra girip beni öldürmek istedi. Yahyâ'yi her gün öldüren/perişan eden sevgilisinin (bu) ihmâlidir.

Beyitte "dün" ifadesi sadece bir zaman belirteci değil; aynı zamanda yaşanmışlıkları, hatıraları ve bir dizi olayın geçtiği, geçmiş zamana işaret eder. Burada "dün gece"ye vurgu yapılması, yaşanan acının ve ölüm hissini tazeliğini vurgulamaktadır. Dün yaşananlar, geçmişte olanlar şairin zihninde taze, sıcak bir his bırakmaktadır.

Şair "dün gece hayra girip" derken, biri tarafından öldürülmek üzere iken kurtulduğunu, bir şekilde hayatta kaldığını ima eder. Bu kişi ona zarar vermek isteyen, belki de kıskançlık ya da ihmal dolayısıyla şaire karşı kötülük besleyen biridir. Ancak öldürülen Yahyâ'nın başına gelenler gibi, şair de aynı acıya maruz kalmaktadır ve bunu her gün yaşamaktadır. Buradaki "Yahyâ" ifadesi, şairin yaşadığı bu ihmal ve acı duygusunun bir benzetmesi gibi kullanılmıştır. "Her gün yarin ihmaline uğramak" ise, şairin sevdiği kişinin ilgisizliği yüzünden sürekli yaralandığını, her gün biraz daha canının yandığını ifade eder.

"Dün" kavramı bu beyitte hem dün gece yaşanan bu korku ve acıyı hem de her geçen gün süregelen ihmallerin yarattığı birikmiş acıları temsil eder. Yani dün yaşanan ihmal ve ilgisizlik, bugünün de acılarını besleyen bir temeldir. Bu yüzden şair, dün yaşananların, bugünün acısının kaynağı olduğunu hissettirmektedir.

Şimdi

Tek bir zaman vardır: Şimdiki zaman. Geçmiş ve gelecek nasıl vardır? Yoksa yok

modurlar? Geçmiş ve gelecek şimdiki zaman içinde vardılar. Yani şu anın geçmişi ve geleceği olarak vardır. Ruh veya zihin varlığını yitirmiş geçmiş ve henüz var olmamış geleceği şimdiki zaman içinde varlığa getirir. Var olan hep şu andır. Zamanın bir süreklilik sıfatı vardır. Bu şudur: Zaman, gelecekteki beklentilerin geçmişe doğru gelişmesi ve bunun devam etmesidir.²¹

Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte içinde bulunulan zaman olan şimdiki zamana dikkat çekmektedir.

Tîr-i müjgânı gibi **şimdi** tokunmadın geçer

Dilberün bu şîve vü nâzında hâlet yok midur (Taşlıcalı Yahyâ, s.346, G. 103/3)

Şimdi kirpiğinin oku gibi isabet etmeden/selam vermeden geçip gider, gönül alıcı sevgilinin bu nazında bir başka hâl yok mudur?

Bu beyitte, şair "şimdi" kelimesi üzerinden zamanın şimdiki anına, içinde bulunduğu ana odaklanır. Bu an, şairin sevgiliden uzaklık ve ilgisizlik hissettiği, ona olan arzusunun karşılıksız kaldığı bir zamanı ifade eder. Kirpik oku sevgilinin bakışlarındaki keskin, etkileyici gücü temsil eder ve bu oklar aşığın gönlüne dokunmasa bile kalbini sarsar, ona derin bir etki bırakır. Ancak "şimdi" bu kirpik okunun, yani sevgilinin ilgi ve nazarlarının ona değmediği, geçtiği bir andır. Şair, sevgilinin nazarlarının eskisi kadar tesirli olmadığını veya ilgisizleştiğini ima eder. Kuzu, klasik şiirde aşk genellikle âşığın, maşuka karşı tek taraflı ve sancılı bir süreç olarak yaşadığı bir durumdur. Maşukun âşığa gösterdiği cefa, her ne kadar zorlayıcı olsa da bir ilgi göstergesi sayıldığından, âşık bunu kabullenebilir. Ancak âşık için asıl kabul edilemez olan, sevgilinin ilgisizliğidir.²² Sevgilinin eskisi gibi davranmıyor oluşu, şairin zihninde bir eksiklik duygusu yaratır. Şair, bu anda sevgilinin nazlı ve cilveli tavırlarının eskisi gibi olup olmadığını merak eder ve bir özlem içinde kalır. Şair "şimdi"nin getirdiği boşluk duygusunu, sevgilinin ilgisindeki azalma ve nazındaki değişimle özdeşleştirmektedir.

Yarın

Klasik edebiyatta yarın, geleceğin belirsizliği ve insanın öngörülemez kaderine dair bir hatırlatma olarak sıkça kullanılırken; Yahyâ Bey'in muhayyilesinde gelecek, aşk yolculuğunda bir umut ve arzu olarak yer almaktadır.

Tanrı cânım almaz ise dilberâ yarın gice

Cân u başı ideyin sana fedâ **yarın** gice (Taşlıcalı Yahyâ, s.508, G. 367/1)

Ey gönül alıcı sevgili! Allah yarın gece canımı almazsa (bu) canla başı senin için feda edeyim.

Bu beyitte şair, geleceğe dair bir beklenti, umut ve arzu içinde "yarın" kavramı üzerinden bir hayal kurar. Şair, eğer Tanrı canını almazsa, yani yarına kavuşursa, bütün varlığını (canını ve başını) sevdiği kişiye feda edeceğini söyler. Burada "yarın" şairin sevdiğiyle buluşmayı umduğu, adeta her şeyini adamak istediği, büyük bir özlemi taşıyan bir zamandır. "Yarın gece" ifadesi, sadece bir sonraki günü değil, o güne dair özlemi ve içinde biriken sevgiyi ifade eder. Şair, gelecekteki o gecenin hayalini kurar ve o anın gelmesi için bir arzu besler. Bu bekleyiş, sevdiği kişiye kavuşma isteğini de yoğunlaştırır; çünkü "yarın" gerçekleşirse, tüm benliğini ona adayacaktır. Bu bağlılık ve teslimiyetin doruk noktasını ifade etmektedir.

²¹ A. Kadir Çüçen, "Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı", Felsefe Dünyası Dergisi 20 (1996), Bahar, 76.

²² Fettah Kuzu, Hoca Dehhâni'nin "İdem" Redifli Gazelinde "Vâsüht Tarzı Aşk" veya Geleneğin Sorgulanması, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 37 (2023), 847.

4. Zaman İfade Eden Diğer Kelimeler

Gâh

Klasik edebiyatın dilinde gâh kelimesi, belirli bir anlam genişlemesiyle kullanılır ve genellikle "zaman zaman", "bazen", "bir ara", "şu kadar zaman", "her zaman" gibi anlamlarda kullanılır. Bu bağlamda, "gâh" kelimesi çoğunlukla belirli bir olayın veya durumun düzenli olarak tekrar ettiği ya da zamanla birden fazla kez meydana geldiği anlamına gelir. Yahyâ Bey, gâh kelimesini, aşağıdaki beyitte daima anlamında kullanarak zamanla ilgili bir tekrar veya değişkenlik vurgusu yapmaktadır.

Cânib-i Hakka teveccühdeyüz ashâb gibi

Gözi açuklara her **gâh** nazargâhuz biz (Taşlıcalı Yahyâ, s.372, G. 143/6)

Ashap gibi Hakk'a gönülden bağlıyız; biz, basiret sahiplerinin daima nazar ettiği kimseleriz.

Beyitte şair, kendisini ve kendisiyle aynı yolda olanları Allah'a sürekli yönelmiş olan, yani doğru yolda olan ve Allah'ın rahmetini isteyen kişiler olarak tanımlamaktadır. Gözleri açık olanlar ise manevi idrak sahibi, hakikati görebilen kişilerdir. Şair, kendilerini bu kişilerin nazarına layık, değerli kimseler olarak ifade etmektedir.

Bu beyitte "gâh" kelimesinin "her zaman" olarak değerlendirilmesi, şairin sürekli bir maneviyat hâlini ve bu hâlin devamlılığını vurgulamasına işaret eder. Yani, sadece belirli zamanlarda değil; her an ve her vakit Allah'a yönelme hâlinde olduklarını ifade eder. Şair, Allah'a teveccüh etmeyi (yönelmeyi) yalnızca bir ritüel ya da özel zamanlarda gerçekleştirilen bir ibadet değil; her zaman ve her koşulda yapılan bir hâl olarak görmektedir. Kendisinin ve yol arkadaşlarının daimi bir manevi bağlılık içinde olduklarını ima eder. Bu sürekli teveccüh hâli sayesinde, hakikati görenlerin, yani Allah'ın yolunda ilerleyenlerin bakışlarını her zaman üzerlerinde hissettiklerini belirtir. Böylece beyitte, zamandan bağımsız, sürekli bir manevi duruşun gücü, bu duruşun hakikat ehli kimseler tarafından görüldüğü ve onlara değer verildiği anlatılmaktadır.

Geh

Geh kelimesi, Farsça kökenlidir ve "bazen, kimi zaman, bir ara" anlamında kullanılır. Edebî bağlamda "geh," zaman kavramına işaret eder ve genellikle olayların veya durumların değişkenliğini, bazen de karşıtlıklarını ifade etmek için kullanılır. "Geçicilik," "zamanın döngüselligi" ve "zıtlıklar" temaları, "geh" kelimesinin anlam dünyasında önemli yer tutar. Hayatın iniş çıkışlarını veya aşığın sevgiliye karşı duygu durumlarının değişkenliğini anlatmak için sıkça tercih edilen "geh" kelimesi, Yahyâ'nın aşağıdaki beytinde bu manada vuku bulmuştur.

Geh cemâlünden vefâ kıl **geh** celâlünden cefâ

Çıkma ey şâh-ı cihân zinhâr bu üslûbdan (Taşlıcalı Yahyâ, s.474, G. 310/4)

Geh cemâlinle vefa göster, geh celâlinle cefa et! Ey cihan sultanı, sakın bu yoldan çıkma!

Bu beyitte sevilen kişinin güzellik ve sadakatle birlikte celal ve cefayı da bir denge içinde sergilemesinin kendine özgü bir tarz olduğu anlatılmaktadır. Şair, sevgilinin hem yumuşak ve sadık yanını hem de sert ve acıtan yanını kabullenmekte ve bu özelliklerin bir arada olmasını arzulamaktadır. Şair bu iki farklı hâli ve davranışı, sevdiği kişinin doğasının ayrılmaz bir parçası olarak görür ve onlardan vazgeçmemesini öğütler. Sevdiğinin kimi zaman tatlı, kimi zaman sert oluşu onu diğerlerinden ayıran, kendine has bir güzellik ve derinlik katan, özel bir hâl olarak onu daha cazip ve ilgi çekici kılmaktadır. Şair için sevilenin sadakat ve sevgi dolu

yaklaşımı kadar, heybetli ve zorlayıcı tavırları da değerlidir. Böylece aşkın değişken doğasını kucakladığını ve sevilenin her hâliyle kabullenildiğini dile getirmektedir.

Beyitte "geh" ifadesi, "bazen" ya da "kimi zaman" anlamında kullanılır ve bu değişkenliği anlatmak için özellikle seçilmiştir. Şair, böylece zamanın akışında sevilenin her hâlini kabul ettiğini ve bu üslubun devam etmesini arzuladığını vurgulamaktadır.

Nâgâh

Nagâh kelimesi, "ansızın, birdenbire" anlamında kullanılır ve genellikle beklenmedik bir olayın ya da durumun vurgulanması için tercih edilir. Sevgilinin aniden görülmesi bağlamında kullanıldığında, bu kelime aşkın hayretini, şaşkınlığını ve bazen de sevinçle karışık hüznü veya heyecanını ifade eder. Sevgili, çoğunlukla ulaşılması zor, gökten gelen bir nimet ya da âdeta bir hayal gibi betimlendiğinden, nagâh kelimesi onun beklenmedik bir anda ortaya çıkmasını tasvir etmek için son derece uygun bir araçtır.

Yok mecâlüm ki görünem bana rahm eyle diyem

Meğer ol şâh düşinde göre **nâgâh** beni (Taşlıcalı Yahyâ, s.594, G. 515/4)

O sultan, beni bir an olsun düşünde görmezse benim ona görünüp de yalvarmaya mecalim yok.

Bu beyitte şair, sevdiğine duyduğu derin özlem ve çaresizliği dile getiriyor. Şair kendini sevgilisine gösterecek, onun merhametini dileyebilecek gücü kalmadığını belirtir. Yorgun ve çaresizdir, öylesine tükenmiştir ki doğrudan sevgilinin karşısına çıkıp ondan merhamet dileyebilecek takati yoktur. Bu ifade, sevginin şairde yarattığı yoğun duygusal yıkımı anlatır. Şair, tek umudunu sevgilinin rüyasında kendisini aniden görmesine bağlar. Burada "şâh" kelimesi sevgiliyi yüceltir ve onun üstün, erişilmez konumuna vurgu yapar. Şairin dileği, sevdiğinin rüyasına ansızın, beklenmedik bir anda misafir olup, onun zihninde kendisine yer açmaktır. Çünkü artık uyanık hâlde sevgilinin gözünde var olamayacak kadar mecalsizdir. Şair, sevdiğinin gönlüne ancak bir rüya yoluyla girebileceğine inanmakta ve sevdiği kişinin bilincinde bile yer bulamazken, rüyasında belki aniden kendini gösterebilme umuduna tutunmaktadır. Bu durum, aşkta çekilen acıların, ulaşılamayan sevginin zarif bir yansımasıdır. Bu bağlamda, şair sevgilinin rüyasında kendini "nâgâh" görmesini, yani hiç beklemediği bir anda, aniden ve şaşırtıcı bir şekilde ortaya çıkmasını arzu etmektedir. Bu ani zaman ifadesi, şairin içinde bulunduğu çaresizliğe bir çözüm arayışını da vurgular. Böylece "nâgâh" kelimesi, bir umut ve özlemin zamansal ifadesidir.

Yine

Yine kelimesi, hem tekrar anlamıyla bir hareketin ya da durumun yeniden meydana gelmesini ifade eder hem de zaman bağlamında kullanılarak bir olayın gerçekleşme sıklığını ya da alışılmışlığını vurgular. Bu tür kullanımlarda "yine," çoğu zaman sevgiliye duyulan sevdanın, alışkanlığın veya kaderin kaçınılmaz döngüsünü anlatır. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte sevgiliye olan bağlılığını yine sözcüğüyle tekrarlamaktadır.

Ana nisbetler idüp gayra vefâlar eyler

Oldı Yahyâ **yine** bir pâdişehün mensûbı (Taşlıcalı Yahyâ, s.593, G. 514/5)

Yahyâ, yine onu üzüp kıskandırarak başkalarına dostluk gösteren bir padişaha bağlandı.

Yahyâ, kendini bir kez daha sevgilinin sadık bir bağlısı, adeta bir hükümdara bağlı bir kul veya özel bir bağlılıkla hizmet eden bir mensup olarak tanımlar. "Mensub" kelimesi, bir yere, bir kimseye ait olma, ona bağlı olma anlamında kullanılır. Burada şair, sevgiliye bir padişah mertebesine yükseltir ve kendisini onun himayesinde, ona ait bir kul olarak görür. Bu

beyitte Yahyâ, sadakatini bir kez daha sevgiliye adarken başkalarına gösterilen bağlılığı ve vefayı küçümsemekte, kendisini yalnızca sevgiliye ait olarak tanımlamaktadır. Sevgiliye olan bağlılık vurgulanırken başkalarına gösterilen vefanın Yahyâ için anlam taşımadığını ima eder. Yahyâ, sevgiliye olan bu özel ve derin bağlılık nedeniyle kendisini diğer insanlara ve dünyevi ilişkilere kapamış gibidir; yani ona göre vefa, ancak sevgiliye adandığında gerçek bir anlam kazanır.

Beyitte geçen "yine" kelimesi, zaman açısından önemli bir geriye dönüş ve süreklilik ifadesidir. Bu kelime, şairin sevgiliye bağlılığının önceden de var olduğunu ve bu bağlılığın bir döngü içinde devam ettiğini ima etmektedir. Yahyâ, sevgiliye sadakat ve aidiyet anlamında, geçmişte olduğu gibi şimdi de kendisini ona ait hissetmektedir. Bu vurgu, şairin sevgiliye duyduğu sadakatin gelip geçici bir heves değil; sürekli tekrarlanan, kalıcı bir bağlılık olduğunu anlatmaktadır.

Sonra

Sonra, zaman bağlamında bir olayın veya durumun ardından gelen bir başka olayı ifade etmek için kullanılan temel bir kelimedir. Sonra ile başlayan ifadeler, önceki bir eylemin devamını ve sonuçlarını vurgular. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte sonra kelimesiyle, aşğın yanlış kararlarının ardından gelen pişmanlıklarını ifade etmektedir.

Elem oldur ki kazâ ile yanında yârun

Bir hatâ söyleyesin **sonra** peşimân olasin (Taşlıcalı Yahyâ, s.478, G. 315/7)

Elem, sevgilinin yanında kazara yanlış bir şey söyleyip sonra da pişman olmandır.

Bu beyitte, kaderin insanı zor duruma düşürmesi ve bu zor durumun özellikle sevilen bir kişiyle (yar ile) yaşanması üzerine bir pişmanlık dile getirilmektedir. Şair asıl acının ve hüznün, kaderin cilvesiyle insanın yanında sevdiği kişi varken yaşanan bir durumdan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Yani insan, en hassas olduğu kişiyle beraberken hata yapar veya istemediği bir şey söyler; bu da büyük bir üzüntüye sebep olur. Burada, insanın o anda farkında olmadan sevdiği kişiye karşı bir hata yapması ve sonrasında derin bir pişmanlık hissetmesi anlatılır. Bu pişmanlık, sevdiği kişiyle yaşanan güzel bir anın, dikkatsizlik ya da dil sürçmesi yüzünden gölgelenmesiyle ilgilidir. Asıl keder, sevilen bir kişinin yanında bu hatanın işlenmiş olmasıdır. Bu durum, sevgi ilişkilerindeki incelik ve dikkat gerekliliğine işaret etmektedir.

Beyitteki "sonra" kelimesi, zaman açısından önemli bir anlam taşır ve olayların ardışıklığını belirtir. Zaman perspektifinden, "sonra", hatanın işlenmesi ile pişmanlığın ortaya çıkışı arasındaki süreyi ifade eder. Burada özellikle, pişmanlığın hatadan hemen sonra geldiği ima edilir. Yani, kişinin yaptığı hatayı fark etmesi için fazla zaman geçmesine gerek kalmaz; bu farkındalık ve vicdan azabı anında kendini gösterir. Hatanın yapıldığı andan "sonra" gelen pişmanlık, geçmişi düzeltme imkânının olmamasına vurgu yapar. Zamanı geri çevirmek mümkün olmadığından, hatanın sonuçlarıyla yaşamak zorunda kalmak kişinin ruhunda bir yük oluşturur.

Hemân

Hemân, genellikle bir olayın zamanlamasını ifade etmek için tercih edilir. Eylemin aceleyle yapıldığını ya da beklenmedik bir hızla gerçekleştiğini anlatır. Hemân, Allah'a yönelmenin ya da hakikati idrak etmenin aniliğini ve sürekliliğini belirtmek için de kullanılır. Yahyâ Bey aşağıdaki beyitte, ilahi aşkın tezahürünü veya kulun tefekkür anındaki hızla harekete geçişini, bu kelimeyle ifade etmektedir.

Tesbîhüni yanıldur sôfi zararlu yârân

Şeytânlarımı bir bir eyle **hemân** perîşân (Taşlıcalı Yahyâ, s.481, G. 322/1)

Ey sofû, zararlı dostlar (senin) zikrini şaşırır. Haydi, şeytanlarını bir bir perişan et!

Tasavvufî ve ahlâkî bir mesajın içerdiği beyitte insanın ruhani arınma sürecinde dikkatli olması gerektiğine vurgu yapar ve şeytanî vesveselerden kurtulma çağrısında bulunur. Sofinin yaptığı tesbihin, yanlış kişiler yüzünden etkisiz kalabileceğine ya da zikir ve ibadetlerinin olumsuz arkadaş çevresi yüzünden boşa gidebileceğine dikkat çekilmektedir. Yani, manevi arınma ve ibadetle meşgul olan kişinin, çevresindeki kötü niyetli ya da zararlı kimselerden etkilenmemesi gerektiği öğütlenir. Tasavvufî öğretiler çerçevesinde insanın manevi yolculuğuna bir uyarı niteliğindedir. Kişinin ibadet ve zikri, kötü çevre ve zararlı düşüncelerle gölgelenirse amacına ulaşamayacaktır. Bu yüzden, sofiye veya manevi yolculukta olan kişiye, ruhani hayatını olumsuz etkileyen her türlü düşünceyi, vesveseyi ve kötü çevreyi hemen dağıtması, onlardan uzaklaşması tavsiye edilir. Beyitte geçen "hemân" kelimesi, zaman açısından "hemen, derhal, vakit kaybetmeden" anlamına gelerek anlık bir tepkiyi ve hızlı bir refleksi temsil eder. Zamanın değerini ve aciliyet gerektiren bir durumla karşı karşıya olduğunu ifade eder. Beyitte, kötü etkilerden (şeytanlardan) kurtulma işinin ertelenmeden, en kısa sürede yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Dek

Sözlükte "bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak" manasına gelen haşir (haşr) kelimesi, kıyamet gününde yeniden diriltilecek (ba's) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder. Toplanılacak yere mahşer, mevkîf veya arasât denir. Yahyâ Bey, aşağıdaki beyitte zaman bildiren mahşeri "dek" kelimesiyle sınırlandırarak, belirli bir noktaya kadar olan süreyi veya durumu belirtmektedir.

Haşre **dek** ger arasan bulmak anı mümkün degül

Hayf kim toprag arasında yitürdük gevheri (*Taşlıcalı Yahyâ, s.600, MUK. 9/2*)

Eyvahlar olsun! Cevheri/canı toprağın arasında yitirdik, mahşere dek arasan da onu bulmak mümkün değil!

Bu beyitte, bir şeyin öylesine kaybolduğunu anlatıyor ki kıyamet gününe kadar aransa bile bulunması mümkün değil deniyor. Yani, kaybedilen şeyin geri kazanılması artık neredeyse imkânsızdır. Maddî veya manevî açıdan çok değerli bir şeyi (belki de bir insanı) kaybetmenin derin pişmanlığını ve üzüntüsünü yansıtıyor. Kaybedilen şey, bir cevher gibi çok kıymetli olmasına rağmen, artık onu geri getirmek mümkün değildir. Bu durumun "haşir"e kadar sürecek olması, kaybın telafisinin olmadığını daha da vurgulamaktadır.

Beyitte geçen "dek" kelimesi, zaman açısından "kadar" anlamına gelir ve bir sürecin, sınırın ya da nihai bir zaman noktasına kadar devam ettiğini ifade eder. Burada özellikle "haşre dek" ifadesi, kıyamet gününe kadar olan süreci kasteder. Bu bağlamda "dek", kaybın ne kadar uzun süreli ve telafisiz olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Yani, bir şey o kadar derin ve geri döndürülemez şekilde yitirilmiştir ki en son zaman olan haşir gününe kadar aransa bile bulunamayacaktır.

Sonuç

Taşlıcalı Yahyâ'nın divanında zaman, insan hayatına derin bir etki eden, kaçınılmaz ve akışkan bir unsur olarak öne çıkar. Zaman mefhumu, derin bir sembolizmle işlenerek hayatın geçiciliğini, insan iradesini aşan döngüsellik ve insan ruhu üzerindeki etkilerini yansıtarak hem mecazi hem de tasavvufî bir boyutta ele alınmıştır. Yahyâ "rüzgâr," "ezel," "lahza," ve "vakit" gibi kelimelerle hem dünyevi hem de tasavvufî bir çerçeve çizerek, insanın sonsuz bir

yolculuğun içindeki yerini belirginleştirir. Yahyâ, mevsim döngüleri ve zaman metaforlarıyla bireyin ruhsal uyanışını, dünyevi bağlardan arınmasını ve hakikate yönelmesini öğütler. Bahar, farkındalık ve yenilenme zamanı olarak insanın içsel yolculuğunu teşvik eden bir zaman dilimini ihtiva eder; hazan ise dünyevi süslerin geçici olduğunu ve ruhsal sadeleşmenin önemini vurgular. Zamanı algılayışında, şairin ruhsal dünyasını yansıtan unsurlar öne çıkar; sevgiliyle geçen bir anı ebediyete, ayrılığı ise sonsuz acıya dönüştüren bir bakış hâkimdir. Taşlıcalı Yahyâ, uhrevî kavramlarla, insanın ezelden ebede uzanan yolculuğuna vurgu yapar. Böylece, dünya hayatı boyunca süren geçici zaman algısını aşarak, insanın gerçek varlık amacı ve sonsuz yolculuğu arasındaki derin bağları, tasavvufi bir bakış açısıyla işler. Yahyâ, “geçicilik” ve “ebediyet” arasında bir denge kurarak, insanın dünyevi varoluşunu uhrevî anlamlarla harmanlar. Dün-bugün-yarın gibi zamanın üç boyutuyla, bireyin yaşadığı acı ve kederlerin geçmişte kök saldığı, mevcut andaki eksiklikleri fark ettiği ve geleceğe dair bir umut taşıdığı üçlü bir döngüyü temsil etmektedir. Taşlıcalı Yahyâ, bu üç boyutlu zaman tasviriyle insanın dünyevi kaygılardan uzaklaşarak içsel huzura ulaşmasını, sevgi ve hakikat yolculuğunda arınmasını öğütler. Şairin divanında zaman, bireyin yaşamında her an bir uyanış fırsatı ve ruhsal derinliğe adım atma imkânı sunar. Taşlıcalı Yahyâ'nın divanındaki beyitler, sadece aşk ve ayrılık temalarıyla sınırlı kalmayıp, dünyevi ve uhrevî zamanı bütüncül bir anlayışla kucaklayarak, insana dair evrensel bir zaman tasavvuru sunar. Böylece Taşlıcalı Yahyâ'nın divanı, sadece bir şiir kitabı değil, aynı zamanda zamanın insan üzerindeki izlerini ve evrenin döngüselliğini dile getiren bir varoluş arayışının aynasıdır.

Kaynakça

- Ahmet Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmânî*. R. Toparlı (haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.
- Batıslam, H. Dilek. *Divan Şiirinde Hazan, Diriözler Armağanı*. Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2003.
- Belde, Aka. *Divan Şiirinde Rüzgâr*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Çavuşoğlu, Mehmet. *Yahyâ Bey-Dîvân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, Yayın No. 2233, 1977.
- Çavuşoğlu, Mehmet. *Yahyâ Bey ve dîvânından örnekler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Çüçen, A. Kadir. “Ortaçağ Felsefesinde Zaman Kavramı”. *Felsefe Dünyası Dergisi* 20 (1996), Bahar 73-79.
- Demir, İlknur. *İslam Kelamında Zaman Kavramı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi yayınları, 1998.
- Ekber, Enveri. “Eski Türk Kültüründeki Döngüsel Zaman Üzerine”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12/26 (2019), 292-304.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 2*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.
- Fahredden Er-Râzi. *Tefsir-i Kebir-Mefâtihu'l-Gayb*. 21 cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Göre, Zehra. “Divan Şiirinde ‘Cünûn Eyyâmı’ Olarak Bahar”. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 (Summer 2007)*, 282-295.
- Güftâ, Hüseyin. “Divan Şiirinde Vakt-i Seher”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* III/15 (2010), 93-137.
- Hikmet, Nâzım. *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. Çev. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

- Karadaş, Çağfer. İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 8/8 (2007), 7-22.
- Kızıl, Hayrettin. “Zurvanizm’in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri.” *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 295-310.
- Kur’an Yolu Meâli. Haz. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıncı- İbrahim Kâfi Dönmez- Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2018.
- Kutluer, İlhan. “Zaman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 111-114. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kuzu, Fettah. Hoca Dehhânî’nin “İdem” Redifli Gazelinde “Vâsûht Tarzı Aşk” veya Geleneğin Sorgulanması. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 37 (2023), 841-851.
- Kuzu, Fettah. Klâsik Şiirde Şarap Kavramı ve Fehîm-i Kadîm’in “Şarâb” Redifli Gazeli Üzerine Bir Tahlil Denemesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 13/4 (2014), 961-972.
- Oktav, Cenker - Taslaman, Osman Caner. “Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri.” *Kader Dergisi* 15/3 (2017), 718-742.
- Toprak, Süleyman. “Haşir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/416-417. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

AYINTÂB HAMPTAB
KAL'A-İ FÜSÜS
GAZİANTEP
AYNÜTAB ANTEP
ŞEHR-İ AYINTÂB-I CİHAN
KÜÇÜK BUHARA

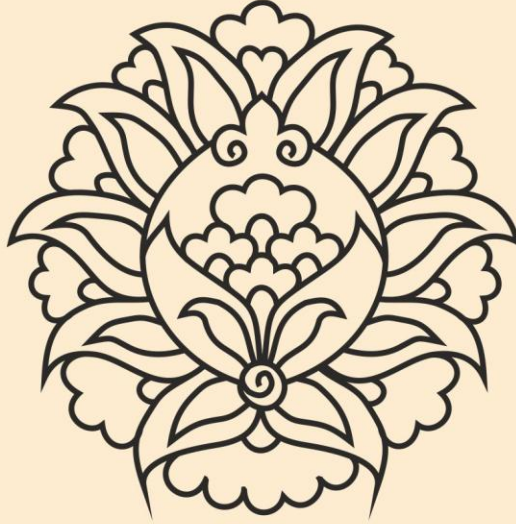
Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

Cilt/Volume : 7

Sayı/Issue : 2

**Aralık/December
GAZİANTEP 2024**

e-ISSN: 2667-6257

GAÜN AAD